

11.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMX

Gergely Jenő (1944-2009)

Alig néhány hónapja, hogy bensőséges ünnepségre gyűltünk össze a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban: Gergely Jenőt köszöntötték tanítványai, munkatársai, kollégái és barátai 65. születésnapján. Tudtuk, hogy sokan vagyunk e kategóriák tagjai (sokunk tartotta megtiszteltetésnek, hogy több minőségben is megjelenhetett), magunk is meglepődtünk viszont azon, hogy milyen sokan. Tényleg csak pár hónapja volt, és leírhatatlan a szomorúság, hogy e társaság 2010. január 12-én újra találkozott a Kerepesi úti temetőben, ezúttal a Professor Úr búcsúztatásán...

Aki egyháztörténeti kutatásokra adja a fejét, különösen a 19-20. századi Magyarország egyháztörténetére kíváncsi, jó ideig még biztos nem tudja, nem tudhatja megkerülni munkásságát. Sokak könyvespolcán ma is az általa írott, átdolgozott *A pápaság története* jelenti a legfőbb egyháztörténeti kézikönyvet, de e – leginkább a „nagyközönség” igényeit szem előtt tartó – kötete mellett legalább ennyire jelentősek szakmai folyóiratokban, konferencia-kiadványokban közölt, példás alaposággal fogalmazott, jegyzetelt tanulmányai. A politikai katolicizmus lényegének sokoldalú megfogalmazása, a keresztényszocializmus hazai múltjának monografikus feldolgozásai mellett még számba venni is nehéz az általa megírt témaköröket, melyek többsége az állam-egyház viszony egy-egy átfogó vagy épp részterületét érintik. (Gondoljunk csak a katolikus egyház Horthy-kori történetét bemutató monográfiájára vagy épp az 1938-as eucharisztikus világkongresszust ismertető könyvére stb.) Kivételes képességei egy-egy témakör diszciplináris megragadásánál is megmutatkoztak, többek között a történeti életrajz példaadó művelése kapcsán (Giesswein Sándor, Prohászka Ottokár, Gömbös Gyula), vagy épp abban, ahogy a történeti forráskiadáshoz viszonyult (püspökkari tanácskozások jegyzőkönyveinek, a Mindszenty-per iratainak stb. sajtó alá rendezése), átfogó politikatörténeti kézikönyvek, adattárak szerkesztése (utóbbi Balogh Margittal közösen az *Egyházak az újkori Magyarországon* c. kötetek) és a sor még hosszan, hosszan folytatható. Bibliográfiája lenyűgözően hosszú, bár az őt ismerők most a befejezetlenség érzését próbálják magukba fojtani...

Még azt is nehéz csokorba gyűjteni, mi mindent tanulhattunk tőle: az alaposságot, az elfogulatlan, objektivitásra törekvő szemléletet, a nemcsak elméletben létező, hanem gyakorlattá nemesedő történetírói függetlenséget – akkor is, ha egyháztörténészként ezáltal magunkat óhatatlanul kitesszük (a gyakran nem is egy irányból érkező) támadásoknak. Gergely Jenő úgy lett az egyháztörténetírás megkerülhetetlen, autonóm személyisége, hogy 1990 után sem kellett az 1970-es évektől megjelenő tanulmányait újragondolnia, legfeljebb rezignáltan tudomásul vennie az őt szarkasztikusan „marxista történészként”, vagy épp katolikus érdekek szekértolójaként interpretáló megjegyzéseket. Példát mutatott vitatkozásban is, igazi „tanáruhas” stílusban részletezte ellenérveit, ha kellett, azzal tudott tiszteletet parancsolni, ahogy maga is tisztelettel fordult az őt felkeresőkhöz. Vidám, közvetlen természete nagyon is könnyen összeegyeztethető volt professzori státuszával, nem tagadom, ezt a habitust nagyon irigylem, s talán nem vagyok vele egyedül. Nem véletlen, hogy ki így, ki úgy (egyetemi hallgatóként, doktoranduszként, opponensi vagy lektori véleményre várva) kapcsolatba került vele. Lenyűgöző volt fáradhatatlansága, pontossága is: bárhová hívták előadónak, szívesen fogadta, és nem tudok olyanról, hogy ha felkérték, ne készítette volna el határidőre tökéletes alaposságú kéziratát, melyeket többnyire régi írógépén kopogtatott, minduntalan megszegyenítve a mi folyton rohanó, de mégis mindenholnan elkéső, internetböngésző, laptopos generációinkat. (Az már csak számunkra fontos – de mennyire fontos! – részletkérdés, hogy amikor az 1990-es években a „fiatal egyháztörténészek találkozói” szerveztük, magától értetődőnek tekintette részvételét, tanácsadó, előadó szerepvállalását, szívesen adta kézirateit konferencia-köteteink, vagy épp az induló *Egyháztörténeti Szemle* számára.) Félve reménykedem, hogy nem az utolsók között volt-e a tudományhoz való ilyen viszonyával, most már rajtunk is múlik, hogy példáján okulva továbbadjuk-e hozzáállásának örökségét.

Nekrológjának minduntalan elakadó fogalmazásakor úgy érzem, legjobb az ő szavait felidézni. Egyik laptársunk körkérdésére adott válaszai^[1] mai szemmel olvasva már a történetírói ars poetica megnyilvánulásának tűnnek, bár talán ő nem annak szánta. Például amikor arról beszélt, hogy mindenkor könnyen és gyorsan, jó értelemben vett megszállottsággal írt, hozzátéve: „Számomra a munka és a szórakozás egyet jelent, az oktatás – kutatás – publikálás nem terhes és végeláthatatlan robot volt és ma sem az, hanem »létezési forma«.” Tegyük hozzá: az bizony. A „micsoda az egyháztörténetírás?” szakmánkban lépten-nyomon felbukkanó kérdésére is követendő példát adott: „Engem az egyház, mint társadalomtörténeti, művelődéstörténeti intézmény érdekelt és érdekel. Nem teológiai tudományként akartam művelni az egyháztörténetet, hanem a köztörténet egyik fontos területeként.”^[2] – Hiszen a történész számára az egyházak, vallásfelekezetek nem önmaguk-ban álló, befelé néző, hanem épp az őket körülvevő társadalommal, közélettel folyamatosan interakcióiban lévő közösségek illetve intézmények. Mint mondta, két dologgal folyton konfrontálódott munkássága során: a hagyományos, „antiklerikális” szemlélettel, illetve az egyháziassággal, melyről így szólt: „A másik a hívő, magukat »hivatalosnak« valló egyháztörténészek által nem egyszer képviselt apológia, amely nem tolerálja az objektív kritikát sem, és úgy véli, autentikus egyháztörténetet csak az egyházban élő hívő írhat, hiszen az egyháztörténet a teológiai tudományok része és nem a köztörténet egyik ága.” Vagy a történeti dokumentumokhoz való viszonya kapcsán: „Szerintem a források »saját kezű« feltárása és ismerete nélkül a történetírás talajtalanná válik, a levegőben »lebeg« és ürügyet adhat múlt teóriák megfogalmazásának.” További idézetek citálása helyett hadd kérjem az Olvasót, szánjon pár percet Gergely Jenő munkásságának méltatására, e sajátos „ars poetica” elolvasására és végiggondolására.

Az említett 65. születésnapot köszöntő kötet részére írt gondolataimat alig egy évvel ezelőtt így fejeztem be: „Tisztelt Professzor Úr! Kedves Jenő! Példát mutattál tartalommal és formában, »mit?«-ben és »hogyan?«-ban egyaránt, fogadd érte köszönetem. Remélem, nem bántalak meg, ha e kerek évfordulón nemcsak Neked kívánok sok boldog születésnapot, hanem magunknak is még sok Gergely Jenővel töltött évet. Valami azt súgja, tudunk még Tőled tanulni, és én bizony még sokáig szeretnék is...” Tanítványok tudják csak megérteni a szomorúságot, amikor konstatom, hogy ez utóbbi reményemet a Gondviselés szertefoszlatta. Vagy talán mégsem, csak másként teljesíti be, nem is tudom... Hiszen műveidet megőrzik a könyvtáraink polcai (de

sokszor fogjuk még fellapozni őket!), tanácsaidat, útmutatásaidat most már a múlhatatlanság is felértékeli, és nem halványodik emlékezetemben a Rád mindig jellemző hamiskás mosolyod sem... Tisztelt Professor Úr, kedves Jenő! Köszönöm Neked, hogy tanítványod lehettem és az is maradhatok! Nyugodj békében!

Fazekas Csaba

Jegyzetek:

[1] *Korall*, 2005. 21-22. sz. 176-179. p.

[2] Mások „egyházias” egyháztörténetírói állásponttal polemizálva így fogalmazott: „Az egyháztörténelmet művelők – és azon kívüliek – abban mégis egyetértenek, hogy az egyháztörténet mint teológiai diszciplína sem képzelhető el a laikus történettudomány objektív szempontjainak és módszereinek alkalmazása nélkül. [...] Az egyház önmagában mint olyan vizsgálható és vizsgálendő, de az egyház a mindenkori társadalomban volt, van és lesz, amely rányomja bélyegét erre az intézményre épp úgy, mint a vallásra, anélkül, hogy örök lényegét, üzenetét megváltoztatná.” Gergely Jenő: A Prohászka-kutatásról. In: *Távlatok*, 2001. 51. sz. 116-117. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMX

Szerkesztőségi közlemény

Sipos Gábor kolozsvári történész, levéltáros kollégánk hívta fel a figyelmünket arra, hogy az *Egyháztörténeti Szemle* 2008. évi 1. számának egyik tanulmányával (Albert András: Gróf Bethlen Miklós, a protestáns politikus. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2008. 1. sz. 25-44. p.) szemben minimum felvethető a plagizálás gyanúja. Ha utóbbi tanulmányt összevetjük a szerkesztőségünket felkereső szerző kötetével (Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*. Kolozsvár, 2000.), azt tapasztaljuk, hogy legalább négy hosszabb szövegrész (összefüggő mondatok, bekezdés) került át utóbbiból – kisebb tartalmi illetve stilisztikai átfogalmazással, ám jól beazonosíthatóan – Albert András közleményébe. (Ezeket az összehasonlító szövegrészeket csak az *Egyháztörténeti Szemle* internetes kiadásában tesszük közzé, letölthető innen.) A szerző nem tüntette fel azt, hogy szövegének tételeit máshonnan merítette (megszegve az idézés – idézőjel-használat, idézés tényének megállapítása – alapvető szabályait), továbbá utalást sem tett az általa felhasznált szakirodalomra. A szerző eljárása szerkesztőségünk figyelmét is elkerülte. Az esetért Sipos Gábor, valamint olvasóink elnézését kérjük, egyben felhívjuk leendő szerzőink figyelmét az idézés és a hivatkozás tudományos közleményekben megszokott szabályainak tiszteletben tartására.

Az Egyháztörténeti Szemle szerkesztősége

[a cikk
elejére.](#)

[a vissza a
tartalomjegyzékhez.](#)

11.
 évfolyam
 1. szám
 A. D.
 MMX

Hegyi Ádám: A gályarab lelkészek bejegyzései Johann Heinrich Fries (1639–1718) albumában: magyarországi diákok Bázelen és Zürichben 1677 és 1720 között*

Már a 18. században Bod Péter (1710–1769) igyekezett összegyűjteni a Svájcban tanult magyarországi diákok névsorát. Ezt a feladatot gróf Teleki József (1738–1796) és Szilágyi Márton (?–?) végezte el, akik a genfi egyetemi anyakönyvet nézték át.[1] Egy másik svájci város, Zürich a 17–18. század fordulóján nem a főiskolája miatt volt fontos a hazai protestáns értelmiség számára, hanem a Nápolyban kiszabadított gályarabok befogadásában betöltött szerepe által: 1676-ban 30 magyarországi evangélikus és kálvinista lelkész – kiszabadított gályarab, illetve börtönökből megváltott menekült – érkezett Zürichbe.[2] Korábban a Kárpát-medencéből Svájcba többnyire tanulni vagy a vallási kapcsolatokat ápolni mentek a fiatalok, de alig fordult elő, hogy egy évben ketten-hárman is valamelyik helvét városban tartózkodtak volna.[3] Ilyen sokan egyszerre legközelebb csak a 18. század közepén fordultak ismét elő: 1760-ban például Bázelen, Bernben, Genfben és Zürichben összesen 25 magyarországi iratkozott be valamelyik felsőoktatási intézménybe.[4]

A királyi Magyarországon az 1670-es évekre kimondottan megerősödött a protestánsüldözés, amely összekapcsolódott a Habsburg uralkodó központosító törekvéseivel. Méreteit és hatását tekintve az úgynevezett gályarabper volt ennek a csúcspontja: 1674-ben Pozsonyban több száz protestáns lelkészt idéztek bíróság elé és kollektívan felségárulással vádolták meg őket. A lelkészek három megoldás közül választhattak: vagy lemondanak lelkészi hivatalukról, vagy külföldi száműzetésbe mennek, vagy áttérnek a római katolikus hitre. A vádlottak többsége elfogadta a feltételeket, de néhány tucat lelkész nem volt hajlandó erre. Az ellenállók sorsa gályarabság lett az Adriai-tengeren, amelyből holland és svájci segítséggel 1676-ban szabadultak meg.[5]

Zürich vezető szerepet vállalt a gályarabok megsegítésében, ugyanis a svájci protestáns kantonok pénzgyűjtő akciójában irányító szerepet játszott, majd ezt követően a gályarab-lelkészek további sorsáról is gondoskodott: befogadta az összes üldözöttet és biztosította ellátásukat is. Ráadásul Zürichben nem csak a gályarabokról, hanem néhány börtönből szabadult protestáns lelkész is menedéket talált. A menekültek fele mintegy másfél évig maradt itt, míg a többiek Európa protestáns államaiban tettek hivatalos látogatásokat. 1677-ben az egykori elítéltek egy része hazatérhetett hazájába.[6]

Zürichnek és a protestáns kantonoknak a gályarabok támogatásában nyújtott segítségét illetően a történelmi kutatások nagyon sok forrást ismernek.[7] Ezek közül – a mennyiséget tekintve – Zürichben maradt fenn a legtöbb dokumentum,[8] de nemrég Bázelen is előkerült egy emlékkönyv.[9] Ez Johann Heinrich Fries (1639-1718) zürichi professzor album amicorum, amelyben az 1669-1677 közötti évekből összesen 84 bejegyzés található.[10] Érdekessége ennek, – még akkor is ha nem egyedülálló példa – hogy Fries 1670 körül befejezte egyetemi tanulmányait, mégis tartalmaz a diákevek utáni bejegyzéseket: ezek 1676-ban és 1677-ben Zürichben készültek, összesen 30 személytől származnak és kivétel nélkül mindegyik a Zürichbe került gályarabok kezétől származik.

Mind a magyar, mind a német történészek komoly érdeklődést mutatnak az emlékkönyvek iránt.[11] Nem véletlen, hogy mindkét részről jelentős projektek indultak album amicorumok kutatására. Így például a „*Repertorium Alborum Amicorum*”[12] adatbázis egy olyan világméretű albumkatalógust kíván építeni, amely nyilván tartja az egyes könyvtárakban található emlékkönyveket. Összegyűjti az egyes emlékkönyvekről a szakirodalmat és bizonyos esetekben a bejegyzők adatait is közli. Magyarországon Latzkovits Miklós vezetésével az „*Inscriptiones Alborum Amicorum*” (IAA)[13] nevű projekt a hungarika vonatkozású

emlékkönyveket tárja fel. Minden olyan albumot felvesz az adatbázisba, amelynek a tulajdonosa magyarus, illetve minden olyan albumot, amelyben magyarus bejegyzők találhatóak. Az IAA igyekszik szöveghű átirásokban közölni az albumok jellemző adatait, mint például datálás, bejegyzési hely, inscriptio, aláírás stb.

Werner Wilhelm Schnabel igen részletesen ismerteti az emlékkönyvek típusait és szerkezeti felépítését.[14] Tanulmányunkban nem Schnabel részletes albumelemzését alkalmazzuk, hanem az általa is fontosnak tartott egyetemtörténeti vonatkozásokra összpontosítunk. Az egyetemtörténet szempontjából alapvetően azok az emlékkönyvek érdekesek, amelyeket tulajdonosaik tudatosan az egyetemi tanulmányok idejére készítetttek. Ennél a típusnál a bejegyzők aláírásában szereplő kiegészítő szövegek (például „sacrosancte theologiae studiosus”) és a tulajdonosnak tisztségének megnevezése (például „professori theologiae catecheticae”) sokat elárulnak az adott egyetemen folytatott tanulmányokról, vizsgákról.[15] A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a zürichi professzor, Johann Heinrich Fries albuma milyen adatokat tartalmaz a magyarországi diákok zürichi tanulmányairól. Majd ezeket számadáskönyvekkel és anyakönyvekkel vetjük össze.

Johann Heinrich Fries 1639. július elsején református családban Hinwilben született. 1659 és 1670 között különböző egyetemeken teológiát hallgatott, majd 1672-től haláláig Zürichben dolgozott. A zürichi főiskolán 1676-ban kapott professzori állást, miközben több műve nyomtatásban is megjelent.[16] Kéziratban maradt munkái közül ismertebb egy 36 éven át vezetett időjárásnapló,[17] de szisztematikusan feljegyezte a korabeli politikai és vallási eseményeket is, így például a hazáján kívüli protestáns egyházakban történt jelentősebb fordulatokat, változásokat. Ebben a magyarországi helyzetről is több bejegyzés található.[18] Hosszú életét Zürichben fejezte be, 1718. augusztus 21-én halt meg.[19]

Ismereteink szerint Fries legelőször 1659-ben került személyes kapcsolatba egy magyarországi diákkal, méghozzá Rimaszombati Mihállyal (1633?-?), akivel Heidelbergben találkozott.[20] Nincs adatunk arról, hogy ez a kapcsolat a későbbiek során is folytatódott volna, ugyanis Rimaszombati akkor járt Zürichben és Bázelen, amikor Fries külföldön tartózkodott, és kettejük levelezésének sincs semmi nyoma.[21] Fries életében ezután magyarországiakkal való közvetlen találkozásra 1676-ban Zürichben került sor, ugyanis mint a zürichi főiskola tanára – kollégáival egyetemben – segítette a magyarok elszállásolását: Beregszászi Istvánról (1630?-1692) ő gondoskodott.[22] Tudtuk azt is, hogy Séllyei M. Istvánnal (1627-1692) baráti kapcsolatba került, hiszen Fries Séllyei albumában meleg hangon emlékezett meg barátjáról.[23]

Peregrinációja során Fries párhuzamosan két albumot használt, amelyek közül mindkettő tartalmaz tanulmányai utáni bejegyzéseket, de mindegyik gályarab ugyanabba az emlékkönyvbe írt be, míg Rimaszombati Mihály 1659-es bejegyzése a másikban van.[24] Számunkra most az a füzet érdekes, amelyik a gályarabok bejegyzéseit tartalmazza.

A gályarabok többsége napra pontosan datálta bejegyzését, amelyből az látszik, hogy két időpontot választottak a találkozás megörökítésére: 1676 júliusát és 1677 szeptemberét esetleg októberét (1. melléklet). Ezek a dátumok többnyire összeköthetőek a Zürichből való távozással. Az 1676 júliusának valamelyik napját megjelölők többsége Hollandiába (Beregszászi István, Bátorkeszi István, Alistáli K. György, Steller Tamás, Köpeci Haller Balázs, Szomódi János, Otrokócsi Fóris Ferenc, Nikléci Boldizsár, Jablonczay János) vagy német protestáns fejedelemségekbe (Czeglédi Péter, Leporini Nicolaus, Ladmóczi István, Zsedényi István, Nikléci Sámuel, Ujvári János) indult.[25] Ehhez az utazáshoz 1676. július 24-én és 25-én kapták meg a szükséges iratokat,[26] amely megmagyarázza a keltezés időpontját. Érdekes, hogy Steller Tamás (1640-1715) csak 1676. augusztusában jegyezte be nevét az emlékkönyvbe, holott ő is a Hollandiába indulók csoportjába tartozott.[27] Külön meg kell említenünk azokat, akik csak a protestáns kantonok valamelyikébe (Körmendy György, Harsányi Móricz István, Séllyei M. István, Szentpétery Mangó István) mentek 1676-ban, majd visszatértek Zürichbe.[28] Közülük csak Körmendy K. György (?-1704) adta meg a keltezésben 1676-ot hónap nélkül. Sajnos pontosabb dátumot nem közölt, de valószínűleg valamikor 1676 júliusában vagy augusztusában tette ezt, mert szeptemberben már Schaffhausenben és Sankt Gallenben volt.[29] Harsányi, Séllyei és Szentpéteri 1677-es datálást írt be az album lapjaira.

Több olyan gályarab is van, akinek nem a búcsúáskor, hanem jóval korábban írták be nevüket az emlékkönyvbe: Szalóczi Mihály (1626?-1677 után) 1676. július 13-án adott meg a keltezésben, holott ismereteink szerint 1677. október 20-án távozott Zürichből.[30] Bugány Miklósról (1625-1703), Simon Péterről (1639-?), Szentpéteri Mártonról (?-?) és Rimaszombati Kis Jánosról (1632-1701?) sem tudjuk, hogy már 1676-ban elhagyta volna Zürichet.[31]

Fries emlékkönyvébe az 1677-ben bejegyzők mindegyike 1677 októberében indult haza Magyarországra: Szentpéteri Mangó István, Séllyei M. István, Kocsi Csergő Bálint, Kálnai Péter, Harsányi Mórócz István, Tatai Pap Sámuel, Karasznai Mihály, Komáromi Süllye István, Szódói Balogh András.[32]

A gályarab-bejegyzők mindegyike „exul.”[33] jelzővel írta be a nevét az emlékkönyvbe, ezzel is utalva sanyarú sorsukra. Általában „Multum Reverendo, Clarissimo ac Doctissimo Viro”-ként[34] nevezték meg Friest és gyakran bibliai idézeteket jegyeztek be az emléksorok mellé.[35]

Ez a sok bejegyzés azt sugallja, hogy Fries központi szerepet vállalt a gályarabok megsegítésében, holott a zürichi segítők közül a magyar prédikátorok a legintenzívebb kapcsolatot Johann Heinrich Heideggerrel (1633-1698) tartották fenn, még hazatértük után is rengeteg levelet váltottak.[36] Egyelőre nem kerültek elő olyan források, amelyek azt bizonyítanák, hogy Fries később is kapcsolatban maradt a hazatért gályarabokkal. Ráadásul a lelkészek bejegyzéseihez Fries semmilyen utólagos megjegyzést nem írt. Mégis miért írt be az összes gályarab Fries albumába?

Korántsem Fries az egyetlen olyan zürichi tanár, akinek az emlékkönyvében sok gályarab bejegyzése fordul elő. Johann Lavater (1624-1695) albuma[37] kimondottan sok magyar bejegyzőt tartalmaz, ugyanígy Johann Jakob Gessner (1639-1704)[38] és Johann Jakob Balber (1626-1691)[39] album amicorum is. Természetesen magyar tulajdonos emlékkönyvében is sok gályarab és zürichi tanár bejegyzése található, közülük Séllyei M. István,[40] Nikléci Boldizsár[41] és Ladmóczi István (1646-1684)[42] nevét érdemes megemlíteni. Olyan emlékkönyvet is ismerünk, amelybe az összes kiszabadult gályarab beírta a nevét.[43] Ezek a példák azt mutatják, hogy egyáltalán nem volt egyedülálló jelenség a Fries albumban előforduló sok gályarab-bejegyzés. Valószínűleg a korabeli Svájcban akkora szenzációnak számított a prédikátorok megmenekülése, hogy mindenki igyekezett valamilyen emléket szerezni tőlük.

A gályarabok zürichi tartózkodása szorosan összefügg a magyarországi diákok svájci tanulmányaival, mert ettől kezdve az összes korabeli helvét egyetemen és főiskolán rendszeres támogatásban részesültek. Ezt a szakirodalom már több mint száz éve tudja,[44] de nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogyan használták fel ezt a lehetőséget a magyarok. Ennek bemutatására Zürich és Bazel példáját nézzük meg. Azért érdemes ezt a két intézményt összehasonlítani, mert Bazel egyetemi ranggal rendelkezett, míg Zürichben főiskola működött, miközben Zürichnek vezető szerepe volt a gályarabok megsegítésében.[45]

Vizsgálódásainkat nem szabad csak az egyetemi tanulmányokra szűkítenünk. Árnyaltabb képet kapunk ha azt is megnézzük, milyen szerepet játszott ez a két város a magyarországi protestánsok publikációs tevékenységében és milyen szintű kapcsolatokat tartottak fenn egymással.

A zürichi és bázeli tanulmányokról az egyes egyetemek, főiskolák matrikulái sok adatot szolgáltatnak. Nem véletlenül volt ezekre a beiratkozási listákra kíváncsi a fentebb említett Bod Péter.[46] Igaz, Bazelben és Zürichben fennmaradtak a matrikulák, mégis előfordult, hogy nem minden diák írta be ebbe magát. Ilyen esetben a svájci tanulmányokat igazolni tudtuk Zürichben vagy Bazelben tartott disputációval.[47]

Annak ellenére, hogy a protestáns kantonok által a gályarabok megsegítésére összegyűjtött pénz maradványát a magyarországi diákok tanulmányainak támogatására tartották fenn,[48] úgy tűnik, rendszeresen egyáltalán nem lett kihasználva ez a lehetőség. 1676 után hosszú évtizedekig elvették mentek Magyarországról Svájcba tanulni: 1677-ben, 1679-ben és 1680-ban iratkoztak be magyarországi diákok Bazelben és Zürichben, majd

ezt követően csak 1693-ban.[49] A matrikulákban ezután 1710-ig alig találkozunk Hungarusszal vagy Transylvanusszal (1694-ben, 1698-ban, 1703-ban, 1710-ben történt néhány beiratkozás).[50] Az 1710-es esztendő követően viszont kezdett folyamatossá válni a magyarországiak beiratkozása.[51] Zürichben és Bázelen 1676-1720 között összesen 27 beiratkozást ismerünk, és további 9 személyről tudjuk, hogy jártak valamelyik városban. (Például átutazóként vagy úgy, hogy valamilyen támogatást kaptak.) (2. melléklet) Ezt nem lehet azzal magyarázni, hogy a korabeli svájci felsőoktatás nem volt eléggé vonzó a külföldiek számára, hiszen ekkor is voltak külföldi hallgatók Zürichben és Bázelen.[52] Ráadásul más külföldi protestáns egyetemeken az 1676-1720 közötti időszakban minden tanévben érkeztek új diákok a Kárpát-medencéből, például Franekerben[53] összesen több mint kétszázan, Wittenbergben[54] összesen több mint háromezren. Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy nem mindegyik holland vagy német protestáns intézmény volt ennyire népszerű a magyarországiak között, hiszen például sem Harderwijkben[55] sem Marburgban[56] nem volt minden évben új beiratkozó a Kárpát-medencéből.

Miért iratkoztak be ilyen ritkán magyarországiak Zürichben és Bázelen? Miért nem vették rendszeresen igénybe a felkínált pénzügyi támogatást?

Nem szabad elfelejtenünk azt, hogy a gályarabok többsége külföldi egyetemen végzett, és amikor Svájcba kerültek, már megfelelő képesítéssel rendelkeztek a lelkes feladatok elvégzéséhez. Ennek ellenére egy személy közülük beiratkozott Bázelen az egyetemre: Kocsi Csergő Bálint (1647-1698) 1677. október 24-én írta alá a bázeli anyakönyvet és a genfi főiskolát is meglátogatta, bár a matrikulát nem írta alá.[57]

A gályarabok elutazása után (1677) ha csak a főiskola matrikuláit nézzük, akkor különösen feltűnő a folytonos jelenlét hiánya Zürichben, hiszen ez volt az a város, amelyik mindegyik prédikátort vendégül látta: 1720-ig csak 1679-ben, 1693-ban, 1694-ben, 1712-ben, 1717-ben és 1719-ben iratkoztak be magyarországiak.[58]

A zürichi főiskolán általában a volt gályarabok segítségével, vagy a magyarok tanulmányaira alapított ösztöndíjra való hivatkozással kezdtek el tanulni a magyarok: így például zürichi továbbtanuláshoz 1679-ben Ollé Mocsai István és Rimaszombati Mihály egy volt gályarabtól, Komáromi Istvántól kapott ajánlást.[59] Simon Márton (?-?) – egy volt gályarab, Simon Péter (1639-?) fia – 1716-ban az 1676-ban alapított ösztöndíjra hivatkozva adott be kérelmet.[60] Ehhez hasonló példa Kocsi Csergő István (1694?-1726) esete, aki szintén egy volt gályarab, Kocsi Csergő Bálint fia volt. Ő 1721-ben tanult Zürichben, és Johann Jakob Lavater (1657-?) elnöklete alatt tartott disputációja nyomtatásban is megjelent.[61]

Ismerünk viszont több olyan diákot is, akinek a beiratkozása nem maradt fenn (vagy lappang), de egész biztosan disputált Zürichben. Így például az előbb említett Kocsi Csergő Istvánon kívül Harsányi Móricz István,[62] Szikszai T. János (1689-?) [63] és Kovács János (?-?) [64] téziszüzei nyomtatásban is megjelentek.

Úgy tűnik, Zürich mégis aktívabb szerepet vállalt a magyar fiatalok megsegítésében, mert fennmaradt egy főiskolai számadáskönyv, amelyben több olyan személy is meg van említve, akik valamilyen támogatást kaptak. (2. melléklet) Ezek a feljegyzések többnyire csak azt tartalmazzák, hogy mekkora összeget fizettek ki valakinek. Ritkán a kifizetés indokát is közlik, például a hazaút támogatását[65] vagy a disputáció költségét.[66] Az adatok hiányossága miatt nem lehet egyértelműen azt állítani, hogy a számadáskönyvben szereplő összes magyarországi beiratkozott hallgatója volt a zürichi főiskolának, de egész biztosan mindegyikük hosszabb-rövidebb ideig Zürichben tartózkodott. A teljesség igénye nélkül érdemes megemlíteni néhány olyan személyt, akiről eddig egyáltalán nem tudtuk, hogy Zürichben jártak: 1680. szeptember 9-én Szigeti Ferenc (?-?) számára 10 Schillinget fizettek ki.[67] 1692. szeptember 6-án egy bizonyos „Ungari H. Studentes Bandio” számára 2 font 10 Schillinget.[68] 1699. július elsején Krizbai Tamásnak (?-?) egy font 16 Schillinget.[69] A számadáskönyvben természetesen olyanok is szerepelnek, akiről eddig is tudtuk, hogy Zürichben tanultak, mint például 1696-ban Újvári János (?-?), aki a feljegyzés tanúsága szerint 3 font 12 Schillinget kapott.[70]

Nemcsak személyeknek szóló támogatást adtak Zürichben, hanem intézménynek is, ugyanis 1721-ben a nagyenyedi kollégium 400 tallér adományt kapott.[71] Valószínűleg erről a pénzszerzésről maradt fenn Zürichben is egy feljegyzés: a főiskola számadáskönyve szerint a nagyenyedi Bethlen Kollégium 1721-ben 3 font 12 Schilling értékben kapott támogatást.[72] Ezzel párhuzamosan a nagyenyedi tanárok a tehetséges diákjaik számára ösztöndíjakat is akartak szerezni.[73] Igaz, Csernátoni Gajdó Dániel (1696-1749) 1721-ben arról panaszkodott, hogy az enyedi kollégium nem küldhet diákokat Svájcba.[74]

A fentebbiek alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy a zürichi főiskola és egyház folyamatos kapcsolatot tartott fenn Magyarországgal, annak ellenére, hogy a főiskola matrikulájában viszonylag kevés Hungarus illetve Transylvanus található. Vajon a bázeli egyetem milyen szerepet töltött be a svájci-magyar kapcsolatokban?

Bázelben a gályarabok elutazása után egészen az 1720-as évekig feltűnő aránytalanság fedezhető fel a magyarországi beiratkozásait illetően, ugyanis az egyetemre való beiratkozások csak 1710-től kezdtek rendszeressé válni.[75] 1710 előtt csak 1677-ben,[76] 1698-ban[77] és 1703-ban[78] írta be magyar a nevét az anyakönyvekbe, holott ösztöndíj itt is volt magyarok számára.[79] Sőt, Bázelben kimondottan sok ösztöndíj létezett, igaz, ezek többsége külföldiek számára nem volt elérhető.[80] 1710 után viszont egy-két évben egyszerre többen is érkeztek a Kárpát-medencéből.[81] A rendelkezésünkre álló forrásokból azt figyelhetjük meg, hogy az 1710-es évektől kezdve megsűrűsödtek a magyarok ösztöndíjkérelmei. Mivel a nagyenyedi kollégium a 18. század elején pénzügyi forrásokat keresett működése biztosításához, és ösztöndíjakat a külföldön továbbtanulni akaró diákjai számára,[82] ezért nem meglepő, ha Bázelben is nyomára akadunk ennek: egy nagyenyedi diák, Ajtai Szabó András (1690-1733) Bázelben kapott ösztöndíjat.[83] A szintén nagyenyedi ifj. Pápai Páriz Ferenc (1687-1737) azért járt Svájcban, hogy kollégiumának anyagi támogatást szerezzen.[84]

Hasonló a helyzet a sárospataki kollégiummal, mivel az ez intézmény több évtizedes üldözés után, a 18. század elejére tudta helyzetét stabilizálni.[85] Ehhez feltétlenül szüksége volt külföldi kapcsolatokra is. Nem véletlenül igyekezett ifj. Csécsi János (1689-1769) sárospataki diákoknak ösztöndíjat szerezni Bázelben.[86]

Bázelben is megfordultak olyan magyarok, akik nem írták alá az egyetem anyakönyvét, de mégis meglátogatták az egyetemi könyvtárat, vagy professzorokat kerestek föl, mint például David Tibius[?] (?-?), aki 1685-ben a bázeli egyetemi könyvtár vendégkönyvében jegyezte be magát, de nem tudunk arról, hogy valamelyik svájci egyetemi városban tanult volna.[87] Ifj. Pápai Páriz Ferenc Bázelben és Zürichben is megfordult, de nem volt egyik intézmény hallgatója sem.[88] Teleki Pál (1677-?) bázeli tartózkodása inkább egy nemesi tanulmányút része volt, mintsem egyetemi tanulmányok folytatása.[89]

Ezek szerint a magyarok számára Bázel a gályarabok elutazása után még nem, hanem majd csak a 18. századra lett peregrinációs célpont. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem volt jelentős szerepe a korabeli magyarországi szellemi életben. Ha a Bázelben és Zürichben megjelent nyomtatott hungarikumokat és tudóskapcsolatokat nézzük, még többet megtudhatunk a korabeli svájci-magyar kapcsolatokról.

Vizsgált korszakunkban inkább kisebb terjedelmű hungarikumok jelentek meg Zürichben és Bázelben, amelyek az egyetemi fokozatszerzés sajátos termékei voltak.[90] A korabeli Európában igen sok nyomtatott munka készült a gályarabok sorsáról, mégis sem Zürichben, sem Bázelben nem került sajtó alá egy magyarnak sem olyan önálló műve, amely ezzel foglalkozott volna.[91] Pedig Kocsi Csörgő Bálint 1676-ban Zürichben írta meg a gályarabok történetét, nyomtatásban mégis csak 1728-ban Utrechtben jelent meg.[92] A svájci folyóiratokban való publikálás ekkor még nem volt jellemző a magyarokra, de néhány évtizeddel később Szilágyi Sámuel és Hatvani István rendszeresen írt a Museum Helveticumba.[93]

Ha a tudóskapcsolatokat nézzük, azt látjuk, hogy mind a bázeli, mind a zürichi professzorok közül csak egy-két személy ápolta intenzív magyarországi kapcsolatokat, a többi oktató kisebb intenzitással vett részt

ezekben a levelezésekben. Zürichben Johann Heinrich Heidegger (1633-1698) a magyarokkal igen kiterjedt levelezést folytatott.[94] Bázeli professzorok már kevésbé voltak ennyire aktívak, de érdemes megemlíteni Peter Werenfelst, aki Bázelen köszöntötte az éppen oda érkező gályarabokat,[95] és később Kocsi Csergő Bálinttal levelezett.[96]

Vajon Johann Heinric Fries tanított-e magyarországi diákokat? Minden bizonnyal, de sajnos egyelőre nem került elő olyan korabeli előadásjegyzet, amely ezt igazolná. Fries albumában a gályarabok ugyan gyakran megjegyzik, hogy jötevőjük Zürichben volt professzor,[97] de ezek nem bizonyítják ezeknek a prédikátoroknak a zürichi tanulmányait.

Összefoglalásként a következőket állapíthatjuk meg: a magyarországi hallgatók által rendszeresen látogatott külföldi egyetemek közé Zürich és Bazel az 1720-as évekre került be. Ehhez jelentősen hozzájárult, hogy Nagyenyed és Sárospatak is ekkor keresett továbbtanuló diákjainak új ösztöndíjakat. A magyarok részéről 1677-1720 között rendszeresen voltak olyan próbálkozások, amelyek anyagi támogatást igyekeztek szerezni. Ezek a próbálkozások eredménnyel jártak, ugyanis az 1720-as évektől kezdve rendszeresen kaptak ösztöndíjakat magyarok Bázelen és Zürichben. Így a pozsonyi gályarabper Zürichbe menekült áldozatai elősegítették a magyarországi diákok svájci tanulmányait.

MELLÉKLETEK

1. Magyarországi bejegyzők Johann Heinrich Fries (1639-1718) albumában[98]

57r Stephanus Mango Sz. Peteri olim Minister Ecclae Simoniens Ref. in Hungaria superiori Comitatu Gömöriensi, Ano 1677. 19. Octobris Styl. Veteri[99]

59r Petrus Czegledi Hungarus, Ao. 1676. die 26. Julii.[100]

60r Stephanus Séllyei quondam Ecclesiae Reformatae Papensis Minister indignus die 18. Octobr. A. 1677.[101]

61r Valentinus Kotsi jam praeter propter sesquiannum apud dilectissimos Fidei socios propter Fidem et bonam Conscientiam Exul, Anno 1677. 12. Septemb.[102]

62r Petrus Kálnai Hungar. olim Eccleae Refor Putnokiensis Pastor indignus, die 11. Septembr. Anno 1677.[103]

64r Stephanus Moricz Harsányi Hung. Nuper Pastor Ecclae Rimaszombatthiensis indignus, A. 1677. die 12. Septembris St. n. [104]

66r Steph. Beregszaszi, 1676. 26. Julii [105]

66v Samuel Tatai, Anno 1677. die 29 8bris[106]

EPA03307_egyhaztortenedi_2010_01_009-027.htm

67r Steph. Batorkeszi Hungarus, die 26. Julii A. 1676.[\[107\]](#)

68r Georgius K. Alistali nuper in pace Patriae Minister Refor. Eccl. Szőnyiensis indignus, die 27. Julii N. St. Anno quo suspiramus 1676.

69r Michael Szaloczi, die 13 Julii 1676.

71r Nicolaus Leporinus Pastor quondam Poltariensis et V. Contubernij Neogradiensis et Fratri Pestensi Notarius Ordinarius, die 13 Julii A. 1676.[\[108\]](#)

72r Steph. Ladmoci Hungar., Anno 1676 14 Julii

73r Thomas Steller Hungar., ultimo calendar Augusti Ao 1676.

75r Georgius Körmendi, 1676.

78r Stephany Zedeni, die 24. Julii Ano 1676.

81r Basilius Kopeci Kaltor Cöpecius Ung. Die 22 Julii Styl. Nov. A. 1676.

82r Joannis Szomoti, die 21. Jul. Ao. 1676.

83r Nicolaus Bugany Hungar., Anno 1676 die 15[?] Julii

84r Michael Karasznai Hung. nuper Ecclesiae Ref. Kelemériensis V. D. M. indignus, d. 12. 7br. Sty. N. A. 1677.

86r Johannes Kiis Rimaszombathi Hungar., 24/14 Jul. Anno 1676.

87r Franciscus Foris Otrókocsin Ung., die 20/10 Julii A. 1676.

88r Petrus Simoni Hungarus Reform. nuper Rector Schola Simoniensis, Anno 1676. die 20. Julii

89r Steph. Comáromi Ecclae Reformata Jauriensis quondam in Hungaria Pastor, Anno Immanuelis 1677. die 8. Septembr.

106r Samuel Nikletius, die 21. Jul. Ao. 1677[?]

111v Balthasar Nickletzius Eccl. Alsostregovien. quae in Hungaria est, 26 Julii Ao. 1676.

112r Johannes Ujvári Hungar., Ao. 1676. die 16/26 Julii.

113r Johannes Petes Jablonczai nuper in Superiori Hungaria apud Bejenses Pastor indign. 1676. 26. Jul. A. novo.

118r Martinus Sajo Szent Petrin. 1676. 24. Julii

118v Andreas Balogh Szódói Hungar. Ecclae Refor. Sáróins, Ano D. 1677. die 25 Septembris N. Stilo.

2. Magyarországi személyek Bázelen és Zürichben a gályarabok távozása és a magyarok rendszeressé váló svájci továbbtanulása között (1677-1720)[109]

Név	Bázel	Zürich	Tevékenység
Gyöngyösi István (?–?)	1676. szeptember 27.[110]	1676. február 18 – 1677. május 29.[111]	Zürichben tanult. A bázeli egyetemi könyvtár vendégkönyvébe beírta a nevét.
Kocsi Csergő Bálint (1647–1698)	1677. október 24.[112]	1676. május –1677. szeptember 12.[113]	Bázelen tanult. Gályarab. Zürichben megírta a gályarabok történetét.
Bornagius Johannes (?–?)	1677. június 29.[114]	–	Bázelen tanult.
Rimaszombati Mihály (1633?–?)	–	1679. április 17.[115]	Zürichben tanult.
Szilágyi Mihály (?–?)	–	1679–1680[116]	Zürichben tanult.
Szondi János (?–?)	–	1679. június 22.[117]	Zürichben tanult.
Ollé Mocsai István (?–?)	–	1679. április 17.[118]	Zürichben tanult.
Kecskeméti Selymes János (1655/56–1721)	–	1679.[119]	Zürichben tanult.
Szigeti (Sigetio)[?] Ferenc (?–?)	–	1680. szeptember 9.[120]	Zürichben pénzügyi támogatást kapott.
David Tibius[?] (?–?)	1685. október 6.[121]	–	A bázeli egyetemi könyvtár vendégkönyvébe beírta a nevét.
Lovensky[?]György Károly (?–?)	–	1687. szeptember[122]	Zürichben pénzügyi támogatást kapott.
Remeceb[?]György Károly (?–?)	–	1689. december[123]	Zürichben pénzügyi támogatást kapott.
Bándi P. Sámuel (?–1697)	–	1692. szeptember 6.[124]	Zürichben pénzügyi támogatást kapott.
Séllyei Pál (?–?)	–	1692. július 27 – 1695[125]	Zürichben tanult és pénzügyi támogatást kapott.
Újvári János (?–?)	–	1694. július – 1696.[126]	Zürichben tanult és pénzügyi támogatást kapott.
Teleki Pál (1677–1731)	1698. szeptember 4–19.[127]	–	Bázeli egyetem tanáraival találkozott.

Krizbai Tamás (?-?)	1698. augusztus 15 – 1699. július 17.[128]	1699. július 1.[129]	Bázelben tanult. Zürichben pénzügyi támogatást kapott.
Kecskeméti L. Mihály (?-?)	1703. július 7 – 1704. február 16.[130]	–	Bázelben tanult.
Frigyes Dobrancky (Dobronczky) (?-?)	–	1706. július 13 – 1708. február 17.[131]	Zürichben pénzügyi támogatást kapott.
Ifj. Csécsi János (1689–1769)	–	1710[?]-1711[?][132]	Zürichben tanult?
Harsányi Móricz István (?-?)	1710. április[133]	1710. február[134]	Bázelben és Zürichben tanult, Zürichben nyomtatott disputációja jelent meg, amelyre anyagi támogatást kapott.
Nádudvari P. Mihály (?-?)	1710. április [135]	1710. június[136]	Bázelben tanult, Zürichben anyagi támogatást kapott művének kiadásához.
Bíró András (?-?)	–	1712. január 8.[137]	Zürichben tanult.
Komáromi János Péter (1692–1761)	1715. április 30 –1715. június 13.[138]	–	Bázelben tanult.
Simon Márton (?-?)	–	1717.[139]	Zürichben tanult.
Ceglédi Sámuel (?-1728)	1717. augusztus 23.[140]	–	Bázelben tanult.
Ajtai Szabó András (1690–1733)	1716. július 13.[141]	1716. szeptember 1.[142]	Bázelben tanult, Zürichben pénzadományt kapott.
P. Görgei István (?-1744)	1717. március 12.[143]	–	Bázelben tanult.
Hétzei Dániel (?-1739)	1717. augusztus 23.[144]	–	Bázelben tanult.
Teller (Gellér) István (?-?)	1717. december 16.[145]	–	Bázelben tanult.
Stratius Georgius (?-?)	1717. december 15.[146]	–	Bázelben tanult.
Oroszi Sámuel (?-?)	–	1718. július 19.[147]	Zürichben pénzügyi támogatást kapott.
Pápai Páriz Imre (1693–1730)	1719. július 15.[148]	1717–1722.[?][149]	Bázelben és Zürichben tanult.
ifj. Pápai Páriz Ferenc (1687–1737)	1719. július 15.[150]	1719. július 11.[151]	Bázelben és Zürichben több professzor beírt az emlékkönyvébe.
Johannes Carolus de Rosa (?-?)	1719. augusztus 4.[152]	–	Bázelben pénzügyi támogatást kapott.

Dobasi Ecsegi János (?–1750)	1720. augusztus 1 – 1720. szeptember[153]	1719. január – 1719. július[154]	Bázelben és Zürichben tanult.
Ludovicus Janto (?–1724)	1720. január[155]	–	Bázelben tanult.

Jegyzetek:

* A tanulmányban a magyar és magyarországi kifejezések nem nemzetiséget jelölnek, hanem a korabeli királyi Magyarország, Erdély és a Török Hódoltság területén élöket. A tanulmányban Svájcban a mai modern állam földrajzi területét értjük, nem foglalkozunk azzal, melyik kanton volt a szövetség része.

[1] *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai, 1759-1761.* Szerk.: Tolnai Gábor. Bp., 1987. 59. p.; Spiess, Otto: *Basel anno 1760.* Basel, 1936. 39. p. Szilágyi Márton nem azonos Piskárosi Szilágyi Mártonnal (1748-1790), aki 1767-ben tanult Bázelben és később Sárospatakon lett professzor. A szakirodalom gyakran egy személynek gondolja a két Szilágyit, holott Szilágyi Márton már 1755-ben Zürichben tanult, ezért kizárt dolog, hogy Piskárosi hét éves korában a zürichi teológia hallgatója lehetett volna. Vö.: *Die Matrikel der Universität Basel.* Hrsg.: Wackernagel, Hans Georg. Basel, 1951-1980. (továbbiakban: MUB.) Band 5. nr. 1408.; *Le livre du recteur de l'Académie de Genève 1559-1878. Band. 1-6.* Hrsg.: Stelling-Michaud, Sven. Genève, 1959-1980. nr. 6125. Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok.* Marosvásárhely, 1998. Nr. 3955.; Hegyi Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon, 1526-1788.* Bp., 2003. (továbbiakban: Hegyi, 2003.) Nr. 174, 496, 621.

[2] Zsindely, Endre: *Die Befreiung ungarisch-protestantischer Prediger von den Galeeren und ihre Aufnahme in Zürich vor 300 Jahren.* In: *Zürcher Taschenbuch,* 1978. (továbbiakban: Zsindely, 1978.) 122. p.; Rác Károly: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben.* Lugos, 1889. (továbbiakban: Rác, 1889.) 83-90. p.; Mörkofer, Johann Caspar: *Geschichte der evangelischen Flüchtlinge in der Schweiz.* Leipzig, 1876. (továbbiakban: Mörkofer, 1876.) 164. p.; Meyrat, Walter: *Die Unterstützung der Glaubensgenossen im Ausland durch die reformierten Orte im 17. und 18. Jahrhundert.* Bern, 1941. 229. p. A Zürichbe érkezett gályarabok listáját többen is közzölték: Rác, 1889.; S. Varga Katalin: *Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve.* Pozsony, 2002. (továbbiakban: S. Varga, 2002.) 291-308. p.; *Stephan Sellyei und Stephan Harsányi als Galeerenhäftlinge.* Konrad Meyer olajfestménye, 1677. (Zentralbibliothek Zürich. – továbbiakban: ZBZ.)

[3] Dezsényi Béla: *Magyarország és Svájc.* Bp., 1946. 58-75. p.; Hegyi, 2003. 15-18. p.

[4] Hegyi, 2003. 55-56., 72., 83., 86., 97. p. Az adattár megjelenése óta újabb diákok kerültek elő, akik Svájcban tanultak, ezért az itt közölt adatokba már az új személyeket is beleszámoltuk.

[5] Borus, József: *Die Befreiung der ungarischen Galeerensklaven – Admiral Michiel de Ruyter.* In: *Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum.* Hrsg.: Reingrabner, Gustav – Schlag, Gerald. Eisenstadt, 1999. 243-256. p.; *A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete.* Szerk.: Makkai, László. Bp., 1976. (továbbiakban: Makkai, 1976.) 7-23. p.; S. Varga, 2002. 11-12., 19-23. p.

[6] Zsindely, 1978. 120-128. p.; Häne, J.: *Die Befreiung ungarischer Prädikanten von den Galeeren in Neapel und ihr Aufenthalt in Zürich (1675-1677)*. In: *Zürcher Taschenbuch*, 1904. (továbbiakban: Häne, 1904.) 158-164. p.

[7] A forráskiadások összefoglalását adja: Bujtás László: *A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676)*. In: *Lymbus*, 2005. 79-93. p.

[8] Zsindely, Endre: *Die Zürcher Dokumente zur Geschichte der Galeeren-Prediger*. In: *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen Kirchenhistorischen Kolloquiums Debrecen, 12. 2. 1976*. Hrsg.: Barton, Peter F. – Makkai László. Bp., 1977. (továbbiakban: Zsindely, 1977.) 111-120. p.; Zsindely Endre: *A magyar gályarab prédikátorok történetének zürichi dokumentumai*. In: *Theologiai Szemle*, 1976. 7-8. sz. 196-199. p.

[9] Hegyi Ádám: *Magyar vonatkozású kéziratos források Bázelen 1660-1798 között. Egy kutatás eredményei*. In: „Apró cseppekből lesz a zápor” *Bakonyi Géza emlékkönyv*. Szerk.: Hegyi Ádám – Simon Melinda. Szeged, 2008. 79. p.

[10] Johann Heinrich Fries (1639-1718) emlékkönyve. – Universitätsbibliothek Basel (továbbiakban: UBB.) Mscr. AN VI 26w.

[11] A gályarabok emlékkönyveivel foglalkozik pl.: Katona, Tünde – Keserű, Gizella: *Zwei Alben von Galeerensklaven und die Anfänge des Pietismus unter den Slowaken*. In: „Die Wege und die Begegnungen”. *Festschrift für Károly Csúri zum 60. Geburtstag*. Hrsg.: Horváth, Géza – Bombitz, Attila. Bp., 2006. 285-301. p.

[12] *Repertorium Alborum Amicorum*. Hrsg.: Schnabel, Werner Wilhelm. [Online: <http://www.raa.phil.uni-erlangen.de/index.shtml>] – 2009. november]

[13] *Inscriptiones Alborum Amicorum*. Szerk.: Latzkovits Miklós. – [Online: <http://iaa.jgypk.hu>] – 2009. november] (továbbiakban: IAA.)

[14] Schnabel, Werner Wilhelm: *Das Stammbuch. Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts*. Tübingen, 2003. (továbbiakban: Schnabel, 2003.) 47-208. p.

[15] Schnabel, 2003. 337., 350-362. p.

[16] *Historisches Lexikon der Schweiz*. Chefred.: Jorio, Marco. Basel, 2005. Band 4. (továbbiakban: HLS.) 833. p.

[17] *Neue Zürcher Zeitung*, Samstag, 24. August 1918. Nr. 1113. (Zweites Morgenblatt.)

[18] Fries, Joh. Hch.: Kollektaneenbände, enthaltend Allerlei Religions-Sachen, die sich außer der Eidgenossenschaft zugetragen aus allerlei Briefen und Zeitungen zusemmengeschrieben... 1674-1701. – ZBZ. Ms B 189&a.

[19] HLS. 833. p.

[20] Johann Heinrich Fries emlékkönyve (1639-1718), Schweizerische Nationalbibliothek (Bern) Ms. St. 1.6. fol. 161r. IAA. nr. 5326.

[21] Hegyi, 2003. Nr. 46.; HLS. 833. p.

[22] Gál Lajos: *A magyarországi protestáns gályarab lelkészek utóélete, emléküik ápolása, a pozsonyi törvényszék főszereplői*. Bp., 1982. 23. p.; Rácz, 1889. II. Häft, 18. p.; Häne, 1904. 162., 187. p.

[23] *Séllyei M. István emlékkönyve*. – ZBZ. Ms. D 201. Közli: Zsilinszky Mihály: *Egyháztörténeti emlékek a zürichi könyvtárból*. In: *Sárospataki Füzetek*, 1866. (továbbiakban: Zsilinszky, 1866.) 459. p.

[24] Schweizerische Nationalbibliothek (Bern) Ms. St. 1.6.; UBB. Mscr. AN VI. 26w. A gályarabok bejegyzései a bázeli példányban vannak. A Bernben lévő album részletes leírása: Grunau, Hanni: *Katalog der Stammbücher des 16./17. Jahrhunderts in der Stadt- und Hochschulbibliothek und in der Schweizerischen Landesbibliothek Bern*. Diplomarbeit [masch.] der Bibliothekarschule, Sektion der 'Ecole d'Etudes sociales' in Genf. Bern, 1942. nr. XIX.

[25] Thury Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. 2. köt. Pozsony, 1998. (továbbiakban: Thury, 1998.) 158. p.

[26] Thury, 1998. 158. p.

[27] Thury, 1998. 161. p.

[28] Thury, 1998. 153. p.

[29] Thury, 1998. 153. p.; Rácz, 1889. 107. p.

[30] Rácz, 1889. 190. p.

[31] Rácz, 1889. 25., 165-166., 170. p.

[32] S. Varga, 2002. 291-309. p.; Thury, 1998. 204-241. p.

[33] Pl.: „Petrus Czeglédi olim Ecclesiae R(eformatae) Levensis Minister indignus, nunc pro Chr(ist)o Exul.” – UBB. Mscr. AN VI 26w fol. 59r. Vö.: IAA. Nr. 5364.

[34] Pl.: Séllyei M. István dedikációjában: „Multum R(ever)endo, Clarissimo ac Doctissimo Viro, Domino Johanni Henrico Frisio Professori Theologiae Catecheticae Meritissimo haec in perpetuum amoris ac gratitudinis symbolum adjecit...” UBB. Mscr. AN VI 26w fol. 60r. Vö.: IAA. nr. 5365.

[35] Pl. Harsányi Móricz István Pál apostolnak a korinthusiaknak írt második levél 4/9-ből idézett: „Persecutionem patimur, sed in ea non deserimur.” UBB. Mscr. AN VI 26w fol. 64r. Vö.: IAA. nr. 5458.

[36] Schaffert, Hans: *Eine ökumenische Gestalt in Zürich. Johann Heinrich Heidegger 1. Juli 1633–18. Januar 1698. Professor der Theologie. Protektor der ungarischen Prädikanten.* Zürich-Debrecen, 1975.; Zsindely, 1977. 112. p.

[37] *Beyträge zur Geschichte der von Admiral Ruyter von den Neapolitanischen Galeeren befreiten, in Zürich aufgenommen ungarischen Geistlichen, 1676.* – ZBZ. Ms H 272. Vö.: Häne, 1904. 123. p.

[38] *Johann Jakob Gessner emlékkönyve.* – ZBZ. Ms D 207c. (Steinmann Judit közlése alapján.)

[39] *Johann Jakob Balber emlékkönyve.* – ZBZ. Ms D 207s. (Steinmann Judit közlése alapján.)

[40] *Stammbuch von István Séllyei.* – ZBZ. Ms D 201. Vö.: Zsilinszky, 1866.

[41] *Nikléczi Boldizsár emlékkönyve.* – Országos Széchényi Könyvtár, Ms. Duod. Lat. 81.

[42] Csáji Pál: *Ladmóczi István albuma.* In: *Református Egyház,* 1959. Nr. 22. 479-480. p.

[43] Elias Johann Gennat (?-?) albuma. Közli: Thury Etele: *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez.* Bp., 1912. 185-194. p.

[44] Zsindely, 1978. 128-129. p.; Pfister, Rudolf: *Kirchengeschichte der Schweiz.* Zürich, 1974. Band 2. (továbbiakban: Pfister, 1974.) 508. p.; Mörikofer, 1876. 166. p.

[45] Im Hof, Ulrich: *Die hohen Schulen der reformierten Schweiz im 18. Jahrhundert.* In: *Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte.* Hrsg.: Näf, Werner – Walder, Ernst. Bern, 1957. 112. p.

[46] Vö. 1. sz. jegyz.

[47] A bázeli matrikulációdás figyelembe vette ezeket az adatokat is. Vö. MUB.

[48] Zsindely, 1978. 128-129. p.; Häne, 1904. 179. p.; Pfister, 1974. 508. p.; Mörikofer, 1876. 166. p.

[49] Hegyi, 2003. 50., 92. p.

[50] Hegyi, 2003. 50., 92. p.

[51] Hegyi, 2003. 15-19. p. Igaz, a magyarok folyamatos jelenléte a helvét felsőoktatási intézményekben gyakorlatilag csak az 1730-as és 1790-es évek között figyelhető meg. Vö.: Staehelin, Andreas: *Geschichte der Universität Basel 1632-1818*. Basel, 1957. (továbbiakban: Staehelin, 1957.) 87-89. p.; Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*. Máriabesenyő, 2006. 2. köt. 120. p.

[52] Hegyi, 2003. 12-13. p.; *Die Universität Zürich 1833-1933 und ihre Vorläufer*. Hrsg.: Gagliardi, Ernst – Nabholz, Hans – Strohl, Jean. Zürich. 1938. 49. p.; Bonjour, Edgar: *Die Universität Basel von den Anfängen bis zur Gegenwart 1460-1960*. Basel, 1971. 242. p.

[53] Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595-1918*. Bp., 2007. (továbbiakban: Bozzay-Ladányi, 2007.) 19. p.

[54] Tar Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694-1789*. Bp., 2004. (továbbiakban: Tar, 2004.) 24-25. p.

[55] Bozzay-Ladányi, 2007. 203. p.

[56] Tar, 2004, 264. p.

[57] Hegyi, 2003. Nr. 60., 538.

[58] Hegyi, 2003. 92. p.

[59] Thury, 1998. 224. p.

[60] Zimmermann, Hans Georg: *Das Stammbuch von Johann Jakob Lavater*. In: *Zürcher Taschenbuch*, 1974. 57-58. p.

[61] Harsányi István: *Kocsi Csörgő Istvánról s a gályarabok számos, eddig ismeretlen levelét tartalmazó kéziratáról*. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1911. 9. sz. 80. p.; *Positiones theologiae, quas ... praeside Johanne Jacobo Lavatero ... pro consequendo examine theologico defendendas suscipiunt Stephanus Kocsi Cs., Johannes Szikszai T., Johannes Kovats*. Tiguri, 1721. Vö. Dörnyei Sándor – Szávuly Mária: *Régi magyar könyvtár III/XVIII. század*. Bp., 2005. (továbbiakban: RMK. III/XVIII.) Nr. 883.

[62] Harsányi Móricz István: *Exercitatio Christiana... sub praesidio ... Joh. Baptistae Ottii... publicae disquisitioni subicit Stephanus Moritz Harsanyi...* Tiguri, 1710. Vö. Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár*. III. köt. Bp., 1896-1898. (továbbiakban: RMK. III.) Nr. 4754.

[63] RMK. III/XVIII nr. 883.

[64] RMK. III/XVIII nr. 883., 906.

[65] Pl.: *Rechnung, betreffend den Fiscum Scholasticum mit Matrikel Rechnung, 1673-1743*. Staatsarchiv Zürich, E II 493. (továbbiakban: StAZ. E II 493.) fol. 2r.

[66] Pl.: StAZ. E II 493 fol. 30r.

[67] StAZ. E II 493. fol. 8v.

[68] StAZ. E II 493. fol. 18r

[69] StAZ. E II 493. fol. 23v

[70] StAZ. E II 493. fol. 21r

[71] Zágoni Gábor Teleki Sándornak, Zürich, 1724. február 8. In: Peregrinuslevelek 1711-1750. *Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*. Szerk.: Hoffmann Gizella. Szeged, 1980. (továbbiakban: Hoffmann, 1980.) 310. p.

[72] StAZ. E II 493 fol. 33r

[73] Hoffmann, 1980. 450. p.

[74] Csernátóni Gajdó Dániel Teleki Sándornak, Debrecen, 1721. október 8. In: Hoffmann, 1980. 186. p.

[75] Hegyi, 2003. 17-18. p.

[76] Hegyi, 2003. nr. 59-60.

[77] Hegyi, 2003. nr. 61.

[78] Hegyi, 2003. nr. 62.

[79] Zsindely, 1978. 128-129. p.; Pfister, 1974. 508. p.; Mörikofer, 1876. 166. p.

[80] Staehelin, 1957. 109-110. p.; Staehelin, Andreas: *Studentensitten und Studentenscherze im alten Basel*. In: *Basler Jahrbuch*, 1954. 46. p.; Vischer, Eberhard: *Das Collegium Alumnorum in Basel*. In: *Festschrift Paul Wernle. Aus fünf Jahrhunderten schweizerischer Kirchengeschichte. Zum Geburtstag von Paul Wernle*. Hrsg.: Theologische Fakultät der Universität Basel. Basel, 1932. 110. p.

[81] Hegyi, 2003. 18. p.

[82] Hoffmann, 1980. 450. p.

[83] *Acta et Decreta (Regenzprotokolle) auch „liber conclusionum”, 1712-1750.* – Staatsarchiv Basel-Stadt (Továbbiakban: StAB.) Universitätsarchiv B 1 III. 48. p.

[84] Hoffmann, 1980. 450. p.

[85] Benda Kálmán: A kollégium története 1703-tól 1849-ig. In: A sárospataki református kollégium. Bp., 1981. 87-89. p.

[86] *1718 März 12 bis 1718 November 30.* – StAB. Protokolle: Kleiner Rat 89. fol. 144r-v.; *1718 Dezember 3 bis 1719 Oktober 7.* – StAB. Protokolle: Kleiner Rat 90. fol. 81r-v.

[87] Hegyi Ádám: *Magyarországi diákok könyvgyűjtési és könyvtárhasználati szokásai Bazelben és Bernben a 18. században*. In: *Magyar Könyvszemle*, 2008. 4. sz. (továbbiakban: Hegyi, 2008.) 88. p.; Hegyi, 2003. 49-50. p.

[88] *Ifj. Pápai Páriz Ferenc európai peregrinációjának emlékkönyve 1711-1726*. Bp., 2004. [Online: <http://ppf.mtak.hu/hu/list-places.htm> – 2009. november] (továbbiakban: Pápai Páriz, 2004.) Vö.: Hegyi, 2003.

[89] Font Zsuzsa: Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Szeged, 1989. (továbbiakban: Font, 1989.) 415. p.

[90] Pl.: RMK. III. Nr. 4754.; RMK. III/XVIII Nr. 883, 906. A Bazelben megjelent hungarikumokról legújabbban: Bernhard, Jan-Andrea: *Basel als Druckzentrum für Hungarica in der frühen Neuzeit: Gründe und Folgen*. In: *Sprache und Rede des Buches. IV. Internationales Seminar zur Erforschung von Schloss-, Bürger- und Kirchenbibliotheken Prag*. 26. – 29. 10. 2008. [Megjelenés alatt.]

[91] Vö.: RMK. III.; Apponyi Sándor: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. Bp., 2004.; Makkai László – Barczai József – Csohány János: *In memoriam eliberationis verbi divini ministrorum Hungaricorum ad triremes*

condemnatorum MDCLXXVI. Debrecen, 1976.; Bujtás László Zsigmond: *A pozsonyi véstörvénytől és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa a 17-18. századi holland kiadványokban*. In: *Könyv és Könyvtár*, 2003. XXV. 115-158. p. Üdvözlőversek viszont Zürichben szép számmal jelentek meg, például Gyöngyösi István téziszüzetébe több gályarab is írt egy-egy verset. Gyöngyösi István: *Disputationis Theologicae... sub praesidio... Joh. Henr. Heideggeri... publicae ac placidae eruditorum disquisitioni subjicit Stephanus Gyöngyösi...* Tiguri, 1676. Vö.: RMK. III nr. 2797.

[92] Makkai, 1976. 23-25. p.

[93] Marti, Hanspeter – Erne, Emil: *Index der deutsch- und lateinsprachigen Schweizer Zeitschriften von den Anfängen bis 1750*. Basel, 1998. 156., 158. p.

[94] Heidegger magyar leveleinek mutatóját Steinmann Judit állította össze. Ezt a kéziratos mutatót Zürichben a szerző hozzájárulásával használhattam, amit ezúton is köszönök.

[95] Häne, 1904, 168. p.

[96] Kocsi Csergő Bálint levele Peter Werenfelsnek, Pápa, 1678. november 12. – UBB. Mscr. Ki. Ar. 134b Nr. 106.

[97] Pl.: „Multum R(evere)ndo, Clarissimo ac Doctissimo Viro, Domino Johanni Henrico Frisio Professori Theologiae Catecheticae Meritissimo haec in perpetuum amoris ac gratitudinis symbolum adjecit...” Vö.: IAA. nr. 5365.

[98] Szeretném megköszönni Latzkovits Miklós segítségét az album feldolgozásában. Terveink szerint az *Inscriptiones Alborum Amicorum* (IAA.) nevű adatbázisban az összes bejegyzés visszakereshető lesz majd. Az album lelőhelye: Johann Heinrich Fries (1639-1718) emlékkönyve. – UBB. Mscr. AN VI 26w.

[99] IAA. nr. 5330.

[100] IAA. nr. 5364.

[101] IAA. nr. 5365.

[102] IAA. nr. 5391.

[103] IAA. nr. 5392.

[104] IAA. nr. 5458.

[105] IAA. nr. 5686.

[106] IAA. nr. 5687.

[107] IAA. nr. 5689.

[108] IAA. nr. 5456.

[109] Az alábbi listában nem a forrásokban található névalakokat közöljük, hanem a szakirodalomban elterjedt modern neveket.

[110] *Fremden-Buch 1664-1822*. – UBB. Mscr. AN II. 30. fol. 175v.

[111] Hegyi, 2003. nr. 557.; StAZ. E II 493. fol. 2r.; Hegyi, 2008. 388. p.

[112] Hegyi, 2003. nr. 60.

[113] UBB. Mscr AN VI 26w fol. 61r.

[114] Hegyi, 2003. nr. 59.

[115] Hegyi, 2003. nr. 562.

[116] Hegyi, 2003. nr. 561.

[117] Hegyi, 2003. nr. 563.

[118] Hegyi, 2003. nr. 559.

[119] Hegyi, 2003. nr. 560.

[120] StAZ. E II 493. fol.8v.

[121] UBB. Mscr. AN II. 30. fol. 23r.; Hegyi, 2008. 88.

[122] StAZ. E II 493. fol. 13v

[123] StAZ. E II 493. fol. 15v

[124] StAZ. E II 493. fol. 18r

[125] Hegyi, 2003. nr. 564.; StAZ. E II 493. fol. 18v.

[126] Hegyi, 2003. nr. 565.; StAZ. E II 493. fol. 21r.

[127] Font, 1989. 331-332. p.

[128] Hegyi, 2003. nr. 61.

[129] StAZ. E II 493. fol. 23v

[130] Hegyi, 2003. nr. 62.

[131] StAZ. E II 493. fol. 28r-28v.

[132] Hegyi, 2003. nr. 566.

[133] Hegyi, 2003. nr. 63.

[134] RMK. III. nr. 4754.; StAZ. E II 493. fol. 30r.

[135] Hegyi, 2003. nr. 64.

[136] StAZ. E II 493. fol. 30r.

[137] Hegyi, 2003. nr. 567.

[138] Hegyi, 2003. nr. 65.

[139] Simon, Márton: *Succinta loci 2. Tim. III. v. 16. 17. analysis quasdam S. Scripturae proprietates, quam ... praeside ... Joh. Jacobo Hottingero ... publico examini subjiçiet Martinus Simonii*. Tiguri, 1717.; Vgl. RMK. III/XVIII. Nr. 1600.; *Bibliotheca Hagenbuchii s. tehol. Professoris anno MDCCLVIII mense Novembri enumerate*. – ZBZ Ms. C 361.; fol. 52r.; StAZ. A 185/1.; *Beziehungen zum Ausland. Ungarn 1477-1728*. nr. 160-163, 167-169.

[140] Hegyi, 2003. nr. 71.

[141] Hegyi, 2003. nr. 66.

[142] StAZ. E II 493. fol. 33r.

[143] Hegyi, 2003. nr. 67.

[144] Hegyi, 2003. nr. 68.

[145] Hegyi, 2003. nr. 70.

[146] Hegyi, 2003. nr. 69.

[147] StAZ. E II 493. fol. 34v.

[148] Hegyi, 2003. nr. 72.

[149] Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. Bukarest, 1977. 793. p.

[150] Pápai Páriz, 2004. 305., 313., 315. p.

[151] Pápai Páriz, 2004. 215. p.

[152] *Rationes fisci pauperum facultatis juridicae (Rechnungsbücher des Armenfonds des Juristischen Fakultät) 1699-1813*. – StAB Universitätsarchiv P 8.

[153] Hegyi, 2003. nr. 73.

[154] Hegyi, 2003. nr. 568.

[155] Hegyi, 2003. nr. 74.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
 évfolyam
 1. szám
 A. D.
 MMX

Marosi István: Görög katolikusok Bereg vármegye Tiszaháti járásában

A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye történetének egyik legjelentősebb része a „hosszú 19. század”-ra tehető. Szinte teljesen végigkíséri azt. Az egyházmegyét ugyanis 1771-ben állítják fel, s az Eperjesi Egyházmegye 1823-as és a Hajdúdorogi Egyházmegye 1912-es felállításával egy-egy rész leválik belőle, s elnyeri a ma is létező területét. A Hajdúdorogi Egyházmegye a Munkácsi Egyházmegyéből való kiválása után röviddel külön országba kerül. S a második világháború előtti rövid ideig tartó visszacsatolást leszámítva az utóbbi közel száz évben különböző országokban élt az addig egy tömbben csoportosuló görög katolikusok az Észak-keleti Felvidéken.

Gyakorlatilag Bereg vármegye is a trianoni döntéssel szakad ketté. Magyarországon a Csonka-Bereggel jelzett térség, a jelenlegi Ukrajnában pedig a Beregszászi járással jelölt terület mutatja ennek a történelmi egységnek a tényét. Bár azt is meg kell jegyeznünk, hogy a Trianon előtti Magyarországon a Bereg vármegye elnevezésű közigazgatási egység lényegesen nagyobb volt, mint a jelenlegi Beregszászi járás.

Munkánkban egy olyan közigazgatási egység, a Tiszaháti járás görög katolikuságával foglalkozunk, amelyet ilyen címszó alatt nehezen lehetne megtalálni a lexikonokban. A régen használt „Beregszászi Esperesi Kerület” jelző sem vonatkozhat rá kizárólagosan, mert abba nemcsak magyar görög katolikusok tartoztak. Nyugodtan mondhatjuk, hogy Bereg vármegyében volt egy sziget, amelyet a megye déli részén lehetett megtalálni, s északkeletről a ruszin görög katolikusok, a többi éghajlati tájegység felől pedig a túlnyomó többségben homogén református (helyenként római katolikus) falvak vették körül. A tiszaháti járásban tehát többnyire a Bereg vármegyei görög katolikusok voltak megtalálhatóak.

A kárpátaljai magyar görög katolikusok egy jelentős részét jelenleg is kitevő egyházközségek csoportja soha nem vált el a Munkácsi Egyházmegyétől. Hogy miért alakította ezt így a történelem, hosszú kutatások után talán magyarázható lesz. Munkánkban az a célunk, hogy általánosan meghatározzuk a Trianoni döntés idejére templommal és egyházi iskolával rendelkező, jelenleg is a Beregszászi Magyar Görög Katolikus Esperesi Kerület keretei közé tartozó egyházközségek (Beregszász, Tisza(Bereg)csoma, Makkosjánosi, Nagybégány, Balazsér, Mezőhomok-Beregdéda, Beregdaróc, Kovászó) elhelyezkedését, identitását, szellemiségét.

A helységnévtárak, levéltári- és egyházi összeírások (schematizmusok) adatait használjuk fel munkánkhoz. Ezek közül előbbi az adott korra vonatkozóan az interneten is olvasható. Két utóbbi adatai azonban még nem lettek publikálva. Ezen forrásoknak a fényében igyekszünk célunkat elérni. Az adatokat a szemléletesség érdekében diagramokban összegezzük.

Bereg vármegye földrajzi elhelyezkedése, jellegzetességei

Bereg és Ung vármegye földrajzilag egységnek tekinthető annak ellenére, hogy a két vármegye két különböző központtal rendelkezett az idők folyamán. Mindkettő az ősi vármegyék közé sorolható. A földrajzi hasonlóság nyilvánvaló, hiszen mindkettőnek van két egymástól jól elválasztható területe, melyet Ungban a Vinna–Tiba–Nevicke–Rákos (itt érünk be Beregbe) vonal szel ketté, Beregben pedig a Rákos–Munkács–Ilosva–Bilke vonal teszi meg ugyanezt. Ettől a vonaltól délnyugatra sík vidék, északkeletre hegyvidék terül el.

A vizsgált időszakkal bezáródó korszakig Bereg vármegyében a megyeterület fele esett az alföldi részre. Érdekesség, hogy az 1330-as évek előtt a síkságon (alföldi részen) mintegy 80 település volt, míg a hegyek között ugyanekkora területen mindössze hat (Kölcsey, Szentmiklós, Szolyva, Baranka, Kusnica és Verecke).[1] Ezek a települések többnyire szláv eredetűek voltak, s ezek a középkori okmányokban szereplő neveik alapján jól kimutathatóak, illetve szláv személynévre való utalásuk megtalálható. A középkor idején több ízben is megvalósuló rutén (ruszin, ruthen)[2] telepítés is hozott erre a vidékre szlávokat. A 14. században Beregben is elindult rutén telepítés, melynek fontos átjárója a 14-18. századi népmozgások vonatkozásában a Kárpátok hegyein az Orosz Kapu, vagy ismertebb nevén a Vereckei-hágó.[3] Az Orosz Kapu megnevezésnél egy pillanatra érdemes megállni, hogy megjegyezzük, ha nem is volt a Kárpát-medence és a Kárpátok hegyvonulatának része teljesen mentes a szláv-ruszin népességtől, a középkor markánsan elkülönítette egymástól a két népet (ti. a magyar és a szláv népcsoportokat). Beregben a betelepítés a 14. század első felét követően felerősödött. A 15. században több falvat is létrehozta a hegyvidéki térségben. (1430: Holubina, Napolna; 1440: Duszona, Martinka; 1465: Szuszló; 1484: Bobuviha, Vizsnice.)

A rutének egyedül Beregben hoztak létre bizonyos fokú önálló szervezeteket román mintára. Ekkor alakulnak ki a kenéz és a vajda tisztségek a térségben. Ez az alsó szintű igazságszolgáltatás eszköze volt, de nem alakult ki az egész ruténságot átfogó intézményrendszer. A kenéz, és a kiváltságosabb soltész tisztség kialakulása után elsősorban a szervezési feladatok ellátásában volt jelentős tényező. Béla király ugyanis rájuk bízta a tatárjárás után elnéptelenedett vidék betelepítését, illetve a megmaradt csoportok összegyűjtését. Elvégzett munkáik miatt ezek a családok kiváltságosak lettek és örökölhetővé vált tisztségük.[4] A két nép találkozása hozta létre azt a helyzetet, hogy a rutén és a vlach (oláh) népet gyakran összemossák. Valószínűleg a területi egymásmellettség, az egyházi szertartás rendszere és az alapszintű közigazgatási rendszer egyezése miatt. De lehetséges ez azért is, mert a rutének élére vlach vezetők álltak, s ők irányították a betelepítést.[5] Később az unió vállalása asszimilációt eredményezett, ami egyet jelentett az eredeti vlach jogú életmódról a földművelő életmódra való áttéréssel. Ez pedig feltételezi egy jelentős számú magyar nyelvű mag jelenlétét.[6]

Bereg vármegye ősi szláv lakosságára utal a helységnevek szláv eredete is: Galgó, Tarpa, Csaroda, Szernye stb., ezeken a településeken a honfoglalás után is 150-200 évig szlávul beszélhettek, majd a kétnyelvűség után elmagyarosodtak.[7] A ruténok első csoportja a 11. században, majd a 13. századtól kezdve szivárogtat át Galíciából Mára-maros, Bereg, Ung és Zemplén megyék gyéren lakott hegyes vidékeire. Első betelepítésükről egy 1326-ban kelt oklevélben olvasunk, egy Kálmán király által betelepített rutén csoportról.[8] A mai történelemfelfogás szerint a ruszinok a 13. századtól kezdtek betelepülni, annak ellenére, hogy a szláv kontinuitást vallók azt mondják, hogy a honfoglaló magyarok „rutén hercegséget” találtak ezen a területen.[9] A Ruszból betelepülők hozták magukkal a „Rutenus” elnevezést, ami az érkezés helyének és az érkezők etnikumának latinított változata. A magyar nyelvben a nép neve a rutén és ruszin változatban terjedt el, s idővel jelentéstartalma megváltozott.[10] Már nem az érkezés helyét, hanem a nemzetiséget kezdte jelenteni.

A népesség meghatározásakor a tisztánlátás és a teljesség érdekében lényeges számunkra, hogy az Északkeleti Felvidékről, mint területi egységről beszéljünk. Miután nagy térségben, nem vármegyéhez kötve helyezkedett el a ruszin nemzetiségű lakosság, nem beszélhetünk kiemelten Bereg vármegyéről, illetve Bereg vármegyei ruszinságról, csak az egész térség részeként. A ruszin homogenitást és a galíciai térséggel való kapcsolatot jól mutatja a nemzetiségek elhelyezkedésének ténye, miszerint a Kárpátok galíciai oldalán lévő szláv lakosság a Kárpátok kárpát-medencei oldalán élőkkel nyelvi és kulturális egységet képez. A kulturális hatásként felhozhatjuk tényként, hogy a ruszinok által használt fatemplomok, melyek közül még ma is áll néhány a Kárpátok vidékén, építészeti, falfaragási és festészeti szempontból is összefonódik a galíciai térség művészetével. Sokszor Galíciában készültek, s csak a helyszínen rakták őket össze.[11] Ez a tény is bizonyítja a kulturális és vallási egységet, mely utóbbi nagyrészt a nemzetiségi, irodalmi és nyelvi sajátosságok hordozója is volt az adott időszakban.

Ezen a vallási, s hozzá kapcsolódó építészeti hatások jelzik, hogy a Kárpátok medencéjének ebben a térségében a szlávok, ruszinok nem voltak jelen, hanem betelepítés, beszivárgás folytán érkeztek ide. Ezt

bizonyítja továbbá a szertartásrendszerük megmaradása is. Nyilvánvaló tény számunkra, hogy a Szent István-i egyházszervezés olyan dominánsan és határozottan történt, hogy ellenmondást nem tűrően felszámolt minden nem a latin egyházhoz kapcsolható kötődést. A meg-kezdődött bizánci hittérítés teljesen elsorvadt akkor, mikor István egyértelműsítette a Rómához való hűséget és megalkotta az egyházszervezetet. Magyarországon Árpád-házi királyaink idején csak nyugati egyházszervezet alakul ki. A görög szertartásúakat is a latin püspökségek alá sorolják be. István és László királyaink korában tehát nem volt még kötődés a Kárpátok északi oldalával, Galíciával. Ha figyelembe vesszük, hogy a magyartól keletre lévő orosz nép, s az északra lévő lengyel nem sokkal korábban, vagy azonos időszakban vette fel a kereszténységet, arra következtethetünk, hogy az adott népek alakuló keresztény egyházszervezete még nem gyakorolhattak hatást Magyarország egyházszervezetének kialakulására. Az orosz kereszténység bizánci, a lengyel latin szertartás szerint alakítja az egyházszervezetét. A Szent László korában tartott, 1092. évi szabolcsi zsinat határozatai közül is több azt tükrözi, hogy még erős a korai magyar államban a bizánci hagyomány, s a magyarok közül még voltak, akik a „görög vallásbeli szokásokat” követték.[12] Jelentős egyháztörténészek, mint például Pirigy István szerint azonban ez nem jelenti azt, hogy a bizánci szertartásúak lettek volna többségben Magyarországon.[13] Sokkal inkább az volt Szent László királynak a szándéka, hogy Magyarország presztízsét emelje a keresztény Nyugaton. Ennek egyik része a kereszténység terjesztőinek a szentté avatása (Szent István, Szent Imre, Szent Gellért), másik pedig elhatárolódás a bizánci kereszténységtől, s nyílt felvállalása a nyugati hitnek.

Az a tény, hogy bizánci szertartású püspökség nem jött létre Magyarországon egészen az ungvári unióig (1646), sőt inkább a Mária Terézia általi létrehozott Munkácsi Egyházmegye felállításáig (1770), egyértelműsíti azt, hogy az országban a nyugati kereszténység felülemelkedett és a keleti, bizánci hagyományokat magába olvasztotta. Mindez pedig azt bizonyítja, hogy azok a keleti keresztények, akik Magyarországon a középkor végén megjelentek, kívülről jöttek a térségbe népmozgás következtében. Galíciából a ruszinok, Havasalföld felől a románok, a Balkán irányából a szerbek és görögök.

A Kassa–Eperjes–Ungvár–Munkács–Huszt–Máramaros vonal környékéig beszivárgott szláv lakosság jelenléte bizonyítja, hogy a ruszinok és a keleti szertartásúak nyugati hierarchia kiépítése után érkezhettek az előbb említett tények összevetése miatt.

Fontos lehet számunkra az a tény is, hogy az árpád-kori időből csak bizánci-görög hagyományra épülő kolostorokról tudunk, nem pedig egyházszervezetről. Nehéz lenne elképzelni, hogy a Kijevi Rusz megkeresztelkedésével egy időben elterjedt keresztény egyházszervezet és kolostori hálózat működhetett volna az orosz területeken. Mégpedig olyan tekintélyű, amely egy szomszédos ország teljesen más hagyomány szerint alakuló egyházára képes lett volna hatást gyakorolni. A keleti kereszténység sajátos vonása pedig, hogy a nép-nemzeti hagyományokat a liturgikus nyelv használatában megjeleníti. Európában a reformáció hozott újdonságot ezen a téren, de a keleti világban ez egyértelmű volt. Vegyük példaként a liturgikus nyelvhasználatot. A bizánci térítőik által megkeresztelt népek nem végezték szertartásaikat görög nyelven, szemben a római egyház latin liturgikus nyelvvel. Ha tehát a térségben jelen volt a nem latin nyelvű keleti kereszténység, (térségünkben a ruszin nyelvű, Magyarország egyéb területein említhetjük a szerbeket és a románokat is) azok későbbi időben jöhettek a térségbe. Több száz éven keresztül egyházszervezet nélkül nehezen elképzelhető bizánci kereszténység megmaradása. A nyelvi-nemzeti többszínűség (román, szerb, ruszin) is azt mutatja, hogy nem homogén egységként vannak jelen, hanem a már említett népmozgások következtében.

A honfoglalás-kori szláv őslakosság vallásának a megállapítása és meghatározása nehéz feladat. Egymásnak ellentmondó (sok esetben ideológiai és nemzeti érzésektől fűtött) publikációk születnek. Istenhitükről azonban az biztosan elmondható, hogy nem voltak keresztények, hiszen a szlávok megkeresztelkedése 988-ban történt és Vlagyimir nagyfejedelem (980-1015) nevéhez fűződik. Éppen ezért a magyar honfoglalás-kori szláv lakosság minden bizonnyal pogány istenhitet vallott.[14] Nem szeretnénk eltérni a témánktól, csak érvelni szeretnénk amellyel, hogy az Északkeleti Kárpátok vidékén a 14-18. században jelenlévő bizánci szertartású

lakosság nagy valószínűséggel nem azonos azzal a szláv néppel, melyet a honfoglaláskor találtak a magyarok a Kárpát-medencében.

Munkánk szempontjából az a tény a fontos, hogy a Vereckei-hágó, vagy régi nevén Orosz-kapu arra utal, hogy a Galíciából érkező lakosság később, a középkorban jelent meg a térségben, magával hozva saját vallását, bizonyos kezdetleges egyházszerkezetét. Ennek a ruszin beszivárgásnak az egyik színtere az általunk vizsgált Bereg vármegye, amely ennek a megnevezett útvonal mentén feküdt. A tatárjárás után megindult betelepítés a fentebb említett vonaltól távolabb, egészen a Tisza vonaláig lejöhett, sőt valószínűleg egész Szabolcs vármegyébe és az Alföldön Kecskemétiig jelen voltak szórva ruszin telepések. A jelenlegi Magyarország, s a trianoni döntéssel elszakadt Felvidék, Kárpátalja és Partium területének jelentős görög katolikussága azonban elmagyarosodott. Egyre nagyobb teret kapott a magyar nemzeti ébredés, a közigazgatási rendszer kialakulása, amely feltételezte a magyar tudatot és elkötelezettséget. Legerőteljesebb megnyilvánulása a 19. század második felében, főleg a kiegyezés utáni időszakban jelentkezik. A ruszin nép őseitől örökölt, az uralkodó nemzet iránti lojalitása vezette a magyar nemzettel való egységre. A 19. századi nemzeti ébredés egyben asszimilációt is kiváltott a térségben. Az elmagyarosodott szláv lakosság a Tokaj–Nyíregyháza–Mátészalka–Szatmárné-meti vonaltól északra, a Kassa–Ungvár–Munkács–Nagyszőlősig terjedő sávra tehető. A 18. század közepén meginduló gazdasági és létszámbeli gyarapodás ez utóbbi vonaltól északra elősegítette a ruszin népesség fejlődését, ami a magyarság jelenlétét ebben a térségben csak a városokban teszi túlnyomó többséggé, a magyar tudattal rendelkező tömbben élő görög katolikusság lejjebb húzódik az Alföld irányába 10-20 kilométerrel.^[15] A hegyvidéki térségben kulturálisan és vallásilag megerősödik a szláv népesség. Ebben az időben építik a gótika és barokk stílusjegyeit magukon hordozó fatemplomokat.^[16] A szláv hatás a fentebb említett, két vonallal közrefogható térségben is érzékelhető. Gondoljunk csak a jelenlegi Magyarország görög katolikus templomaiban fellelhető ószláv feliratokra. Vagy a fatemplomoknál maradványként a szentendrei skanzenben kiállított mándoki fatemplomra, amely ugyanabban az időben épült és ugyanazokat a stílusjegyeket hordozza magán, mint a kárpátaljai fatemplomok. S nem utolsósorban a 19. században éppen a Tiszaháti térségben is előforduló fatemplomokra, amelyeknek létéről már csak a görög katolikus egyház schematismusaiból tudunk. A munkácsi egyházmegye schematismusai több alkalommal is jelzik, hogy melyik közösségnek milyen anyagból van a temploma. Ha pedig léteztek fatemplomok, akkor bizonyosan úgy nézhetek ki, mint azok a fatemplomok, amelyek még jelenleg is megvannak Kárpátalja, Partium és Erdély Kárpátokkal szegélyezett térségében. El kell ismerni, hogy régészeti szempontból a tárgy csak átvitven mutatja a tárgyat használó személy nemzetiségét, etnikumát. Egy gondolat elejéig álljunk meg azonban ennek az elvnek a részleges cáfolására. A fatemplomok korával egyidős a református templomok fa mennyezete, melyeken a feliratok magyar nyelven vannak. Az a nép azonban, amely a feliratait (ha analfabéta is) szláv nyelven készíteti, minden bizonnyal anyanyelvként használja azt. Ezért a tárgyak, feliratok, könyvek által bizonyítható szláv szellemi kapcsolatról beszélhetünk az Északkeleti felvidéken. A vizsgált időszak vallási és lelki identitása azonban még lényegesen erőteljesebb, mint manapság.

Esetünkben a keleti szertarás szláv nyelvű népcsoportját vizsgáljuk, amely minden bizonnyal nem a Balkánon keresztül érkezett a Kárpátok gyéren lakott hegyvonulatainak déli lejtőire, hanem nagy valószínűséggel Galícia irányából. (Itt nyer értelmet egyébként a Vereckei-hágó Orosz-kapuként való megnevezése is.) Mintegy azt az útvonalat jelöli, amelyen átjött, átszivárgott az a népcsoport, amely a vallását is hozza, a „oroszlakosság” ragadványnévvel került be a köztudatba. Ez a népesség Bereg, Ung, Máramaros, Ugocsa, Sáros, Szepes, Abaúj és Szabolcs vármegyékben telepedik le. Lényegében a Tisza-, Talabor-, Latorca-, Ung-, Bodrog folyó folyásvidékének térségében.

Az északkeleti Felvidék térségében megtelepedő népcsoport a magával hozott vallási és szertartási rendszert tovább gyakorolta, s a bizánci szertartás gyakorlata annyira erős és fontos volt e nép számára, hogy az egyházi unió kapcsán is ragaszkodnak annak megtartásához.^[17]

A bizánci szertartás Kárpát-medencébe való betelepülésének kettős irányára illetve esetleges későbbi kapcsolatokra utalhat az is, hogy a magyarországi görög katolikus egyházban végzett szertartások rendjében a gyökerek keresése jelenleg is két liturgikus hagyomány eldöntetlen kérdésének a légkörében mozog. Ez az úgynevezett görög és szláv hagyomány közötti választás kérdését veti fel. Magyar liturgikus szövegek ugyanis nem keletkeztek, hanem fordításban lettek használatosak.[18] (Bár az is lehetséges, hogy ez a fordítások alapjául szolgáló szertartási könyvek miatt alakult így.) Viszont utalhat arra az állapotra is, hogy a történelmi Magyarország területén élő görög szertartásúak két irányból érkeztek. Egyrészt a Balkánon keresztül, s a szerb és a román nyelvű területeken, illetve azok keveredési körzetében terjedtek el, másrészt Oroszország, illetve Lengyelország felől Galícián keresztül. A betelepülésük irányai, az érvényesülési, elterjedési arányok külön munkát és kutatást igényel.

A tények azt igazolják, hogy a görög katolikusság a történelmi fejlődés folyamán magyar nemzettudatot alakított ki. Ennek eklatáns példája, hogy még mindig lehet olyan öreg emberekkel találkozni a Kárpátok falvaiban, akiknek nem idegen a magyar szó, a magyar kultúra, akik meghatottsággal beszélnek az úgynevezett „magyar világról”. A munkácsi egyházmegye papjai között a 19. században és a 19-20. század fordulóján nem volt olyan pap, aki ne beszélt volna magyarul, ne ismerte volna a magyar kultúrát, s azt is ki kell mondanunk, hogy erőteljesen képviselték is azt. Talán itt nyer igazi értelmet Papp Antal püspök válaszelevele a Vallási és Közoktatási Miniszternek, aki 1913. szeptember 13-án kelt levelében kéri a püspököt, hogy preventív módon oktassák a fiatal papokat, hogy a pánszlávizmust elkerülhessék, s meg ne mótelyezze a népet. A püspök válasza lényeges és magyarázó számunkra:

„A munkácsi egyházmegye papságának őseitől örökölt erényei közé tartozik a magyar hazának szeretete. Eme érzést már az anyatejjel szívják magukba, s miután nekünk sem nemzetiségi, sem felekezeti középiskoláink nincsenek, a királyi katolikus és főgimnáziumokban ezek az otthonról vitt érzések még megerősödnek, s egész lényüket áthatják, úgy hogy a magyar kultúra emlőin nevelt, s ezáltal teljesen áthatott ifjak kerülnek a papnevelő intézetünkbe. A felügyeletem alatt működő intézményben a magyar szellem tovább folytatódik, s a magyar egyházirodalmi iskola is működik, amely a magyar egyházirodalmat népszerűsíti.”

A püspök továbbá jelzi, hogy pontosan az Oroszországból érkező propaganda az, amely el akarja hitetni, hogy a papság magyar érzelmű. A püspök büszkén jelzi, hogy a sok vádpont közül, melyek papjait éri, egyedül ez igaz.[19] Az Oroszországból érkezett propagandának és schizmamozgalomnak voltak Bereg vármegyében is gócpontjai, mint például Nagylucskán és Bilkén.

Következő mély érzelmű levele Papp Antal püspöknek akkor fogalmazódik meg, amikor a görög katolikus papságot megvádolják azzal, hogy együttműködnek az orosz hadsereggel. Ebbe a vádba belefoglalják a ruszinokat is. Miután a vádak hamisságáról bizonyítás született, Tisza István miniszterelnök felvidéki útja során bocsánatot kér az ártatlanul meggyanúsított ruszin néptől és görög katolikus papságtól. Ekkor születik meg a püspök újabb levele, melyben ott vannak az utalások arra vonatkozóan, milyen mély elkötelezettség élt a ruszin népben és a görög katolikus papságban a magyar haza iránt. 1914-ben írja körlevelében:

„Örömmel közlöm szeretett papsággal, hogy – amit folyó év október havában XVII. számú körlevelemben jeleztem – ártatlanul maggyanúsított és meghurcolt egyházmegyei papságunk a nagy nyilvánosság előtt a magyar királyi Miniszterelnök úr ő Nagyméltósága részéről az általa f. é. október 30-án hozzám intézett és a hírlapokban is közölt levelében fényes elégtételt nyert [...] A Felvidéken tett látogatásból kitűnik, hogy az orosz betörés területén a görög katolikus papság magatartása kifogástalan hazafiságú... A betörő oroszok

terjeszkedésük gátjának tartják a görög katolikus papságot.”

Továbbá kifejezi a papság iránti óhaját, hogy a ruszin nép felemelése érdekében végzett magyar kezdeményezések végrehajtásában segítségére lesznek a kormánynak. Jelzi azt is, hogy egyes ruszinok együttműködtek az oroszokkal, de ezzel nem a népet ítéli el, hanem látja az elmaradott szellemi szintet és a félrevezethetőséget. A nép felemelésében nagy feladatot tulajdonítanak a görög katolikus papságnak. A püspök azt is jelzi, hogy „II. Rákóczi Ferenc óta nem hangzott el olyan mély érzelmű s tiszteletteljes levél és kérés, mint Tisza miniszteré”.^[20] Felhívja a figyelmét a papságnak a munkára, a felvilágosításra, nevelésre a schizma elleni munkára:

„Szenteljük azért legodaadóbb buzgósággal minden erőnket a gondjainkra bízott nép erkölcsi és kulturális színvonalának felemelésére, hogy katolikus hitét és magyar haza iránt való szeretetét öntudatos meggyőződéssel érleljük benne, hogy itt a Kárpátok alján e nép hűsége ezer éves hazánknak bevehetetlen védővére legyen továbbra is.”^[21]

A magyar hazának a szeretete és a magyar nemzethez való tartozásnak a tudata nyilvánvaló tény a Munkácsi Egyházmegye papsága számára, így beleértve a Bereg vármegyét is. A püspök egy újabb körlevele még inkább alátámasztja és kifejezi ezt az elkötelezett magyar eszmét az egyházmegye, s a benne tömörülő hívősereg részéről. A püspök levele az első világháború után létrejövő Magyarország belső rendjének a megszervezéséhez nyújtandó egyházi segítség kapcsán beszél a nemzettudatról:

„Egyházmegyénk hívei mindenkor hazafias hűséggel küdöttek hazánk függetlenségéért. Rákóczi ruszin kurucait, Kossuth rutén huszárjait ugyanaz a nemes hazaszeretet lelkesítette, mint a mostani világháború rutén hőseit, kik a harcmezőn és itthon egyaránt meg nem tántoríthatatlanul ragaszkodtak hazájukhoz.

Midőn most Magyarország a világháború rettenetes véráldozatai és szenvedései árán, egy rövid, de annál lelkesebb és mondhatni vértelen politikai újjáalakulás folytán elérte teljes függetlenségét, lehetetlen, hogy híveink őszinte örömmel ne köszöntsék a szabadságnak felvirradó hajnalát.

Meg vagyok róla győződve, hogy híveink mindenütt az ősöktől öröklött hűséggel állanak őrt ennek az új független Magyarországnak az ő vérükkel is megszentelt határain annál is inkább, mert ez a megújított demokratikus Magyarország népünk részére is megadja mindazokat a jogokat, melyek az emberi méltóság elismeréséből, s a szabadság, egyenlőség és testvéri szeretet elveiből folynak.

De ez a rohamos átalakulás akkor lesz ránk üdvöt hozó, ha azt az igazság és a szeretet fogja áthatni, ha a kedélyeket az építkezés, nem a rombolás szándéka fogja irányítani.

Bele kell tehát abba vinni az evangélium szellemét és apostoli buzgósággal kell azon dolgoznunk, hogy híveinket a szabadság mámore el ne kábítsa, s ne ragadja oly féktelenségre, mely a haza, az egyház és általában a társadalmi egyensúly érdekeit veszélyezteti.

Felhívom tehát Nagytisztelendőségeket, hogy e nagy fontosságú időben vezessék híveiket szent vallásuk magasztos tanítása és hazafias tradícióink szellemében!”^[22]

Bereg vármegyét sem mint politikai járást, sem mint főesperességet nem lehet különválasztani a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegyétől. Még annak ellenére sem, hogy az alföldi területei messze esnek a hegyvidéki járásoktól, ahol hangsúlyosabban megjelent a szegénység, az analfabetizmus, a vallási izgatás politikai háttere.[23]

Bereg vármegye Tiszaháti járása már az alföldi régióhoz tartozott. Mint periférikus területet a szegénység jelentősen megviselte. De azt meg kell állapítani, hogy a szegénység, a földhiány a Szerednye–Munkács–Tiszaújlak vonaltól délnyugati irányba nem jelentett akkora problémát, mint a vármegye hegyvidéki járaiban. Ezen a területen két járás (Tiszaháti és Mezőkaszonyi) teljes egészében, egy (a Munkácsi) pedig félig terül el. Ezekben a járásokban a magyar lakosság volt domináns többségben. Ez még akkor is igaz, ha tudatában vagyunk annak, hogy a szinte minden görög katolikus közösségben kétnyelvű (ruszin-magyar) szertartásvégzés volt. Minden bizonnyal egy átmeneti zóna része volt ez a térség, a Hajdúdorog központú magyar liturgikus mozgalom hatósugarába került nyírségi és szabolcsi területek, és a Hegyvidéki tisztán ruszin területek között. Ezekben az egyházközségekben, s a vármegye zömében magyarok lakta járaiban minden bizonnyal a magyar tudat volt a jellemző a szertartás ószláv nyelve mellett. Így kulturálisan sem került abba a helyzetbe a lakosság, hogy a magyar nemzeti ébredés politikai és gazdasági hatásainak eredményeként idegen testként érezze magát,[24] mint mondjuk a ruszin érezhette. Pontosabban fogalmazva a ruszin nemzet, amely a 19. század második felében a pánszláv eszme látókörébe került, s mint támadási felület Magyarországra nézve is veszélyesnek bizonyult.

A 20. század elején kialakult kárpátaljai schizmomozgalom egyértelműen politikai indíttatású volt. A hosszú 19. század második felében a ruszin nemzeti ébredésnek egy olyan kívülről irányított káros eszmerendszere is megfogalmazódik, amelyet nem vallási, hanem politikai érdekek mozgattak. Egyértelműen érzékeli ezt a helyzetet a görög katolikus egyházvezetés is, amely papságával együtt a 19. században a ruszin szellemi felemelkedés egyik legfontosabb pillére volt. Bár azt is meg kell jegyeznünk, hogy a galíciai behatás az unió óta problémát jelentett. A püspökök bécsi szinódusának (1773) is az egyik legfontosabb megoldandó kérdése volt az egyházi könyvek használata. A könyvek ugyanis szláv nyelvből lettek átalakítva a legszükségesebb változtatásokkal. Viszont soha nem volt belőlük elegendő, így Oroszországból érkezett az utánpótlás (egyéb egyházi irodalommal együtt), ami kellően szlávbarát (illetve oroszbarát) volt. Mária Terézia tesz ugyan kísérletet a probléma megoldására azzal, hogy felállítja a „Typographia Orientalis” nyomdát (1770), de a probléma teljesen nem oldódik meg.[25]

Az orosz behatásnak Bereg vármegyében inkább a hegyvidéki járásokban, területeken voltak hatásai. Valószínűleg azon nyelvi és kulturális kapcsolat miatt, amely a ruszin népet annak ellenére odakötötte a galíciai részekhez, hogy a magyar kormány többé-kevésbé próbálta annak lehetőségét keresni, hogy felzárkóztassa a térséget. A hegyvidéki akció is, melyet Firczák Gyula püspök (1892-1912) kezdeményezésére indított el a magyar állam, a terület gazdasági felemelésére irányult, s a földhözjutást segítette elő.

Összegzésként megfogalmazhatjuk, hogy az Északkelet-Felvidéki görög katolikus 19. századi története a magával hozott szláv nyelv és bizánci vallás ellenére integrálódik a magyar társadalomba. Ennek elsődleges megvalósítója a görög katolikus hierarchia. Az Egyház, amely szertartási nyelvében ugyan megtartotta a szlávot, mint az „oltár nyelvét”, de szellemiségében a Magyar Királyságba szocializálódott. A rutén nép ezért elsősorban a vallási ragaszkodása miatt egy furcsa kettősségbe kerül. Egyrészt a Magyar Királysághoz tartozónak tekinti magát, s erősen hat nyelvi fejlődésére a magyar hatás, másrészt viszont a szertartás nyelvében megtartott szláv nyelvet, amiért a kívülállók (a más vallásúak, s nem egyszer az állami vezetők is) idegen testként kezelik.

A Tiszaháti járás kialakulása

Munkánkban **Bereg** vármegye egyik járásával, a **Tiszahátival** foglalkozunk. Előzőekben általánosságban írtunk a vármegye görög katolikusai állapotáról, mely az akkor még 8 vármegyét magába foglaló **Munkácsi egyházmegye** jelentős részét tette ki. A következőkben pedig a **Tiszaháti járás görög katolikuságával** foglalkozunk. Meg kell jegyeznünk, hogy esetünkben még a **történelmi Magyarország területén** lévő, fel nem osztott **Bereg megyéről** beszélünk, s nem a **jelenlegi Magyarországot alkotó Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében** lévő **Csonka-Beregről** van szó. A pontosítás végett azt is meg kell jegyeznünk, hogy nem téveszthető össze a terület a kárpátaljai, vagy a magyar terminológia szerinti **Tiszántúllal**. (Kárpátalján ez egyébként a **Tiszapéterfalva, Nevetlenfalva, Batár stb.** környéki, Tisza folyóval és az ukrán-román határral körbezárt területet jelenti.)

Magyarországon a vármegyék járásokra való felosztása már a 18. század végén létezik. Erre abból a tényből lehet következtetni, hogy a görög katolikusok 1786-os összeírásában már a későbbi helységnevek szerepelnek, csak más területi beosztással. Makkosjánosi a Mezőkaszonyi járásban (in processu Kaszony) szerepel fíliáival (Balaszér, Kisbégány, Nagybégány, Kaszony, Homok, Déda) együtt. Beregszász és fíliái (köztük Tiszacsoma is) az akkori Tiszaháti járásban (in processu Tiszahát) helyezkednek el. Jól mutatja a terület egységét és a hívek, a parókiák alacsony számát, hogy ehhez a járáshoz tartozott még Nagydobos (fíliái: Vitka és Vásárosnamény) is. (Beregszász és Nagydobos közötti távolság a jelenlegi útviszonyok tekintetében is kb. 40 kilométer.)

A Magyarországon 1873 óta megjelenő helységnévtárak tanúskodnak a közigazgatási beosztásokról. Az 1873. évi helységnévtár tanúsága szerint, amely az 1869. évi népszámlálás alapján készült, a vármegyei közigazgatás elősegítése érdekében kismegyékre, járásokra oszlottak a területek. Bereg vármegyében két színmagyar járás volt, a Mezőka-szonyi és a Tiszaháti. A Tisza-völgyében 29 településen, a Tiszahát mezőségén 22, a Szernye-mocsár körül 14, Munkács város déli részén a Sajgó-erdőnél 3 faluban (Dercen, Fornos, Izsnyéte) éltek összefüggő egységben a magyarok, s Beregrákoson, Pászikán és az akkor háromnegyed részben magyar Munkácson pedig nyelvszigetnek tekinthetően éltek.[26] Az 1910-es népszámláláskor a

Kisdobrony–Nagydobrony–Cson-gor–Barkaszó–Izsnyéte–Dercen–Fornos–Beregújfalú–Felsőremete vonal volt az elválasztó az északra elhelyezkedő ruszin és német (sváb) lakosság között.

Magyar vonatkozásban lényegében csak a Tiszaháti járásban beszélhetünk görög katolikusokról. A 19. század egyházi összeírásaiban (schematizmusok) a magyar görög katolikusok elenyésző számban előfordultak a Munkácsi járásban Gorond és Izsnyéte községekben (ezekben a községekben egyébként nagy számú ruszin nyelvű görög katolikus közösség élt), a Mezőkaszonyiban Barkaszó, Tisza-Szalka és Beregdaróc községekben voltak magyar ajkú görög katolikusok. Ez utóbbi, mint Makkosjánosi, később pedig mint Mezőhomok fíliája egyházi vonzaskörzet tekintetében mindig a később kialakuló Tiszaháti járás görög katolikuságához tartozott.

Az 1877-es helységnévtár[27] 7 járást jelöl Bereg vármegyében: Beregszászi első-, [28] Beregszászi második-, [29] Kaszonyi-, [30] Munkács-latorca balparti-, Munkács-latorca jobbparti-, Felvidéki-, Vereckei járás. Az 1882-es helységnévtár jelöli először a Tiszaháti járást, összevonva benne a két beregszászi járást. [31] Ugyanez a beosztás van az 1888-as [32] és 1902-es [33] helységnévtárban is. Az 1902-es [34] pedig már az öt járás mellett két (Munkács és Beregszász) rendezett tanácsú várost jelöl. Emellett körjegyzőségek szerint ossza fel a járásokat. A Tiszaháti járás nyolc körjegyzősége oszlik: Benei-, Gulácsi-, Macsolai-, Makkosjánosi-, Nagybégányi-, Nagybereg-i-, Surányi-, Vásárosnaményi körjegyzőség.

A vármegye ipara nagyrészt a két rendezett tanácsú városa összpontosult. A 19. század végére még Volócon, Szolyván, Őrhegyalján vannak ipari létesítmények. A ruthén, vagy hegyvidéki akció lényege arra irányult, hogy mintagazdaságok és egyéb segélyezések megvalósítása által földhöz és munkához juttassák a ruthén lakosságot. A vasúthálózat fejlesztése is erre irányult. A Munkács–Kisszolyva országhatár útvonalat 1887-ben

a Tiszahátot átszelő Ungvár–Csap–Bátyú–Beregszász–Nagyszőlős–Királyháza vasútvonalhoz kapcsolták. S újabb hegyvidéki részeket kapcsolt be az 1907-11 között megépült két gazdasági – Beregszász–Kovácsrét, Beregszász–Szajkófalva – vasútvonallal.

A gazdaság élénkítésére lényegében a felvidéki járásokban volt igen nagy szükség. Az alföldi járásokban és megyékben nem volt akkora a fölhiány és szociális elmaradottság. Ezeken a részekén is voltak Schönborn birtokok, de nagyobb és használhatóbb földterületekkel rendelkeztek az emberek, mint a hegyvidéken. Így az alföldi járásoknak, ahol a magyarok laktak, teljesen más problémákkal kellett megküzdeniük, ami magával hozta a mentalitás, a lelkeség hegyvidékitől eltérő jellegzetességeit és problémáit is.

A Tiszaháti járás népessége, felekezeti összetétele és nemzetudata

A helységnévtárak (röv.: hnt.), a népszámlálások (röv.: népsz.) és a schematismusok (röv.: schem.) adatainak összevetése után láthatóvá válik, hogy a görög katolikusok a 19. században Bereg vármegyei vonatkozásban mindig több mint 50 %-os arányt tettek ki. (Lásd 1. ábra) Ez a létszám azt jelentette, hogy a megye meghatározó vallási felekezetének számított, főleg annak tudatosításával, hogy a maradék még további felekezetekre oszlott.

Ennek a 80-107 ezres létszámú görög katolikusnak a nagy része a „felvidéki ruszin járásokban” helyezkedett el. A felvidéki akcióban (más néven „ruszin akció”) résztvevő ruszinság görög katolikus tudata azonban integránsan csatlakozott az alföldi magyar területekhez, ahol azonban már nem volt ilyen túlsúly. Az alföldi területeken a vallási megoszlás már sokkal színesebb. Négy vallási felekezet (görög katolikus, római katolikus, református, izraelita) van jelen azokban az egyházközségekben, amelyek a Tiszaháti járáshoz tartoztak és jelentős görög katolikus életet lehet bennük feltételezni.

Beregszászban a reformátusok voltak nagy többségben, s a jelentős számú római katolikus és zsidó vallású népcsoport mellett a görög katolikusok kisebbséget képeztek. A járás falvaiban azonban jellemző, hogy Nagybégányt, Beregdédát és Beregdarócot kivéve nagy arányú a görög katolikus túlsúly. További vizsgálódásokra lenne szükség, hogy ennek okát meghatározzuk. A vallási identitásból visszavetítve vonhatjuk le a következtetést, hogy ezekben a községekben valaha homogenizált vallási közösségek telepedtek le. Ez jellemző a többi községre is más vallási szempontból. A zsidó közösség szinte minden helységben képviseltette magát, de Beregszászt kivéve kis százalékot tett ki. Valószínűleg ebből a helyzetből alakult ki az egyes falvakkal kapcsolatos tudat, hogy mintegy ragadványnévként jelölik katolikus vagy református falunak a községeket attól függően, milyen vallás volt túlsúlyban. Ezek a megkülönböztetések lényegében ma is ismertek.

A nemzetudat tekintetében azonban általánosan elfogadható, hogy a magyar eszme erőteljesen jelen volt. Ebben a tekintetben csak Kovászó jelentett kivételt, bár azt is meg kell jegyezni, hogy a 19-20. század fordulóján több egymás után következő schematismusban is magyar van jelölve liturgikus nyelvként az egyházközséggel kapcsolatban, holott a ruszinság nagy többségben van a községben, s néhány zsidón és reformátuson kívül nincs más vallású lakosa.

Ha az 2. és 3. ábrát összevetjük egymással, láthatjuk, hogy az 1890-es népszámlálás idején milyen erős a magyar tudat ezekben az községekben. Mezőhomokot és Kovászót leszámítva nincs jelentős számú ruszin identitást valló csoport. Beregdarócon, Beregdédában és Nagybégányban például senki nem vallja magát ruszinnak, következésképpen a görög katolikusok sem. Balazséron, Makkosjánosiban, Beregszászon és Tiszacsomán is csak jelentéktelen a hányaduk. (Ami újabb bizonyítéka annak, hogy bár ószlávul végezték a szertartásaikat, de magyar tudattal rendelkeztek.) Ezáltal alátámasztható a véleményünket, hogy a Tiszaháti görög katolikuság erőteljesen magyar érzelmű és identitású volt a 19-20. század fordulóján. Papp Antal

püspököt már idéztük, aki a ruszin papság ragaszkodását is az anyatej hasonlatával érzékelteti,[35] mennyivel inkább volt tehát magyar érzelmű és tudatú a Tiszaháti járás görög katolikussága, amely ráadásul már az alföldi területen, a tömbmagyarság területén élt. Marina Gyula ruszin nemzetiségű görög katolikus pap életrajzi könyvében[36] is ezt a magyar tudatot fejezi ki, ráadásul ruszin területen élve.

A Beregszászi Esperesi Kerület és a Tiszaháti járás

A Tiszaháti járás, mint politikai egység és a Beregszászi Esperesi Kerület, mint egyházi közigazgatási egység területileg nem fedte egymást. Munkánkban a Tiszaháti járás görög katolikusaival foglalkozunk. A kérdés tárgyalásában a visszavetítés elvét követjük, és az 1910-es népszámláláskor fennálló területi egységeket vizsgáljuk. Egy 1786-os irat szerint ugyanis más beosztásai voltak a területeknek. A Beregszászi Esperesi Kerület pedig, mint egyházi közigazgatási egység folyamatosan alakult ki. Az egyházmegye fejlődése igyekezett követni az úgynevezett politikai megye határvonalait, azon belül osztotta fel a főesperesi és esperesi kerületeket. A vármegyei főesperességek (Archi-Diaconatus) kerületi esperességekre (Districtus) voltak felosztva. A Bereg vármegyei főesperesség 11 kerületi esperességre oszlott: beregszászi, borhalmi, beregrákosi, borzsovai, kisalmási, krajnai, munkácsi, szentmiklósi, szolyvai, vereckei, valóci. Ez a felosztás az 1915-ben kiadott schematismuban szerepel, amely utolsó egyházi jegyzék volt a Trianon előtti Magyarországon.[37]

Az 1910-es népszámlálás követi a fennálló megye és járási rendszert. A Tiszaháti járás az 1910-es közigazgatási reform idején jött létre. A Bereg vármegyei öt járás egyike, melyek a következők voltak: Tiszaháti (székhelye: Beregszász), Mezőkaszonyi (székhelye: Mezőkaszony), Munkácsi (székhelye: Munkács), Felvidéki (székhelye: Ilosva), Szolyvai (székhelye: Szolyva). Két rendezett tanácsú város volt még a vármegyében: Beregszász és Munkács.

Az 1910-es népszámlálás és az 1915-ös egyházi összeírás áll egymáshoz közel az időben és tartalomban, így összevethetőek egymással. Az 1910-es népszámláláskor ugyanis felekezetek szerint is rangsorolták az ország népességét. Az 1878, 1893, 1896, 1899, 1908, 1915-ben kiadott görög katolikus egyházi összeírások (schematismusok) szintén közöltek adatokat a vallási hovatartozásra vonatkozóan.

A beszélt nyelvre azonban nincs biztos adatunk, mert a schematismusokban szereplő bejegyzés a nyelvre (lingva) vonatkozólag valószínűsíthetően a liturgia nyelvét jelenti. A Beregszászi Esperesi Kerület Tiszaháti járásra eső részében a beszélt nyelv minden bizonnyal a magyar volt, miután magyaroknak vallották magukat az emberek. A 19. század második felében, de jobbra a kiegyezés után a latin egyházi közigazgatási nyelv is áttért a magyarra. Ezt bizonyítja az egyházmegyei iratokban olvasható levelezések nyelve is. A Tiszaháti járás egyházközségeinek a Beregszászi Levéltárban fellelhető levelezése a püspökséggel is latin nyelvű volt az említett század 40-es évéig. Azonban a nyelvhasználat sem ragaszkodott kizárólag a latin nyelvhez. Mint például Gribóvszky András makkosjánosi parókus levele Bacsinszky András püspökhöz 1797. szeptember 19-én a homoki egyházközség kehelyvásárlása ügyében magyarul íródott.[38] Vagy Csebi Pogány Ferenc levelezése a püspökséggel a kovászói parókussal folytatott vitájáról.[39] Az egyházmegyei központtal való levelezésben általános tendencia, hogy az egyházközségek vezetői, illetve más személyek által megfogalmazott levelek akár latin, szláv, vagy magyar nyelven íródhattak is, a válasz minden esetben az egyházi hivatal részéről latin nyelvű volt. A 1860-70-es évektől válik általános tendenciává, hogy magyarul folyik a levelezés mindkét irányba.

A közigazgatási reformra visszatérve megállapíthatjuk, hogy a Tiszaháti járás a következő falvakat foglalja magába: Makkosjánosi, Kisbégány, Nagybégány, Homok, Déda, Balazsér, Beregszász-Végardó, Nagybereg, Kigyós, Beregújfalú, Nagymuzsaj, Bene, Kovászó, Sárosoroszi, Nagyborszóva, Csetfalva, Tizsakóród, Halábor, Csoma, Nagybakta, Gecse, Macsola, Gelénes, Mezővári, Asztély, Búcsú, Surány, Márok,

Márokpapi, Csaroda, Tákos, Fejércse, Tarpa, Gulács, Tivadar, Jánd, Gergelyi, Ugornya. Beregszász pedig, mint székhely kiemelt helyet foglalt el, rendezett tanácsú város státusszal.

A Beregszászi Esperesi Kerület, mint egy a Bereg Vármegyei Alesperességek közül azonban nem követi a járási közigazgatás határát. A Beregszászi Esperesi Kerülethez a Tiszaháti járásból az 1908-as és 1915-ös schematismusok szerint Beregszász és filiái,[40] Kovászó és filiái,[41] Makkosjánosi és filiái,[42] Mezőhomok és filiái[43] tartoztak. A felvidéki járásból az 1908-as schematismus szerint Alsóremete és filiái,[44] Beregkövesd és filiái,[45] Makarja és filiája,[46] Falucska és filiái.[47] Az 1915-ös schematismus szerint Beregkövesd filiái leválnak, s Falucska emelkedik parókia rangra. Alsóremete három filiája pedig (Beregújfalú, Nagyberég, Kígyós) a Tiszaháti járás területén volt. A mezőhomoki egyházközség filiái közül pedig Beregdaróc a mezőkaszonnyi járáshoz tartozott államilag.

Az egyházi beosztás szerint a Beregszászi Esperesi Kerület két területi és nyelvi egységből tevődött össze. A kétféle liturgikus nyelvű (magyar és ruszin) egyházközségek a Tiszaháti járásban a beregi hegyektől, illetve a Szernye-mocsártól északkeletre lévő teljesen ruszin nyelvű egyházközségektől elkülönült. Ezen a területen Felsőremete jelentett kivételt, ahol az említett összeírás ruszin és magyar nyelvet jelöl a liturgia nyelveként.[48]

A Tiszaháti járáson következőképpen a Beregszászi Esperesi Kerületen kívül is voltak még kétnyelvű, magyar és ruszin egyházközségek, amelyek a munkácsi (politikai) járásban és a Munkácsi Esperesi Kerületben helyezkedtek el. Ezek az 1915-ös schematismus alapján a következők voltak: Gorond és filiái,[49] Munkács és filiái.[50]

Az egyházi összeírásokból nem lehet eldönteni, hogy ezekben az egyházközségekben milyen arányban voltak magyar és ruszin anyanyelvűek. A 4. ábra a népszámlálások, helységnévtárak és schematismusok alapján megpróbál egy összevetést tenni. A szemléltetésnek nagyon jó példája, mert az arányokat megfelelően érzékelteti. Az összlakosságra vonatkozó adatokat a népszámlálások és helységnévtárak[51] jegyzékéből vettük, az egyházi adatokat pedig az egyházmegyei összeírásokból (schematismus). Ugyanezek az összeírások az 5. ábra diagramja alapján százalékos arányban mutatja, hogy Bereg vármegye összlakosságához képest a görög katolikusok száma több mint 50 %-ot tett ki 1869 és 1921 között. A táblázatok számadatai mutatják, hogy a vármegyében a kiegyezés után folyamatosan nőtt a hívek száma egészen az 1910-es összeírásig, szemben a Tiszaháti járással, ahol azonban alig látható növekedés.

Bereg vármegye görög katolikusai tekintetében 1921-ben 1910-hez képest van egy jelentős lélekszámcsökkenés. Ennek valószínűsíthető oka, hogy a trianoni döntés után sokan áttelepülnek a „Csonka-Magyarországra”. Nem valószínű, hogy ilyen rövid idő alatt, a cseh érában felerősödő „pravoszlavizálás” ilyen méretű hívősereget tudott volna elvonni a görög katolikus egyháztól. Bár elvileg ez sem elképzelhetetlen. A skizmatikus parasztnozgalomnak azonban (melynek két gócpontja egyébként Bereg vármegyében volt Nagylucskán és Bilkén), nincs nyoma a Tiszaháti járásban.

Annak érzékeltetésére, hogy a Tiszaháti járás nagyobb görög katolikus közösségeiben a magyar tudat a domináns, s csak a szertartásnak a nyelve az ószláv, eligazít a 6. táblázat. Az 1890. évi népszámlálási adatok[52] alapján a görög katolikusok magyar nemzetiségűek voltak. (A táblázaton nem tüntettük fel a kis létszámú izraelita, evangélikus, görög keleti vallású közösségeket. Számuk ebben a kérdésben elhanyagolható. Kivéve Beregszászt, ahol a zsidók száma 2100 volt ebben az évben. A többi községben pedig 50 körüli, vagy az alatti az izraeliták száma.) A községekben a történelmi egyházak közül a római katolikus és református egyházakhoz tartozókat magyaroknak tekinthetjük. A magát ruszinnak vallókat pedig automatikusan sorolhatjuk a görög katolikus egyházhoz. Jól látható számunkra, hogy a görög katolikus egyház híveinek a tudata magyar. Ebből a szempontból, mint említettük, csak Kovászó jelent kivételt, ahol a görög katolikusok 79,1 %-a ruszin nemzetiségű. Homokon van még a ruszinok lakosságaránya valamelyest 50% fölött. Homokhoz szorosan kapcsolódik Beregdéda, s mivel közös templomot használtak (csak egyház iskolájuk volt

külön, de a kántortanító is egy volt) a két községet egynek kezeljük. Ha ehhez az elvhez következetesek vagyunk, akkor látható, hogy a ruszinok a két község összlakosságához viszonyított aránya a csak 13,4 %. Beregszász tekintetében figyelemfelkeltő ez az adat, mert az összlakosságnak csak a 2,4 % ruszin nemzetiségű. Az összlakosságnak viszont a 13,3 %-a vallja magát görög katolikusnak, ami nagy arányú magyar nemzetiséget jelent az egyházközségen belül. A többi egyházközség tekintetében Makkosjánosit kivéve (8,6%) nem közelíti meg az 5 százalékot sem.

Mindez bizonyítja, hogy Bereg vármegye Tiszaháti járásában a liturgikus nyelv vegyes használata ellenére a görög katolikusok magyar tudattal rendelkeztek. Ilyen értelemben az „oroszvallásúak” ragadványnév a vallás liturgikus nyelvére vonatkozott. Továbbá jelzi azt is, hogy milyen irányból, milyen néptől kapta a szertartásrendszerét a térség görög katolikussága. Tudatában és elkötelezettségében azonban magyar volt. Nagy kérdés tehát, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításakor (1912) milyen elveket vettek alapul, milyen törvényszerűségek, elvek alapján döntötte el az egyházkormányzat, hogy ez a minden tekintetben magyar, és többnyire homogén görög katolikus térség (az Ugocsában és Ungban lévővel együtt) a Munkácsi Egyházmegye kötelékében maradjon.

Láthatjuk, hogy Bereg vármegye járási beosztása igyekezett követni és szolgálni azokat az igényeket, amelyeket a földrajzi, közigazgatási szükségszerűség támasztott. A Beszkidektől a Tisza folyásáig tartó terület két részből tevődött össze, a Hegyvidéki és Alföldi régióból. A Vereckei-hágó, más szóval az Orosz-kapu biztosította az átjárást Galícia irányába. Népeisége a hegyvidéki részen többnyire ruszin, s jelentős magyarság él az alföldi két járásban (Tiszaháti és Mezőkaszonyi járások). A vizsgált időszakban ezekben a járásokban magyarok éltek. Ennek ellenére ki lehet jelenteni, hogy a vármegye lakói a Magyar Haza elkötelezett hívei, bár nem tekintik magukat magyar nemzetiségűnek. Jelentős problémát okoz a szláv agitáció Bereg vármegyében, amely Nagylucskán és Bilkén jelent meg, amely szinte előfutára lett az első világháborúnak.

FÜGGELÉK

1. ábra Bereg vármegye összlakossága, görög katolikusainak, egyéb felekezeteinek és a Tiszaháti járás görög katolikusainak száma

2. ábra Felekezetek szerinti megoszlás az 1890-es népszámlálás alapján

3. ábra Nemzetiségek szerinti megoszlás az 1890-es népszámlálás szerint

4. ábra Bereg vármegye összlakossága, görög katolikusok száma Bereg vármegyében és a Tiszaháti járásban

5. ábra Görög katolikusok száma Bereg vármegyében és a Tiszaháti járásban

6. ábra A falvak lakossága az 1890-es népszámlálási adat alapján[53]

Község	Összlakosság	Magyar nemzetiségű	Ruszin nemzetiségű	Görög katolikus	Római katolikus	Református
Beregszász	8078	7735	199	1076	1686	3184
Balazsér	559	538	18	242	23	222
Déda	802	794	---	230	65	443
Homok	270	123	144	210	10	13
Kovászó	528	109	418	647	21	189
Makkos-Jánosi	886	790	77	647	21	189
Nagy-Bégány	977	975	2	338	145	444
Csoma	425	415	7	294	390	56
Darócz	886	886	---	319	93	431

Jegyzetek:

[1] Vö.: Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Bp., 2003. 101. p.

[2] A ruszin (ruthen, rutén) — népvét többféleképpen használják a szakirodalomban. A terminológia a történelmi hagyományban, az egyes korokban különbözéképpen fejlődött, illetve alakult. A latinból, vagy szlávól való átírás alapján meghonosodott elnevezések mind az elmúlt, mind pedig a jelenlegi időben is eltérően használatosak. Jelenlegi munkánkban nem célunk ezeknek a nyelvtörténeti elemzése. A ma általánosan használt *ruszin* kifejezést tartjuk munkánkban mérvadónak. Azokon a helyeken azonban, ahol (akár szó szerint, akár utalással) a forrásokból idézünk, az idézett forrás terminológiáját használjuk.

[3] Vö.: Kristó Gyula: Uo.

[4] Vö.: Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye. Bp.-Beregszász, 1996. 200kk.

[5] Uo.

[6] Sasvári László: Ortodox és görög katolikusok együttélése Észak-Magyarországon a 18-19. században. In: a miskolci Herman Ottó Múzeum kiadványai, XV. Miskolc, 1984. 146-147. p.

[7] Vö.: Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp., 1963-1998. 539-549. p.

[8] Kiszely István: A magyar nép őstörténete.

[Online: <http://istvandr.kiszely.hu/ostortenet> – 2009. november.]

[9] Vö.: Tóth István György: Elég volt az álomból? – Kárpátalja és a ruszinok. In: *Rubicon*, 1990. 5. sz.

[10] Vö.: Font Márta: Házasságok és hadjáratok – Keleti szláv–magyar kapcsolatok a középkorban. In: *Rubicon*, 1999. 3. sz. 87. p. Az elnevezésre vonatkozó elemzést lásd még: New Advent

Online: www.newadvent.org/ruthenians – 2009. július.

[11] Vö.: Thaler Tamás – Zsidi Vilmos: Kárpátalja és Észak-Partium. (Barangolás a fatornyos templomok hazájában.) Bp., 2007. (továbbiakban: Thaler-Zsidi, 2007.) 20kk. Fontos munka a történelmi Magyarország és a Kárpát-vidék görög katolikus egyházművészete szempontjából, mely a bizánci szertartásuk Magyarországon való megjelenésén túl a 15. századtól elemzi bőséges prezentációval a művészeti kapcsolatokat. Ld.: Puskás Bernadett: A görög katolikus egyház művészete a történelmi Magyarországon. Hagyomány és megújulás. Nyíregyháza, 2008.

[12] Budai Ésaías: Magyarország históriája. I. köt. Pest, 1883. 117-118. p.

[13] Szent László törvényeiben a papi nősülést és a böjti fegyelmet tárgyalják. Ebben az időben már csak a bizánci egyház maradványai vannak meg Magyarországon. Ezzel a zsinattal lett visszaszorítva a görög szertartás.

[14] A szláv jelenlétről inkább állná meg a helyét az a hipotézis, hogy déli szlávok (fehér horvátok: к, А., Ш., Руси і., gens fidelissima. Ужгоро , 2001. 38-44. cт.) éltek a térségben a honfoglaláskor, akik a 6. században elindult szláv népvándorlással érkeztek a térségbe. Vö. 9. sz. jegyz.

[15] Vö.: Thaler-Zsidi, 2007. 6. p.

[16] Uo.

[17] Vö.: Hodinka Antal és Pirigy István ide vonatkozó kutatásával és leírásaival: Hodinka Antal: A munkácsi görög-katolikus püspökség története. Bp., 1909.; Bendás István: A magyarországi görög katolikusok története. I-II. Nyíregyháza, 1990.

[18] Vö.: Dicsérjétek az Úr nevét!, Görög katolikus ima- és énekeskönyv. Nyíregyháza, 1993. 66. p. Ilyen utalások más helyen is előfordulnak, bár ez jelentheti a fordított szövegek eredeti nyelvét is.

[19] Az egész irat ezzel a témával kapcsolatos levelezést tartalmazza. F. 151. Op. 3. Jegy. hr. 523. Az irat az Ungvári Állami Levéltár Beregszászi fiókjában található. E levéltárban őrizi az állam az Munkácsi Egyházmegye teljes iratanyagát az alapítástól kezdve egészen a görög katolikus egyház teljes likvidálásáig (1949). Az iratokhoz nehezen, bürokratikusán lehet csak hozzáférni. Jelen munkában az

idézéseknél és utalásoknál követjük az iratmegjelölés ukrainai levéltári rendszerében használt módját.

[20] Uo.

[21] A levél megtalálható a F. 151. Op. 25. Jegy. hr. 2207 iratban.

[22] A levél a F. 151. Op. 4. Jegy. hr. 2776-ban található.

[23] A vallási izgatás politikai gyökerét magának a magyar kormánynak sem igazán sikerült lokalizálni. Sejtések és magánnyomozások nyilvánvalóan voltak az ügyben, de nem tudta sikeresen felvenni a harcot sem a felvidéki megyékben, sem pedig a Kárpátaljáról Amerikába származottak körében. A magyar diplomácia sikertelensége mutatkozik meg mindkét irányba, melynek végső következménye az ország szétdarabolása lett Trianonnal bezárólag. Ennek érvei és részletes, dokumentumokkal alátámasztott leírása megtalálható: Botlik József: Hármás kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig. (1646-1997) Bp.-Beregszász, 1997. 135-162., 162-214. p. A skizmamozgalom lefolytatását, történelmi háttérét feldolgozta: Gönczi Andrea: Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején. Ungvár-Beregszász, 2008.

[24] A ruszin nemzetnek a magyar társadalomban idegen testként való érzetére jelentős vélemény a következő elemzés: „Történetileg tekintve a felfokozott belső és interregionális (sőt interkontinentális) vándormozgalom első nagy hulláma a XIX. századra, arra az időszakra esett tehát, amely a modern európai nemzet megteremtésének, illetve a nemzet-állam építését célzó erőfeszítéseknek is helyt adott. Mindezen folyamatok egyik döntő mozzanatát – Ernest Gellner tézisének magunkévá téve – abban látjuk, hogy a piaci gazdaság, a polgári társadalom, valamint az alkotmányos-liberális állam triászában kikristályosodó modernitás előfeltételezi, egyszersmind elő is segíti a kulturális egyneműsödést. A folytonos növekedési kényszer, fejti ki Gellner egyik rövidebb írásában, a hagyományok szakadatlan megtagadására, vagyis véget nem érő újításra-megújulásra szorítja mindezen társadalmakat. Az innováció előfeltétele a szüntelen foglalkozási mobilitás [...] Az eltérő munkahelyek közötti mozgás képessége és – esetenként – a más társadalmi pozícióban levő emberekkel történő kommunikálás és együttműködés azt kívánja meg egy ilyen társadalom tagjaitól, hogy képesek legyenek szóban és írásban formális, pontos, kontextustól független módon kommunikálni – más szóval művelt, írástudó, az üzenetek rendezett, normákhoz igazodó előadására képes emberek kell hogy legyenek. [...] A modern társadalom tagjának általános jellemzői: írástudó, mobil, formálisan egyenlő; mindezt áthatja a merőben képlékeny, folytonos, úgymond részeire esett egyenlőtlenség és egy közös homogén kultúra, melyet az írni-olvasni tudás hordoz, és az iskola sajátított el.” Gyáni Gábor: A vándorlás, mint kulturális jelenség. In: *Demográfia*, 2003. 4. sz. 375-383. p.

[25] Vö.: Pirigyi István: A magyarországi görög katolikusok története. II. Nyíregyháza, 1990. 7kk.

[26] Botlik József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. I. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 1918-1945 között. Nyíregyháza, 2005. 45kk.

[27] A Magyar Korona országainak helységnévtára. Szerk.: Kollerffy Mihály. Bp., 1877. 17-18. p.

[28] Bakta, Balazsér, Bene, Bégány (Nagy), Bégány (Kis), Borzsova, Búcsú, Csetfalva, Déda, Gát, Homok, Jánosi, Kigyós, Kovászó, Macsola, Muzsaj (Nagy), Oroszi (Sáros), Újfalva (Bereg-), Végardó (Bereg-).

[29] Asztély, Badaló, Csarod, Csoma, Fejércse, Gecse, Gergelyi, Gulács, Halábor, Hete, Jánd, Márok, Namény (Vásáros-), Papi (Márok-), Surány, Tákos, Tarpa, Tivadar, Ugornya, Vári.

[30] Ide tartozott Daróc.

[31] Tiszaháti, Kaszonyi, Munkácsi-, Felvidéki- és Vereckei járásokat jelöl: Kollerffy Mihály – Jekelfalussy József: A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára. Bp., 1882.

[32] Jekelfalussy József: A Magyar Korona országainak helységnévtára. Bp., 1888. 18-19. p.

[33] Jekelfalussy József: A Magyar Korona országainak helységnévtára. Bp., 1892. (továbbiakban: Jekelfalussy, 1892.) 18-19. p.

[34] A Magyar Korona országainak helységnévtára. Bp., 1902. 123kk

[35] F. 151. Op. 3. Jegy. hr. 523.

[36] Marina Gyula: Ruténsors. Kárpátalja végzete. Toronto, 1977. (Ill.: Ungvár, 1999.)

[37] Schem1915,44 — Az egyházi összeírások (schematismusok) egységes jelölésének rövidítése: Schem (= Schematismus) 1915 (= a kiadás éve), 44 (= oldalszám az aktuális összeírásból).

[38] Vö.: F. 151. Op. 5. Jegy. hr. 1755. 1. p.

[39] Vö.: F. 151. Op. 3. Jegy. hr. 2030-ban található az egész levelezés.

[40] Asztély, Badaló, Beregardó, Bulcsu, Csaroda, Fejércse, Halábor, Hete, Macsola, Márokpapi, Mezőgecse, Nagyborzsova, Nagymuzsaly, Beregsurány, Tarpa (és környéke), Tákos, Tiszacsoma, Tivadar, Vári és környéke.

[41] Bene, Sárosoroszi.

[42] Balazsér, Csákmajor, Csikógorond, Gát, Kisbégány, Nagybégány, Nyárasgorond.

[43] Barabás, Mezőhomok, Beregdéda, Gelénes, Beregdaróc.

[44] Beregújfalu, Felsőremete, Kígyós, Nagyberg.

[45] Beregpálfalva, Falucska, Komlós.

[46] Bárdháza.

[47] Beregpálfalva és Komlós.

[48] Schem. 1915. 45. p.

[49] Beregsom, Csonkapapi, Hetyen, Izsnyéte, Kisgut, Mezőkaszony, Nagygut, Rafajnaújfalu, Zápszony.

[50] Alsóschönborn, Derczen, Felsőkerepecz, Fornos, Munkácsvávalja, Pósaháza, Várpalánka.

[51] Magyarországon az 1873-as évtől adnak ki helységnévtárat. Ezekben időnként jelzik valamelyik népszámlálásnak az adatát. A helységnévtárak közül 1873-1912 közötti 12 kötet van digitalizálva, melyek megtalálhatóak a <http://konyvtar.ksh.hu/> honlapon.

[52] Jekelfalussy, 1892. 108kk.

[53] Jekelfalussy, 1892. 108. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
 évfolyam
 1. szám
 A. D.
 MMX

Anka László: Apponyi Albert gróf és a kongruatörvények

Bevezető

A kongrua (congrua sustentatio) fogalma tartalmát tekintve kettős jelentéssel rendelkezik. Egyfelől általános – keresztény vallásfelekezetektől független – értelemben jelenti a lelkészeknek az egyházi jövedelem kiegészítéséül folyósított állami támogatást, másfelől szűkebb értelemben jelenti a katolikus papi fizetés minimumát. Utóbbi jelentéstartalmából fejlődött ki a 19. század során a ma is használt általános értelme. Az alábbi tanulmányban a kongruával általános értelemben (a lelkészeknek az egyházi jövedelem kiegészítéséül folyósított állami támogatásként) foglalkozunk.

Magyarországon a tizenkilencedik század második felében és a huszadik század első két évtizedében zajló különböző egyházpolitikai viták – katolikus autonómiai szervező kongresszusok (1870-1871, 1897-1902) és törvényjavaslatok (1917), kongruatörvények (1898, 1909) – jelentős része az áprilisi törvények elfogadásáig nyúlnak vissza. Az 1848. évi XX. törvénycikk foglalkozott a vallás kérdésével, de mint az áprilisi törvények nagyobb része, ez is csak kerettörvénynek számított, amelyet a korabeli honatyák konzervatív liberális felfogása szerint konkrét tartalommal megtölteni a későbbi idők parlamentjeinek kellett volna. Így ez a törvény és az erre való hivatkozás a kiegyezés után a dualista rendszer egész egyházpolitikáját végigkísérte. A hivatkozási/igazodási alapot e törvény harmadik paragrafusában kínálta, amely a következőket tartalmazta: „Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségletei közálladalmi költségek által fedeztessenek, s ez elvnek részletes alkalmazásával a ministerium az illető hitfelekezetek meghallgatásával a közelebbi törvényhozás elébe kimerítő törvényjavaslatot fog előterjeszteni.”^[1] Az egyházpolitikának a katolikusokat érintő részét komolyan befolyásolta az a tényező – és ez első helyen állt a politikusok és egyháziak gondolkodásában az érvek között –, hogy az apostoli magyar király a magyarországi katolikus egyházat érintő valamennyi jogot gyakorolta annak főkegyuraként.

Apponyi Albert gróf (1846-1933) hosszú politikai pályafutása során két alkalommal foglalkozott a lelkészi kongrua kérdésével. Első alkalommal 1898 tavaszán, amikor Wlassics Gyula, a Bánffy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere benyújtotta a parlament képviselőházának vonatkozó törvényjavaslatát. Ekkor a Nemzeti Párt vezéréként ellenzéki pozícióból vett részt annak vitájában. Második alkalommal 1909-ben került a képviselőházi politika felszínére a téma, ekkor Apponyi Albert gróf maga volt a koalíciós Wekerle-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere (1906-1910) és a kapcsolódó törvényjavaslat előterjesztője is.

Apponyi Albert akár ellenzéki, akár kormánypárti pozícióban politizált,^[2] a katolikus egyházzal kapcsolatban három törvényalkotási kísérlet mindig nagyon érdekelte.^[3] A katolikus vallás- és tanulmányi alapokat meg akarta őrizni, hogy a katolikusok oktatására fordítsák, s a hívek beleszólhassanak azok kezelésébe illetve felügyeletébe. A katolikusok számára autonómiát akart kivívni a protestáns egyházak önkormányzatának mintájára. Addig pedig, amíg ilyen autonómiával nem rendelkeznek – vagyis amíg a katolikusok az egyházi vagyoni felhasználásáról, az egyház oktatási intézményeinek irányításáról nem maguk dönthetnek, nem szólhatnak bele –, helyesnek látta, hogy állami segítséggel támogassa a katolikus alsópapság lelkészi munkáját. E tanulmányban az utóbbi kérdésével foglalkozunk.

Apponyi Albert három kötetnyi memoárt hagyott maga után az utókorra. Ezekben ugyan tág teret szentelt katolikus hitének, a pápákkal való találkozásainak, katolikus olvasmányélményeinek, híres nyugat-európai katolikus gondolkodókkal való találkozásainak, de egyetlen sort sem írt saját egyház- és valláspolitikájáról.^[4] Emlékiratainak még az 1890-es években zajló egyházpolitikai harcokkal foglalkozó fejezetében is felületesen, mintegy mellékesen kezelte a korabeli események és politikája bemutatását (az 1894-95-ös esztendő

alapvetően a miniszterelnöki tisztség megszerzéséért folytatott politikai versenyfutással teltek, ezért számára a komoly állásfoglalást kívánó viták nem jöttek jókor).[5] Így a kongruatörvényekkel kapcsolatos viszonyát korabeli magán- és hivatalos levelei, parlamenti felszólalásai, törvényjavaslata, valamint annak indokolása és a sajtónyilatkozatok tükrében vizsgálhatjuk meg. Nem lehet megfelekedni arról sem, Apponyi úgy lett vallás- és közoktatásügyi miniszter és úgy terjesztett elő törvényjavaslatokat, hogy soha nem készült erre a szerepre tudatosan és nem is rendelkezett ennek megfelelő miniszteri koncepcióval. „Ennek az én tárcavállalásomnak erős politikai háttere volt, mert éppen ettől a tárcától fáztam leginkább, tekintettel az annak keretében előforduló kényes egyházpolitikai kérdésekre. Mégis vállalnom kellett, mert a néppárt természetszerűleg nagy súlyt fektetett annak miként való betöltésére, mivel pedig, tekintettel a szövetkezett pártok liberális elemeire, nem vihette keresztül, hogy az ő köréből vétessék a vallás- és közoktatásügyi miniszter, egyedül az én személyemben talált elegendő garanciát a szívén fekvő vallási érdekek szempontjából.”[6]

Apponyi Albert az 1898-as kongruatörvény vitájában

A 19. század végi Európában két formája létezett a lelkészek anyagi támogatásának. Egyes országokban (Belgium, Franciaország) kvázi állami hivatalnok módjára kapták fizetés formájában a támogatást a papok. Más országokban (Német Császárság, Osztrák Császárság) a lelkészek ellátásáról a vallásfelekezetek tagjainak kellett gondoskodniuk, az állam ehhez rendelt kiegészítő támogatást. Magyarországon a tizenkilencedik század végéig egy 1802-es királyi rendelet volt érvényben, amely a lelkészek éves jövedelmét 300 forintban állapította meg. 1898-ra az ebből eredő helyzet már tarthatatlanná vált.

Wlassics Gyula kultuszminiszter „a lelkészi jövedelem kiegészítéséről” című törvényjavaslatához mellékelte indoklásban a célt és az irányt tömören ismertette.[7] A magyar állam a törvényesen bevett vallásfelekezetek lelkészeit anyagi támogatásban kellett, hogy részesítse, mivel a lelkészek erre rá voltak szorulva. A lelkészi jövedelmek az egyes vallásfelekezeteken belül is eltérőek voltak. A lelkészi jövedelem mértékét az egyházközségi adók és a lelkészséghez tartozó birtokok mérete és termelékenysége határozták meg. Az állam azt vállalta magára Wlassics felfogásában, hogy az eltérő szintű jövedelmeket kiegészítve egyenlíti ki. Ezzel együtt az állam nem akart az autonóm jogkörökbe beleszólni. A miniszter ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a kongruába foglalt támogatás csak jövedelem-kiegészítésre fordítható, másra nem.

A törvényjavaslat a latin, görög, és örmény szertartású katolikus lelkészek kivételével valamennyi törvényesen bevett vallásfelekezet lelkészeinek jövedelem-kiegészítésével foglalkozott. A katolikusok azért maradtak ki a törvényi intézkedésből, mert jövedelmeik összeírása, amelyet a főkegyúri jogokat gyakorló király utasítására rendeltek el, még nem zárult le, így nem tudták pontosan meghatározni, mekkora összeget kellene a kincstárnak fordítania a katolikus kongrua rendezésére éves szinten. És a törvényjavaslat tárgyalásával párhuzamosan zajlott éppen a katolikus autonómiát szervező második kongresszus is (1897-1902).

A többi törvényesen bevett vallásfelekezet lelkészeinek jövedelmét éves szinten 1600, illetve 800 koronára egészítette ki az államkincstár, amennyiben a lelkész magyar állampolgár volt. A törvény elfogadása után alakuló új lelkészi állásnál csak akkor történhetett meg a jövedelem-kiegészítés, ha a felekezet részéről történő előterjesztést a vallás- és közoktatásügyi miniszter is indokoltan tartotta. A jövedelem kiegészítését minden lelkész főhatósága vagy hitközsége a törvény elfogadása után egy éven belül kérvényezhette a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnál. A kiegészítés eltérő mértékét a lelkész iskolázottsági szintje határozta meg. Az ezerhatszáz koronás kiegészítés feltételül Wlassics miniszter a szabályos lelkészi képzést és minimum három évi hittudományi, vagy hittani intézeti iskolázottságot és ottani eredményes vizsga letételét szabta meg. Az ez alatti képzettséggel rendelkező lelkészek számára csak nyolcszáz koronáig kiegészülő támogatást lehetett kérvényezni. Természetesen, ha utólag elvégezte a lelkész az előírt tanulmányokat, amelyek által

elnyerhette az ezerhatszázas szintig való kiegészítést, úgy ezt megadták neki.

Nem minden lelkész formálhatott jogosultságot a kongruára. Büntetett, hivatalvesztett személyeknek, olyanoknak, akik államellenes, vagy erkölcstelen magatartást tanúsítottak nem járt kiegészítés.

A jogalkotó elképzelése szerint kilenc esztendő alatt kellett felemelni a lelkészi jövedelmeket 1600, illetve 800 koronára. Az első három év alatt 1200, illetve 600, a második hat év alatt 1600, illetve 800 koronára.

A kongrua megállapításához az alábbi jövedelmeket lehetett felszámítani: a földbirtok haszonbéréből, vagy saját kezeléséből származó jövedelem utolsó öt évének átlagát, a bérbe adott ingatlan és iparüzletek utáni tiszta hasznot; terménybeli, munkabeli beszolgáltatások jövedelmének, egyházi díjak és egyéb bevételek utolsó öt éves átlagát. A kiadási oldalon beszámíthatóvá tették a lelkészi jövedelmet érő levonásokat (például segédlelkész eltartását), alapítványoknak átengedett lelkészi jövedelmet. Ezek igazolásáról a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak rendeletileg kellett döntenie. Természetesen a minisztériumi tisztviselőknek jogukban állt az előterjesztések valóságát ellenőrizni.

A törvény a szerzetesekre nem vonatkozott, valamint nem terjedt ki Horvát- és Szlavónország területére sem. A kongruához szükséges pénzek előteremtése nem érinthette a különböző vallásalapokban és alapítványokban elhelyezett pénzeket.

Apponyi Albert ellenzéki álláspontja a következő volt a törvényjavaslattal szemben.^[8] Elfogadta annak nemes célkitűzését, miszerint a szegény lelkészek anyagi helyzetét akarja orvosolni. Ugyanakkor nem tudta elfogadni, hogy a törvényjavaslat nem különbözteti meg a kvalifikált (képzett) és a nem kvalifikált lelkészek támogatását. Azt javasolta, hogy a semmilyen kvalifikációval nem rendelkező lelkészek semmilyen támogatást ne kapjanak. „Parasztfiúból, egyszerűen mert írni és olvasni tud, a liturgia némely szertartásainak elvégzésére kioktatnak és azután lelkésszé tesznek, az ilyen lelkész működése nemcsak nincs előnyére, hanem egyenesen hátrányára van úgy a valláserkölcsei, mint a kulturális életnek, ezek antikulturális tényezők.”^[9] Apponyi egyszerűen ablakon kidobott pénznek nyilvánította az ilyen lelkészségek finanszírozását. Ezek megélhetési gondjait szerinte azoknak az egyházaknak kell megoldani, amelyek az ilyen minőségű állapotokat előállítják és eltűrik. A gróf a 800 koronás minimumot elfogadhatónak tartotta, de csak az iskolázott lelkészek és segédlelkészek számára.

Nem értett egyet azzal sem, hogy a törvényjavaslathoz mellékelte indoklás minden kritika nélkül elfogadja a lelkészségek, plébániák számát. Apponyinak a görög keleti lelkészek nagy számával szemben voltak fenntartásai. „Minden vallási szükségletnek mértékén felül, gyakran egyes családi érdekek kielégítése szempontjából számos lelkészség állítatott fel, a melyeknek állami segélylyel való fentartása ismét semmi jogosultsággal nem bír.”^[10] Azt javasolta, az állam előbb győződjön meg az ország valós lelkészi szükségleteiről, mielőtt még törvény általi garanciát vállalna az összes plébánia pénzelésére. Nem helyeselte Apponyi Albert, hogy az állami segélyt a lelkészi jövedelmi állapotokhoz szabta, de nem tesz ugyanakkor különbséget szegény egyház / szegény egyházközösség illetve gazdag egyház / gazdag egyházközösség között. Rosszallását fejezte ki amiatt is, hogy a törvényjavaslat nem foglalkozott a fennálló egyházi adók részleteivel sem, miközben az ezekből befolyó lelkészi jövedelmet egészítené ki állami támogatással. Aránytalanságot vélt felfedezni a hívők száma és a kiutalásra kerülő pénzösszegek között. Úgy számolt, hogy 2,2 millió evangélikus 438 ezer, 1,5 millió görögkeleti román 911 ezer, 1,2 millió ágostai hitvallású 71 ezer, 700 ezer izraelita pedig 91 ezer korona támogatásban részesülne.^[11] És az ellen is kifogással élt, hogy az egyházi adók sem egyenlő teherként jelentek meg az eltérő felekezeteknél. Apponyi azt javasolta, a támogatási összegeket a felekezetek kapják meg és alapszerűen kezeljék. Évente minden felekezet nyújtsa be a kormánynak a segélyezendő lelkészségek listáját, amelyet a kormány szervei ellenőriznek. Ha valahol szabálytalanságot észlelnek, akkor a lelkészt törölhetik a segélyezendő listájáról, vagy megvonják tőle a fizetésemelést.

Apponyi Albert kifogásai elősorolása után azt javasolta a képviselőháznak, hogy a törvényjavaslatot átdolgozásra küldjék vissza a Tisztelt Ház közoktatási és pénzügyi bizottságához. Határozati javaslatot nyújtott be az alábbi tartalommal: 1. A kormány a vallásfelekezetek főhatóságaival/képviselőivel egyeztetve állapítsa meg a segélyezendő lelkészségek számát. 2. Csak kvalifikált lelkészt lehessen segélyezni. 3. A segély annyi legyen, hogy mindenki biztosan megkapja a 800 koronát. 4. Legyen lehetősége az államnak felügyelni, hogy csak valóban a plébánosok támogatására fordítsák a kongruát. 5. A támogatást alap formájában kezeljék a felekezetek. 6. A kormánynak legyen lehetősége a segély megvonására. 7. A kormánynak legyen lehetősége visszavenni az alapot, ha a felekezet nem teljesíti a törvényben foglaltakat.[12] A képviselők nem fogadták el Apponyi határozati javaslatát, a szabadelvű párti kormánytöbbség egységesen felsorakozott Wlassics kultuszminiszter törvényjavaslata mellett, aki a vitában elismerte – egyetlen „Igen!”[13] közbeszólással –, hogy javaslata csak a lelkészek létminimumának biztosítását volt hivatva szolgálni.

Közben Apponyi Albert is magyarázkodásra kényszerült a parlament előtt, mivel annyit példalózott beszédében negatív értelemben a görög nem egyesült lelkészekkel, hogy a román nemzetiséggel szembeni animozitással, gyűlölettel vádolták meg.

Az előbbi problémákon és hiányokon túl a gróf egyéb okból is elfogadhatatlannak tartotta Wlassics törvényjavaslatát. „Veszedelemes a törvényjavaslatnak álláspontja, illetőleg a lelkészi jövedelmek jelenlegi állapotának alapul vétele az egyházaknak belső nyugalma is. Mert ha mereven elválasztjuk a lelkészi fizetést és a megélhetési minimum megállapítását és kiegészítését annak lehetőségétől, hogy a megállapított állami segély keretein belül lehessen az adózási viszonyokon is könnyíteni, akkor érdekellentétet teremtünk a lelkész és hívei között, a mely érdekellentét az egyházak beléletére pusztítólag hat és semmi egyébbe nem alkalmas, mint arra, hogy a felekezetnélküliségnek amúgy is grasszáló betegségét tovább terjessze.”[14] A felekezetnélküliséget, vagy egy új vallásalapításnak tiltakozásképpen választását azért látta veszedelemnek, mert a kongruátörvény nem enyhítette volna szerinte a hívek egyházi adóterheit, ami járhatott volna az elégedetlenség részéről egyházelhagyási következményekkel.

Wlassics Gyulával szemben egy csipetnyi lovagiasságra is telt Apponyitól, ami egyben irónia volt a képviselőházi vitában szintén résztvevő öreg Tisza Kálmán korábbi miniszterelnökkel szemben. Tisza Kálmán ugyanis nem tartotta fontosnak, hogy legyen a törvénynek olyan kitétele, amely engedi a kongruával kapcsolatos problémának közigazgatási bírósághoz való fellebbezését, mint jogorvoslati lehetőséget a lelkészek és egyházaik számára a vallás- és közoktatásügyi miniszter döntésével szemben. Tiszát ez nem érdekelte, Apponyit igen, így az öreg „Generálissal” szemben a jogállamiság képviselőjeként tetszeleghetett. Wlassics ebben a kérdésben egyetértett Apponyival, a gróf ezt köszönte meg neki.[15] Apponyi erről az esetről és kisebb diadaláról nem is feledkezett meg beszámolni barátjának, az Itáliában gyógykezelésen tartózkodó Károlyi Sándor grófhhoz írott leveleiben: „Ebben a congrua-kérdésben nagy követ dobtam a tóba, Tiszáékkal szemben eltaláltam a protestánsok ohajtásait, az öreg olyan dühös is lett, mint a ki más vadászt talál saját tilosában. [...] Egyebekben a congrua-javaslat tárgyalásánál igen sikeres actiót fejtünk ki. Nem is sejtettem, hogy annyira eltaláltuk a dolgot, ma a protestantismus bennünk látja jogos érdekeinek védőit. Az öreg Tisza bőréből kibuvik bosszankodásában.”[16]

Apponyi hozzászólásainak és javaslatainak nagyobb része lepergett a Szabadelvű Párt alkotta parlamenti többségről, így az is, amely szerint az egész törvényjavaslatot átdolgozásra vissza kellene küldeni a pénzügyi és közoktatási bizottságokhoz. A Tisza Kálmán feletti verbális siker semmilyen következményt nem vont maga után az erőviszonyok területén. A törvényjavaslat az 1898. évi XIV. törvénycikk a „lelkészi jövedelem kiegészítéséről” címen került be a Corpus Jurisba.

Apponyi katolikus kongruátörvénye

Apponyi Albert gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter 1908. december 14-én nyújtotta be az országgyűlés képviselőházának törvényjavaslatát az 1898. évi kongruatörvény kiegészítésével kapcsolatban,[17] miután arra még 1908 májusában ígéretet tett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium éves költségvetésének vitájában.[18] A törvényjavaslat előterjesztőjét „Éljen Apponyi!”[19] kiáltásokkal üdvözölték a képviselők. Maga a javaslat nem is okozott nagy vitát a parlamentben, szemben az 1898-as kongruajavaslattal. Apponyi egyetlen nagy beszédet mondott előterjesztése érdekében, illetve röviden reagált a vitában felszólaló képviselők felvetéseire.[20] Amikor pedig a törvényt az alsóházban elfogadták, a képviselők felálltak és vastappsal ünnepelték a kultuszminisztert.[21] A főrendiházban sem kavart semmilyen vitát a törvényjavaslat, ahol egyébként is a katolikus arisztokrácia és klérus volt többségben. Így a törvény minden gond nélkül szentesítésre került, a Magyar Törvénytárban az 1909. évi XIII. törvénycikk „a lelkészi javadalmak kiegészítéséről” elnevezés alatt kapott helyet.[22] A közvélemény és a sajtó figyelmét ekkor különben sem belpolitikai, hanem egy külpolitikai kérdés foglalkoztatta, Bosznia-Hercegovina 1908. őszi annexiója után kirobbant válság ekkoriban kezdett lecsendesedni.

A latin, görög és örmény szertartású katolikus egyházak lelkészeinek és segédlelkészeinek kongruája azért maradt ki az 1898. évi XIV. törvénycikkből, mert nem volt ismert a törvényhozók előtt a nevezett egyházak lelkészeinek és segédlelkészeinek pontos száma és jövedelme. Ezek összeírását Ferenc József király, mint legfőbb kegyúr az 1890-es évtized közepén rendelte el. Az összeírás hosszú időt vett igénybe. Ezerkilencszázra készültek el a kisjavadalmakból származó jövedelmek feltérképezésével, utána pedig további évekig vizsgálták a nagyjavadalmakat. Majd az adatoknak a kormány és a Kongruabizottság általi ellenőrzése ugyancsak időrablónak bizonyult.[23] Viszont pontos eredmény született belőle, amit azután a parlamenti politikai erők nem is vontak kétségbe, amint arra Apponyinak korábban lehetősége adódott.

Maga a katolikus kongrua rendezésének kezdete azonban egészen 1887. március 22-ig nyúlt vissza, amikor Ferenc József egy legfelsőbb elhatározásban úgy döntött, hogy a kérdést meg kell oldani, de a kongrua megoldását meg kell, hogy előzze a párbér, a kegyuraság, a stóla, az alapítványok és a görög katolikusok ügyének megoldása. Apponyi a minisztersége idejének első éveiben sikeresen lebeszélte a királyt, hogy ilyen kemény előfeltételeket támasszon a katolikus kongrua elé.[24] Ámbár a gróf nem egy képviselőházi felszólalásában megígérte ezek megoldását is. A király által támasztott előfeltételek közül Apponyi miniszter rendeleti úton meg is oldotta a párbér kérdésének rendezését és a nem katolikusoknak a jövőben ezt nem kellett fizetniük.[25]

Az összeírók a törvényelőkészítés során összesen 5304 plébániát számoltak össze. Ebből latin volt 3199, görög 2105. Ezek közül kongruán aluli lelkészség volt 3115. Ebből latin szertartású 1071 (az összes latinnak a 33%-a), görög szertartású volt 2044 (az összes görögnek 97%-a). Emellett 1407 segédlelkészi hivatalt számoltak össze. 1310 latint és 97 görögöt. Ezekből kongruán aluli volt 972. Ezek a számok igen beszédesek. Rendkívüli módon kifejezik, milyen vagyoni különbségek voltak a latin és a görög szertartású katolikus egyházak között a latin javára. Továbbá a latin szertartású katolikus plébániák száma jobban is növekedett. Már Wlassics Gyula részére is elkészítettek egy összegzést a katolikus lelkészségek számáról 1903 nyarára, mivel ez a miniszter is készült a katolikus kongrua rendezésére, igaz a segédlelkészek kongruáját külön még nem tervezte rendezni, amiről az is árulkodik, hogy róluk nem készült kimutatás. Akkor még csak 3177 latin és 2105 – tehát hat év alatt változatlan számú – görög szertartású plébánost tartottak számon. És hat esztendő alatt a kongruán aluliak terén is a latinok száma nőtt jobban, 1056-ról 1071-re, míg a görög 2041-ről csak 2044-re változott.[26]

Apponyi még a törvényjavaslat előkészítése előtt kieszközölte az uralkodónál, hogy a Központi Katolikus Kongruabizottság tehessen javaslatot a katolikus kongrua kérdésének megoldására. Mégpedig úgy, hogy a lelkészek az 1898-as törvényhez hasonlóan megkapják az 1600/800 koronáig való kiegészítést, illetve a segédlelkészek 1000/800 koronáig terjedően, természetesen a képzettségi szintjüknek megfelelően. A Kongruabizottság 3,2 millió koronás támogatás szükségességét állapította meg évente és egyben javaslatot is tett arra, hogy ennek túlnyomó részét a katolikus alapokból teremtsék elő. A legfőbb kegyúr azonban másként

döntött. A vallásalapból 1,2 millió, a katolikus nagyjavadalmakból 700 ezer, az államkincstárból 1,3 millió koronás hozzájárulást írt elő. Ezeken az összegeken és forrásokon alapult Apponyi miniszter egész törvényjavaslata.

A katolikus egyház lényegesen gazdagabb volt nagybirtokai által, mint a többi bevett vallásfelekezet bármelyike, de Apponyi nem riadt vissza attól, hogy az uralkodó felhatalmazása alapján a törvényjavaslatában állami segítséget nyújtson a katolikusoknak. A jogegyenlőség elvéből eredeztette, hogy az államnak hozzá kell járulnia a katolikus kongrua kiegészítéséhez. „Én e hazában bevett vallásfelekezetek helyzetének kiegyenlítését nem abban keresem, hogy valakitől elvegyek valamit, a mit jogosan bír, hanem abban, hogy azokon segítsek, akik kellő anyagi helyzetben nincsenek.”[27] Ugyanakkor nem túl elegánsan visszajára fordította a vallásalap–nagyjavadalom–államkincstár forrástriászának keletkezését. Azt állította, hogy az alapoknak és nagyjavadalmaknak felhasználását Ferenc József csak korlátozottan engedte meg. De ezen a ponton az utókor aligha tud igazságot tenni, ki kezdeményezte ki felé a javaslatot, hogy az állam vállaljon szerepet a katolikus kongruában, de az biztos, hogy mind Ferenc József, mind Apponyi, mind a katolikus főpapság tisztában volt azzal, hogy a katolikus vallás- és tanulmányi alapokból illetve nagybirtokokból finanszírozni ezt nem lehet egyik, vagy másik tényező tönkremenetele nélkül. Apponyi egyébként miniszterként hivatalból tagja volt Központi Kongruabizottságnak,[28] képviselőházi elnöksége idején (1901-1904) pedig a katolikus vallás- és tanulmányi alapokra felügyelő bizottságban foglalt helyet,[29] így rálátással bírt a katolikusok pénzügyeire. Egy 1907-es levelében így panaszkodott bizalmas barátjának, Csernoch János katolikus néppárti országgyűlési képviselőnek: „Visszatérve a congruára: 600000 korona a nagyjavadalmak részéről határozottan kevés. Legalább 700000 felajánlás kell ahhoz hogy elindulhassak, hiszen az újabban megnyilvánult mozgalmak is megnyithatnák az illető urak szemeit, hogy nem szabad filléreskedniük, ha mindent kockára tenni nem akarnak. [...] Így a XX. században nem mentjük meg egyházunkat a fenyegető veszélyektől.”[30] Az állami szerepvállalás mellett volt még egy komoly igazságossági szempont. Apponyi törvényjavaslata nem csupán a katolikusokkal foglalkozott, hanem kiterjedt a többi bevett vallásfelekezet segédlelkészeinek 1000, illetve 800 koronáig terjedő jövedelem-kiegészítésére is. Ezzel együtt megengedte magának azt az archaikus érvelést is a függetlenségi párti kultuszminiszter, hogy Kossuth Lajosra hivatkozzon, aki szerinte 1848-ban szintén az állami segély megadása mellett foglalt állást (erre a kultuszminiszteri nyilatkozatra rímelt ugyanis az 1848. évi XX. törvénycikk harmadik paragrafusának tartalma).[31]

Apponyi kapott hideget is, meleget is törvényjavaslatáért. A katolikus főpapság, amelynek tagjai helyet foglaltak a Kongruabizottságban, elfogadta a törvényben előírt kiegészítő összegeket. Apponyinak Csernoch János volt az a bizalmasa, aki a többi püspök és a Katolikus Néppárt irányában is lobbizott a törvény elfogadása mellett. De a Néppárt vezérszónoka, Molnár János apát-kanonok – akivel Apponyinak már korábban is volt politikai súrlódása[32] – például ellenezte a törvény megszavazását, mert az szerinte túlságosan nagy teret engedett az államnak a katolikus egyház belügyeibe való beavatkozásra.[33] Az alsópapság kevesellte az 1600 koronás plafont, ők 2400 koronáig egészítették volna ki a parlamenttel a saját jövedelmüket. Ennek sajtójuk útján hangot is adtak.[34] Ugyanakkor olyan magyar katolikus papok is akadtak, akik hálafeliratot küldtek a miniszternek, hogy végre-valahára törvényjavaslatot terjesztett elő, a katolikus kongrua megoldása érdekében.[35]

A katolikus püspöki kar tagjai is fogalmaztak meg elvárásokat – igaz, hogy megkésve – a törvény elfogadása után. Vaszary Kolos bíboros-hercegprímás a püspöki kar nevében kötelezőnek akarta elfogadtatni, hogy a törvény elfogadása után létesítendő lelkészségek automatikusan igényelhessék a jövedelem-kiegészítést. Apponyi ezt elutasította, mert ez már az elfogadott törvény módosítását igényelte volna, ebbe pedig nem akart belemenni, hiszen ez nyilvánvaló presztízavesztéssel eredményezett volna a miniszternek, hogy a tavasszal elfogadott törvényt egyházi kérésre máris módosítani akarta volna. Ugyancsak problémát okozott, „hogy azok a lelkészségek, a melyek eddig a vallásalapból kongrua-segélyt kaptak, ámbár jövedelmük 1600 K-át meghalad és a melyek a mostani intézkedés folytán – de csak a javadalmas személyében beálló változás után – ettől elesnek, olyan helyeken, a hol ezt a méltányosság indokoltá teszi, a vallásalapból – az ismert

1.200.000 K-ás tételen túlmenő – külön segélyt nyerjenek”.^[36] De Apponyi megígérte ugyanabban a levelében, hogy a vallásalap költségvetésének elkészítésekor hajlandó gondoskodni. Tehát a törvényi intézkedésen túlmenően egy kiskapu maradt, amelyen kedvezhetett a katolikus klérus igényeinek.

De a levélváltás még tovább folytatódott az eltérő vélemények miatt. Ferenc József legfelsőbb elhatározással a kultuszminiszter javaslatára egy Országos Katolikus Kongruatanácsot állíttatott fel, mint legfőbb kegyúr a törvény elfogadása után.^[37] E tanácsnak a mindenkori vallás- és közoktatásügyi miniszter elnökle alatt kellett felügyelnie a kongrua elosztását és a vallásalapból a kongrua rendezésére átutalt pénz kezelését. A püspöki kar azt szerette volna elérni, ha egy főpap elnökle alatt működött volna ez a tanács. A Kongruatanács 17 főből állt, ebből a püspöki karnak arra volt lehetősége, hogy a katolikus egyház nagyjavadalmasai közül négyet delegálhasson. Kisebbségi helyzetükön akartak úgy enyhíteni, hogy főpapot próbáltak elnöki pozícióba emelni. Apponyi ezt kerek-perec visszautasította, hiszen a mindenkori kormányé volt a politikai-jogi felelősség a közpénzek kezeléséért, amit a tanácsban a kormány tagjaként a kultuszminiszter volt hivatva megtestesíteni. Ráadásul a tanács nem csupán katolikus egyházi eredetű pénzeket felügyelt, hanem az állami költségvetésből kikerülőket is. Ennek alkotmányos felügyeletét pedig nem lehetett átengedni egy más jellegű és struktúrájú nem állami szervnek, mivel a törvény az állami rendezés elve mentén lett megalkotva. Ez azt is jelentette, hogy a katolikus egyház nagyjavadalmasai és a vallásalapok csak bizonyos összeggel járulnak hozzá. Ennek a hozzájárulási összegnek a törvény szabja meg a korlátait, míg az állami szerepvállalás e téren korlátlan és az államkincstár terhére történik (ennek az összege volt az 1909-es esztendőre az 1,3 millió koronás állami hozzájárulás). A 17 fős tanácsban pedig a négyes főpapi létszám a kongruatörvényben foglalt, államkincstár–nagyjavadalmasok–vallásalap közötti anyagi hozzájárulás arányában lett megállapítva. Apponyi abba sem ment bele, hogy egy főpapi állandó alelnök legyen mellé delegálva. Azt viszont elfogadta, hogy a kultuszminiszter akadályoztatása esetén egy főpapot kérjen fel helyettesítésére, de ez egy levélben megfogalmazott ígéret volt, nem formába öltött garancia. A püspökök azt sem tudták elérni, hogy a miniszter az új plébánosi állások keletkezése utáni kongruakérvényeket előzetesen egy olyan bizottság elé terjesszék, amit főpapok alkotnak és az ő véleményezésük után hozzon döntést a Kongruatanács.

A kongruatörvény a „Lex Apponyiak” sorában

Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszterségére és annak történelmi távlatból való objektív megítélésére is rányomta a bélyegét két 1907-es törvénye (XXVI., XXVII.), amelyeket a miniszter az állami elemi népiskolák és a nem állami (községi, felekezeti) elemi népiskolák tanítóinak fizetésrendezéséről fogadtatott el a parlamenttel és nagyon komolyan megkövetelte a nemzetiségi gyermekek magyar nyelvtanítását, a tanítók feletti felügyeleti-fegyelmezési jogi eszközök szigorításával, a fizetésmegvonás, valamint iskolabezárás és államosítás kilátásba helyezésével.

Apponyinak a kongruatörvénye is a magyarosítás, illetve a magyarországi nemzetiségiek körében a magyar nyelv pozíciójának az erősítését volt hivatva szolgálni. Tudniillik a törvény a lelkészek és segédlelkészek magyar nyelvismeretét feltételül támasztotta a támogatáshoz és annak ismerete alól kedvezményt csak kivételes esetben biztosított, de csak azzal a feltétellel, ha a lelkész, vagy segédlelkész korlátozott időn belül pótolja nyelvtudásának hiányosságait. A miniszternek ezt a kedvezményezési lehetőségét csak a törvény elfogadását követő öt esztendőben engedte meg a jogszabály. Apponyi kongruatörvénye a magyar nyelv előnyben részesítésére az 1840. évi VI. törvénycikkely 8. szakaszára hivatkozva adott felhatalmazást: „Ezentúl minden vallásbeli különbség nélkül plébánosoknak, egyházi szónokoknak, káplánoknak és segédeknek olyak alkalmaztassanak, kik a magyar nyelvet tudják.”^[38]

Már Wlassics Gyula korábbi kongruatörvénye is szankcionálta a magyar nyelv nem ismerését az egyháziak részéről, de olyan komolyan nem, mint Apponyi Albert törvényjavaslata, amelyet a képviselőházban a

nemzetiségi képviselők erősen meg is kritizáltak, de módosítani nem tudták a nacionalista magyar parlamenti többséggel szemben. A nemzetiségi képviselők azt is kifogásolták, hogy az 1907-es elemi népiskolai törvényekbe bekerülő híres-hírhedt 22. paragrafus – amely az állam- és nemzetellenes tevékenységgel foglalkozott és azokat szankcionálta – ebben a kongruatörvényben is helyet kapott és szigorító irányban módosította az 1898-as törvény rendelkezéseit. Ráadásul az Apponyi-féle kongruatörvény nagyobb mozgásteret engedélyezett a mindenkori vallás- és közoktatásügyi miniszternek abban, hogy eljárjon a vizsgálat alá került plébánosokkal szemben. A miniszter ugyanis jogot szerzett arra, hogy maga döntsön a jövedelem-kiegészítés megvonásáról egy-egy ügyben, ha az eljárásban illetékes felekezeti főhatóság négy hónap alatt nem tudott döntést hozni. Ugyanakkor enyhítő rendelkezése volt az 1909-es törvénynek az 1898. évi XIV. törvénycikkkel szemben, hogy csak maximum három évre lehetett megvonni a jövedelem-kiegészítést.

A román és szerb nemzetiségekhez köthető 2115 görög szertartású lelkészségből 2044 szorult támogatásra. Így a miniszter kezében szükség esetén valóban komoly fegyelmező/büntető eszközök összpontosultak. Teljesen nacionalista, nemzetiségellenes élt adott az egész ügynek, hogy Apponyi a pártjának, a parlamenti többséget alkotó Függetlenségi Pártnak egy pártértekezleten megígérte, hogy olyan módosító javaslatot terjeszt be saját törvényjavaslatának módosítására, ami lehetővé teszi a miniszter számára, hogy a kormány előzetes beleegyezésével egy egész egyházmegye területén megvonják az adott vallásfelekezettől a jövedelem-kiegészítést, ha az egyházmegyei főhatóság rendelkezése alapján csak egyetlen plébános is állam-, vagy nemzetellenes akcióba kezd. Ráadásul ennek nemzetiségellenes voltából a Függetlenségi Párt nem is csinált titkot.[39] A módosítást azután a parlament is elfogadta. A magyarországi katolikus egyháznak az Apponyi-féle kongruatörvény életbe lépésekor huszonnyolc egyházmegyéje működött, amelyből hat görög szertartású volt (eperjesi, kőrösi, lugosi, munkácsi, nagyvárad, szamosújvári).[40] Ezek nagy része nemzetiségi területen feküdt. Szintén nemzetiségi területeken szerveződtek meg a román és a szerb ortodox (görög keleti/pravoszláv) egyházak megyéi (bácsi, budai, károlyvárosi, pakráci, temesvári, verseci).[41] Ha egy egyházmegyét és egy, a nemzetiségeket jelölő Magyarország-térképet egymásra helyezünk, akkor azt láthatjuk, hogy a román és szerb nemzetiségi területek, a görög katolikus és az ortodox egyházmegyék földrajzilag lefedik egymást. De nem csupán a nacionalizmus vádjával illették a nemzetiségi képviselők Apponyi grófot, Lukács László román pap egyenesen szabadkőműves tendenciát vélt felfedezni a kultuszminiszter munkásságában.[42]

Összefoglalás

Miközben Apponyi Albert az 1898-as kongruatörvény vitájában a törvényjavaslat visszavonását és teljes átdolgozását követelte, láthatjuk saját előterjesztéséből, hogy amit ellenzéki pozícióból követelt, azt nem feltétlenül tartotta elfogadhatónak a király minisztereként és nem is törekedett mindenáron a megvalósítására. Ezt esetében nehezítette az is, hogy az uralkodó komolyan vette főkegyúri jogait és konzervatív hajlamánál fogva, nem lelkesedett a radikális újításokért, mely magatartása általánosságban meg is határozta a dualizmus kori kormányok mozgásterét és a rendszer megmerevedését. A heterogén összetételű koalíciós kormány és a mögötte álló parlamenti többség ezt nem is fogadta volna el. A törvény elfogadása érdekében a Függetlenségi Pártnak külön meg kellett egyeznie koalíciós partnerével, a Katolikus Néppárttal színpalak mögötti tárgyaláson.[43] Apponyi az 1909-es kongruatörvényével azonban messzemenően elment a katolikus lelkészek anyagi támogatásának a szélső határáig. Eredmény volt ebben az is, hogy az egyházi nagyjavadalmakból, a vallás- és tanulmányi alapokból ugyanúgy tudott pénzt szerezni, mint az állami költségvetésből, úgyenesen lavírozva az államot képviselő kormány és a katolikus főpapság eltérő véleménye és érdeke között. Humánus gondolkodására vallott, hogy a sokak által bigott katolikusnak tartott és „fekete grófnak” csúfolt Apponyi a kongruatörvényében minden törvényesen bevett vallásfelekezet segédlelkészére is kiterjesztette a kongruát 1000, illetve 800 korona erejéig. A tizenegy évvel korábbi Wlassics-féle kongruatörvény értelmében még az 1600/800 korona összegből kellett a lelkésznek a segédlelkészt is

eltartania, igaz a kongrua alapjául felszámítható költségek között az 1898-as törvény megengedte feltüntetni a segédlelkész eltartását. Viszont Apponyi által ez a teher lekerült valamennyi plébános válláról és a segédlelkészek alanyi jogon jutottak fizetés-kiegészítéshez.

A kultuszminiszter arra is tett célzásokat, hogy később rendezni akarja a korpótlék kérdését, ami azt jelentette volna, hogy nem csupán kiegészítik a plébánosok jövedelmét a kongruatörvény alapján egyszeri intézkedéssel, hanem bizonyos szolgálati időnként újra és újra fizetésemelést kapnak. Ezen ígérete beváltására Apponyi Albert grófnak már nem maradt ideje, mivel még 1909 őszén lemondott miniszteri tisztségéről (végül 1910. január 17-ig maradt hivatalában) és maga a Wekerle-kormány is távozott hivatalából a következő esztendőben. A lelkészi korpótlék kérdését 1913-ban gróf Zichy János vallás- és közoktatásügyi minisztersége idején sikerült a parlamentnek megoldani úgy, hogy a lelkészek az ötödik és huszonötödik szolgálati évük között minden öt év letöltött szolgálati idő után magasabb jövedelem kiegészítésben részesültek. De amint Apponyi is az 1898-as kongruatörvény kiegészítésével oldotta meg a katolikus alsópapság jövedelem-kiegészítésének problémáját, úgy Zichy sem alkotott új törvényt, hanem a jogfolytonosság elve alapján Wlassics és Apponyi törvényeit egészítette ki a maga módosítási javaslataival (1913. évi XXXVIII. törvénycikk „a lelkészi illetményeknek korpótlékok utján való emeléséről”).^[44]

Zsilinszky Mihály történész, korábbi szabadelvű párti országgyűlési képviselő és államtitkár egy 1908-as politikai brosúrában azzal vádolta meg a gróft, hogy az 1898-as vitában megígérte: a katolikus kongruát állami támogatás nélkül, a katolikus egyház birtokaiból származó jövedelmekből fogják megoldani.^[45] Apponyi valójában ezt nem állította, így e szempontból nem lehet szószegéssel vádolni. Ebben a kérdésben Apponyi eredeti nyilatkozata, amelyet a képviselőházban tett, a következőképpen hangzott el: „Én a magam részéről úgy fogom fel a dolgot, hogy nem ennek az egyháznak a különleges szituációja teszi ezt indokolttá. Hanem inkább ennek az egyháznak a vagyoni helyzete az, a mely feleslegessé teszi, hogy az állam intézményesen és szervileg foglalkozzék a kongrua rendezésével, mert ez az egyház teljesen abban a helyzetben van, hogy ezt a feladatot a rendelkezésére álló eszközökkel a maga körében megoldja, és én csak azért nem szégyenlem azt, hogy bármely tekintetben az állami segítséget mégis igénybe veszi, mert nem ennek az egyháznak a tényezői egyedül felelősek azért, hogy az önszegélynek eszközét, az autonómikus szervezetet még eddig nem tudtuk elérni.”^[46] Ezt a beszédrészletet brosúrájában maga Zsilinszky is idézte, de a jogegyenlőséget a katolikus és más egyházak között nem tartotta valóságban létezőnek, az előbbi történelmi beágyazottságánál és a feudalizmusból örökölt előjogai miatt.^[47]

Apponyi kultuszminiszteri tevékenységének ez a kongruatörvény volt a legkisebb vitát kiváltó, leginkább sikeres egyházpolitikai törvény-kezdeményezése. Igaz, ez már egy meglévő és működőképességét bizonyított törvény kiegészítése volt csupán, ámde nagyon komoly pénzüsségeket mozgósított általa az állam és a katolikus egyház egyaránt. Ráadásul Apponyi éppen a hercegrímásnak címzett és a püspökkari követeléseket elutasító levelében ismerte el azt, hogy nem is gondolkodik teljesen új kongruatörvényben a katolikus püspöki kar kérésének és érdekeinek kielégítése érdekében. A meglévő keretek között is rendezni tudta a latin, görög és örmény szertartású katolikus egyház lelkészeinek és segédlelkészeinek állami támogatását.

Apponyi miniszterségének ezen eredményéről sehol senki nem tett említést. Kimaradt a Horthy-korban a hetvenötödik születésnapja alkalmából kapott gratuláló levelek özönéből,^[48] a nyolcvanadik születésnapja alkalmából készült és az életművét összefoglaló patetikus hangvételű kötetből^[49] és halálának tizedik évfordulójára írt életrajzból^[50] is. A Katolikus Lexikonnak az Apponyi Albert életéről,^[51] illetve a kongruáról^[52] szóló szócikkei sem tartották fontosnak megemlíteni és a nevéhez kötni ezt a törvényalkotást.

Jegyzetek:

- [1] Magyar Törvénytár. 1836-1868. évi törvénycikkek. Bp., 1896. (továbbiakban: MTT. 1836-1868.) 243. p.
- [2] Apponyi 1872-1933 között hatvanegy évig tevékenykedett parlamenti politikusként. Ebből rendkívül kevés időt, alig negyedét töltötte kormánypartiként (1872-75, 1899-1904, 1906-10, 1917-1918).
- [3] Anka László: Apponyi Albert gróf vallás- és közoktatásügyi minisztersége. In: *Valóság*, 2009. 7. sz. 52-68. p.
- [4] Apponyi Albert: *Élmények és emlékek*. Bp., 1933. 27-30., 46-55., 202-204. p.
- [5] Apponyi Albert: *Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – huszonöt év az ellenzéken*. Bp., 1922. 9-16., 21-22., 52-55., 189-217. p.
- [6] Apponyi Albert emlékiratai. 2. köt. 1899-1906. Bp., 1934. 162. p.
- [7] MTT. 1898. 61-62. p.
- [8] Az 1896-1901. évi országgyűlés képviselőházának naplója. (továbbiakban: KN.) 15. köt. Bp., 1896. 18-21. p.
- [9] Uo. 19. p.
- [10] Uo.
- [11] Uo. 20. p.
- [12] Uo. 21. p.
- [13] Uo. 186. p.
- [14] Uo. 187. p.
- [15] Uo. 264-265. p.
- [16] Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL.), P 389. (= Károlyi (II.) Sándor iratai), 2. d. 2. (= Apponyi Albert, 1885-1905.) 67., 69. p.
- [17] KN. 1906. 22. köt. 379. p.
- [18] MOL. K2 (= Országgyűlési Levéltár), 784. cs. (= Apponyi Albert gróf beszédeinek gyűjteménye, 1895-1927.) 918. p.
- [19] KN. 1906. 22. köt. 380. p.
- [20] Uo. 25. köt. 225-229., 239-242. p.
- [21] *Budapesti Hírlap*, 1909. 71. sz. 3. p.
- [22] MTT. 1909. 270-278. p.
- [23] A Kongruabizottság 1894 és 1909 között összesen 181000 koronát költött a több mint 5300 katolikus plébánia jövedelmi összeírására.
- [24] *Egyházi Közlöny*, 1908. 51. sz. 764. p.
- [25] 729/1909. VKM sz. körrendelet a nem katolikus felekezetűek párbérszolgáltatásainak megszüntetése és kárpótlása tárgyában. Ld. *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790-2005. (Dokumentumok)*. 1. köt. 1790-1944. Szerk.: Balogh Margit – Gergely Jenő. Bp., 2005. (továbbiakban: Balogh-Gergely, 2005.) 509-510. p.

[26] MOL. K 721. (= Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Wlassics Gyula miniszter iratai.) 2. cs. 1/a t. (= Római és görög szertartású katolikus egyház, 1902-1903 + év nélkül.) 15/118.

[27] KN. 1906. 25. köt. 226. p.

[28] MOL. K 148. (= Belügyminisztérium levéltára. Elnöki iratok.), 306. cs. 22. t. (= Egyházi és közoktatási ügyek.) 3-7. p.

[29] MOL. K 753. (= Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium levéltára. Katolikus vallás- és tanulmányi alapokra felügyelő bizottság. 1880-1944.) 1. cs. (= Bizottsági jegyzőkönyvek, 1880-1921.) 466-476. p.

[30] Esztergomi Prímási Levéltár (továbbiakban: EPL.) Csernoch-magánlevéltár, 134/1907. Apponyi Albert. Csernoch János később csanádi püspök, illetve esztergomi érsek lett.

[31] KN. 1906. 25. köt. 225. p.

[32] EPL. Csernoch-magánlevéltár 3/1917-1927. Apponyi Albert. Apponyi és Molnár között a korábbi súrlódásra az 1908-as ingyenes elemi oktatási törvény vitájában való eltérő álláspont adott okot.

[33] *Budapesti Hírlap*, 1909. 70. sz. 3. p.

[34] *Egyházi Közlöny*, 1908. 51. sz. 763-764. p.

[35] *Budapesti Hírlap*, 1909. 70. sz. 3. p.

[36] EPL. Cat. B. 18. 6305/1919.

[37] Balogh-Gergely, 2005. 515-517. p.

[38] MTT. 1836-1868. 92. p.

[39] *Budapesti Hírlap*, 1909. 68. sz. 2. p.

[40] A hetedik görög katolikus egyházmegye az 1912-es alapítású hajdúdorogi egyházmegye lett, de ez magyar nyelvű területen feküdt.

[41] Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig. Bp., 1997. 152-153., 165-166. p.

[42] *Budapesti Hírlap*, 1909. 70. sz. 3. p.

[43] Uo. 1909. 71. sz. 3. p.

[44] MTT. 1913. 406-410. p.

[45] Zsilinszky Mihály: Papi kongrua és a jogegyenlőség. Bp., 1908. (továbbiakban: Zsilinszky, 1908.) II. p.

[46] KN. 1896. 15. köt. 18. p.

[47] Zsilinszky, 1908. IV. p.

[48] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 2178/I-II. (= Apponyi Alberthez hetvenötödik születésnapja alkalmából intézett levelek.) 1921.

[49] Eötvösvényi Olivér: Apponyi Emlékkönyv. Adalékok Apponyi Albert gróf közéleti működésének méltatásához születésének 80-ik évfordulója alkalmából. Bp., 1926.

[50] Kerekesházy József: Apponyi Albert gróf. Bp., 1943.

EPA03307_egyhaztorteneti_2010_01_051-065.htm

[51] Katolikus Lexikon. Szerk.: Bangha Béla S. J. 1. köt. Bp., 1931. 101. p.

[52] Uo. 3. köt. 102. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMX

Somodi Imre: A pécsi Jézus Társasági Pius Kollégium alapítása

Gróf zichi és vásonekeői Zichy Gyula pécsi püspök (1905–1926) kezdetől dédelgetett terve volt, hogy székvárosában internátust hozzon létre szegény középiskolás diákok számára:

„Azok az állandó veszélyek, melyek a középiskolai tanuló-ifjúság vallás-erkölcsi életét minden nagyobb városban és így Pécsen is körülveszik, s amelyek az iskola falai között nyert vallás-erkölcsös tanítás és nevelés magvait – amint azt szomorú tapasztalatok bizonyítják – igen sokszor teljesen kiölik, azt az elhatározást érelelték meg bennem, hogy Pécsen a rk. középiskolai tanulóifjúság részére internátust létesítsek.”^[1]

Első elképzelése az volt, hogy a püspöki Tápintézetet, ahol nyolcvan tanuló kapott ebédet és vacsorát, bentlakásos intézetté fejlesztené, ahol az étkezés mellett a diákok szállást és felügyeletet is nyernének. Ehhez a tervezett internátushoz csatolta volna a székesegyházi árvaházat, melynek jelentékeny alapítványi tőkéje segíthette volna a leendő intézmény működését. Először egy 100 majd 150 fős internátus alapítása lebegett a püspök szeme előtt, ahol a különböző pécsi középiskolákba járó diákok nyernének szállást és ellátást.^[2]

1908. november 10-én körlevelet^[3] bocsátott ki egyházmegyéjének papsága számára, amelyben hosszasan értekezett a keresztény nevelés és oktatás gyümölcsözőségéről, fontosságáról és szükségességéről. Levele záró részében tudatta egyházmegyéjének papságával, hogy püspöki székhelyén katolikus internátust szándékozik alapítani, melyet X. Pius pápa tiszteletére – akinek Zichy személyi kamarása volt, s aki őt 1905. december 21-én püspökké szentelte – Őszentsége ötvenéves papi jubileumának évében (1908) *Pius* Internátusnak nevezte el. Tudatta továbbá, hogy az internátus céljára magánvagyonából 100 000 koronát helyezett el a Pécs-egyházmegyei Hivatalnál.^[4] A papság üdvözölte a püspök tervét és nagylelkűségét, s maga is adakozásba kezdett. Támogatást nyújtottak a világi hívek is. Hozzájárulásuknak köszönhetően az alapítvány tőkéje hamar 160 000 koronára szaporodott.^[5] A püspök terve az volt, hogy visszahívja a jezsuitákat Pécsre, számukra rendházat alapít, s az internátus vezetését rájuk bízta. Zichy püspököt a jezsuiták melletti választásában egyrészt az motiválta, hogy tanulóéveit maga is a jezsuiták kollégiumában töltötte Kalksburgban, s hálával emlékezett meg az alapos nevelésről, melyet a Jézus Társasága iskolájában kapott. Másrészt pedig, hogy püspöki székvárosának hitéletében és művelődésében egykor igen jelentős szerepet játszottak a jezsuiták.^[6]

1909 elején meg is kereste az osztrák–magyar provinciálist, P. Schwaerzlert, aki azonban visszautasította, mivel a jezsuitáknak szerinte nem lenne elég emberük az intézet működtetésére. Ezenkívül a provinciális nem

is kívánt magyarországi alapításokban részt venni, mivel az osztrák–magyar rendtartomány szétválasztása akkor már küszöbön állott. Annyit ígért, hogy a 1909 tavaszára tervezett utazása alkalmával, melynek során tartománya déli részeit látogatta volna meg, Pécssett felkeresi a püspököt a tervek alaposabb megbeszélése végett. Ez az utazás azonban elmaradt.[7]

A püspök kezdetben csak egy internátus és egy jezsuita rezidencia alapítását tervezte. A kollégium, vagyis olyan intézmény, mely gimnáziumot, internátust és rendházat is magában foglal, alapításának ötlete egy karlsbadi pihenés alkalmával merült fel. Zichy Gyula P. Pámer László és Mosonyi Dénes pécsi kanonok társaságában szabadságát töltötte Karlsbadban. A püspök azon szándékáról beszélt, hogy jezsuita rendházat és a rend kezelésében lévő internátust kíván alapítani Pécssett. Mosonyi kanonok más véleményen volt: „Ne rezidenciát alapítson, méltóságos úr, hanem egy egész kollégiumot a kalksburgi mintájára, melyet annyira szeret.” A püspök véleménye szerint azonban ez igen nagy nehézségekbe ütközne. Mosonyi és Pámer azonban igyekezett elhárítani a püspök aggályait, és meggyőzni őt. A püspök és Pámer[8] a későbbiekben már a kollégium alapításának tervein kezdtek munkálkodni.[9] A püspököt terve módosítására készítette az is, hogy időközben olyan információkat nyert, miszerint a Jézus Társasága nem vállalja olyan internátusok működtetését, melynek növendékei különböző középiskolákban tanulnak, mivel így nincs biztosítva a növendékek vallásos nevelése, ezért is jutott arra az elhatározásra, hogy gimnáziumot is alapít, s az internátusban csak ennek a gimnáziumnak a növendékei kapnak helyet.[10]

1926-ban az alapító neve napján a Piusban rendezett ünnepségen az akkor már kalocsai érsek Zichy Gyula így beszélt egykori szándékairól:

„Kedves fiuk. Mikor fiatalon idejöttem, első éveimben megfogamzott bennem az intézet terve, mikor később – minden erőt összegyűjtve – a munkához láttam [...] mindig egy cél lebegett előttem. – *Várat építeni a keresztény magyar ifjúságnak.* Várat, melyben üde, ózondús levegőt, fényes napsugarat, egészséget, tudást, éneket és zenét, kézi ügyességet és finom elmeélt kaptak, szerezhettek. Szóval minden szépet és jót, amit a kultúra nyújthat az embereknek. – De ezeken kívül és mindenek felett: hitet, szeretetet, tiszta erkölcsöket, vagyis ama legdrágább kincseket kívántam azoknak, akik ide jutnak, melyek az ő lelküket mentik meg és biztosítják az örök életre. Ezért biztam ezt az intézetet a Jézus társaság atyáinak szerető gondjaira s ezért mondok ma is nekik forró köszönetet eddig végzett nemes munkájukért. [...] Ez volt az én célom. Ezért tettem és áldoztam mindent.”[11]

Ugyancsak 1926-ban mondta a következőt:

„A Pius-intézet az én papi lelkem első terve, hogy úgy mondjam elsősülötte volt. Innét a szeretet. Húsz éven át élt ez az intézet szivemben, lelkemben. Püspökségem legelső napjától hosszú nyolc éven át mint kedves remény szunnyadozott bennem. Tizenkét év óta pedig, mikor a most meglévő épület Isten irgalmából kinőtt a talajból, mint egy üde és kedves csecsemőt dajkáltam, ápoltam, melengtettem. Örömmel tettem ezt...”[12]

1937-ben a Pius fennállásának huszonöt éves jubileumán pedig így emlékezett vissza motivációira:

„Ezzel az intézettel a magyar, keresztény ifjúság boldogítására egy minden viharral bátran szembenéző, erős felleget kívántam alkotni, melyben az ifjúság a lelki fejlődés, a komoly tudomány s a szükséges fizikai edzés minden kívánatos kellékét megkapja, hogy így a belőle kikerülő ifjú Egyházunk öntudatos tagja, megtépett hazánkban alaposan képzett, lánglelkű polgára s vérző nemzetünknek bátor, edzett s olyan fia legyen, akire a sors minden változata, jó vagy kedvezőtlen fordulata között számíthat, s akire éppen ezért – annyi vész és annyi csalódás után – a kívánt jobb jövőt fel kell építeni és rá lehet bízni.”[13]

P. Franz Wernz generális 1909. szeptember 7-i dekrétuma önállósította a magyar rendtartományt, első tartományfőnöknek pedig P. Bús Jakabot nevezte ki. Ezt követően kereste meg Zichy levélben P. Búst 1910. március 31-én.[14] Levelében beszámolt alapítási szándékáról, annak motivációjáról, és arról, hogy addig milyen akadályokba ütközött terve, majd a tervezett intézmény felállítását biztosító anyagi alapokról informálta a pátert. A püspök úgy vélte, hogy az internátus felépítésére és berendezésére 200 000 korona elégséges, amelyből 160 000 máris rendelkezésre áll. A hiányzó 40 000-t – ha adakozás során nem gyűlne össze – a püspök hajlandó volna saját vagyonából pótolni. Az intézmény fenntartására a székesegyházi árvaház alapítványának 319 400 koronás, és a püspöki Tápintézet közel 100 000 koronás tőkéje, illetve az internátus költségtérítései után fizetendő díjak szolgálnának.

A püspök úgy vélte, hogy az első és legfontosabb dolog az internátus épületének felépítése, mert a gimnázium az első években még úgysem fog teljes létszámmal működni, s addig az internátus épülte a tanítás és a bentlakás céljára egyaránt elégséges lesz, s ezen idő alatt a gimnázium épülete is felépíthető. A gimnázium építésének költségeit a püspök 500 000 koronára becsülte. Ebből 300 000 korona államsegély lenne, a többi gyűjtésből és a püspök adományaiból származna. Az internátus nevelő pátereiről az internátus fenntartására szolgáló alapítványi összegekből gondoskodnának, a főgimnázium tanító pátereiről pedig a püspök külön kívánt gondoskodni.[15]

A püspök javaslatot tett a provinciálisnak a felállítandó intézménynek helyet biztosító telekre vonatkozóan is. Négy lehetséges területet ajánlott fel: A szeminárium szomszédságában lévő 4464 m²-es telket, melynek előnye a belvárosi fekvés és a papnevelő intézethez való közelség, hátránya viszont a kis terület. A második javasolt terület a székesegyházi árvaház 5144 m²-es telke, amely a város csendes részén feküdt, viszont nem volt a közelében templom. A harmadik lehetséges terület az Ispitaalján volt. Ennek előnye a tágasság, és a vasútállomáshoz való közelség, hátránya viszont a városközponttól való nagyobb távolság. A negyedik lehetséges terület az ún. csoronikai püspöki szőlő a Makár utcában, a város nyugati részén, a hadapródiskolától északra. A 9 holdas telek előnye a jó levegő, a csend, és a tágasság. A telek további bővítését – a szomszédos telkek felvásárlásával – is lehetségesnek tartotta a püspök. Maga a püspök ezt a telket tartotta a legelőnyösebbnek, annak ellenére, hogy a közelben nem volt templom, és a városközponttól is messze feküdt.[16]

A püspök azzal érvelt a kollégium szükségessége mellett a provinciálisnak, hogy az nemcsak Pécs és a pécsi egyházmegye, hanem az egész Dunántúl hitéletének hasznára válik, és a frissen megalakult magyar jezsuita provincia fejlődését is segítené, presztízsét növelné. A gimnázium alapításával együtt a püspök egy kisebb papnevelő intézet (kisszeminárium) vezetését is a jezsuita atyákra kívánta bízni. Sőt nagyobb szabású tervei is voltak: egy Pécsen felállítandó katolikus egyetem, melynek teológiai karát is a jezsuiták vezetnék.[17]

Május 4-én kelt válaszában a provinciális támogatásáról biztosította a tervet, és a felajánlottak közül kiválasztotta a telket, mégpedig a püspöki szőlő területét. A tartományfőnök kifejezte azon óhaját is, hogy a püspöki szőlőbe beékelődő egyéb birtokokat és szőlő feletti domboldalt is vásárolja meg a püspök a kollégium számára. A püspök köszönetét fejezte ki a támogatásért, és ígéretet tett az igényelt területek megvásárlására,[18] ami a későbbiekben meg is történt.[19] A 9 hold 398 négyszögöl területű püspöki szőlőnek[20] katolikus oktatási intézmény céljára történő átengedését pedig kérte a pécsi székeskáptalantól és

hercegrímástól, akiknek hozzájárulását meg is kapta.[21]

A püspök a gimnázium alapítására 1911-ben megállapodást kötött a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal (a továbbiakban VKM). 1911. január 4-én írta alá a leendő gimnázium államsegélyezéséről szóló szerződést Várad Károly székesfehérvári tankerületi kir. főigazgató mint a VKM és Zichy Gyula mint a Pius Alap[ítvány] képviselője. Mivel a gimnázium jövedelmei az intézet fenntartására nem elegendőek, ezért az intézmény az 1883. évi XXX. tc.[22] 47. §-a alapján államsegélyezésben részesült, melynek évi összege 45 000 korona. A szerződés értelmében a segélyt negyedéves részletekben folyósították. A szerződés biztosította, hogy a gimnázium, mint egyházi intézmény, autonómiát élvez, vagyona csakis az intézetet illeti meg, az intézet felett a püspök rendelkezik, beleértve a tanszemélyzet kérdését is. A Pius Alapnak viszont köteleznie kellett magát, hogy nyolcosztályos gimnáziumot működtet 11 tanárral, akik közül helyettes tanár kettőnél több nem lehet. A VKM fenntartotta magának a jogot, hogy négy tanárt ő nevez ki – a püspök jelölése alapján. A Pius Alap köteles volt a gimnázium számára egy tanügyi és egészségügyi feltételeknek megfelelő épületet emelni. E célra a VKM 350 000 korona államsegélyt nyújtott. Mivel a Pius Alap a püspök a jezsuitáknak engedte át, ezért a szerződés úgy módosult, hogy az intézet felett nem a püspök, hanem a rend előljárója rendelkezett. A szerződés értelmében a felvétel és a tandíj ügye az iskolafenntartó hatáskörébe tartozott. Az intézmény éves költségeit (tanárok fizetése, az épület fenntartása) 94 460 koronában jelölték meg. Ebből a Pius Alap támogatása és a majdani intézmény tandíjai[23] 49 400 koronát fedeznének, a fennmaradó 45 000 koronát biztosítaná a VKM államsegély formájában.[24]

A Pius mint szerzetesrend által fenntartott középiskola az 1883. évi középiskolai törvény nyomán kialakult joggyakorlat szerint a VKM vezetése alatt álló középiskolának számított, ami azt jelenti, hogy a nem volt a vallás- és közoktatásügyi miniszternek közvetlen rendelkezése az intézmény felett, viszont nem maradt egészen állami beleszólás nélkül sem. Az ilyen középiskoláknak magukévé kellett tenni az állami tantervet és iskolai rendtartást. Csakis államilag elfogadott tankönyvet használhattak. Miniszteri jóváhagyás kellett az iskolaépítéshez és fejlesztéshez is. Igazgatóik és tanáraik megválasztásában és kinevezésében viszont a fenntartók széles autonómiát élveztek, csak utólag kellett őket bejelenteni a minisztériumnak. Fegyelmi ügyeik pedig a fenntartók hatáskörébe tartoztak. A szerzetesrendi középiskolák abban is kivételes helyzetet élveztek, hogy bár alapításukhoz a püspök jóváhagyása szükségeltetett, nem tartoztak a megyéspüspök joghatósága alá, hanem a rendi előjáróságot illette meg a jog az iskola felett rendelkezni, ügyeiben eljárni, belső életét ellenőrizni, tanárait kinevezni és felügyelni.[25]

A gimnázium fenntartója a Pius Alap volt, melynek jogi képviselője Zichy Gyula volt. Az iskola fenntartását biztosító jövedelmi források a következők voltak: egyrészt a Pius Alap lekötött összegei. Másrészt a fentiekben már említett államsegély, melynek értelmében a minisztérium az első évben 2000 koronával segélyezi az iskolát, utána évenként 2000 koronával emeli az összeget, amíg a 45 000 koronát el nem éri.[26] Az állam ezenfelül tanári személyi pótlékot is fizetett: minden okleveles jezsuita tanár után évi 700, civil tanár után évi 1000 koronát. További jövedelemforrás volt a tandíj, a felvételi díj, az internátusi tartásdíj és a telken lévő kert és szőlő jövedelme.[27] A szükséges összegek jelentős részét alapítványokon keresztül, nagylelkű adományozók bevonásával, és nem utolsósorban takarékos gazdálkodással teremtették elő.[28]

A pécsi városi közgyűlés 1911 elején tárgyalta a püspök által kezdeményezett második gimnázium ügyét. A város már régóta szorgalmazta újabb gimnázium létesítését Pécsen, s 1908-ban kérték is az akkori vallás- és közoktatásügyi minisztert, Apponyi Albertet, hogy a minisztérium létesítsen állami gimnáziumot a városban. 1911. április 24–26-án arról tanácskoztak tehát a városatyák, hogy továbbra is kérjék állami gimnázium alapítását a minisztériumtól, vagy támogassák a püspök katolikus gimnázium alapítására vonatkozó terveit. A közgyűlés egy szabadelvű, antiklerikális csoportja beadványt nyújtott be, melyben tiltakoztak egy katolikus gimnázium alapítása ellen, és állami gimnázium megnyitását szorgalmazták. A beadvány körüli vitában ezen csoport dühödten síkra szállt a katolikus gimnázium ellen, olyan „érveket” felhozva, hogy egy jezsuita iskola nem szolgálja az „állameszmét”; „bigottságot” és „klerikalizmust”, felekezetek közötti viszályt terjeszt, és hátrányosan megkülönbözteti a más felekezetűeket; Pécsen elég egy egyházi főgimnázium;[29] az oktatás

állami monopólium kellene, hogy legyen; az állam ne támogasson az adófizetők pénzéből felekezeti iskolát; egy katolikus gimnázium nyitása nem érdeke sem a helyi, sem az országos művelődésnek (!) stb. Sőt, utcai tiltakozó demonstrációval is fenyegetőztek, és a vitában személyeskedni sem áttalottak. A többség azonban támogatta a püspök elképzelését, s a vitában tényekkel és higgadt érveléssel szállt szembe az ellenzőkkel. A katolikus iskolaalapítás hívei értetlenül álltak afelett, hogy miért tiltakoznak hevesen egyesek az ellen, ha „Pécs ölébe hull a püspök jóvoltából egy szellemi kincs”. A közgyűlés hét ellenszavazattal a püspök kezdeményezésének támogatása mellett döntött. A közgyűlés a következő határozatot mondta ki: „A megyéspüspök úr Ő Méltóságának átiratilag kifejezi hálataljes köszönetét azon áldozatkészségért, mellyel Pécssett egy második főgimnáziumnak létesülését biztosítja, ami által a város közönségének régi óhaja annak minden megterhelhetése nélkül teljesebbé megy.” Kifejezték viszont azon kívánalmukat, hogy a majdani gimnáziumba ne csak katolikus diákokat vegyenek fel. Zichy válaszában tudatta, hogy a leendő új gimnázium nem zárja ki a más vallásúakat, sőt örömmel fogadja őket.[30]

1912. március 4-én, amikor a gimnázium megnyitása csak hónapok kérdése volt, P. Bús megdöbbenő levelet küldött Zichynek. Arról informálta a püspököt, hogy a generális levélben arra utasította, hogy a pécsi kollégium alapításában való részvételtől „interim” (= egyelőre, most) lépjenek vissza. A generális a következők miatt adta ezt az utasítást: nincs elegendő magyar rendtag; a pécsi kollégium túl közel esik a jezsuiták kalocsai kollégiumához; Pécs helyett célszerűbb lenne Budapesten létrehozni jezsuita kollégiumot; a ciszterciek nem örülnének a konkurenciának. Bús nem rejtette véka alá saját meglepettségét sem, hisz 1910. május 1-én kelt levelében a generális még „meleg érdeklődéssel fogadta a pécsi Kollégium eszméjét”, s Búst megbízta az alapítás körüli teendők intézésével. Maga Bús nem értett egyet a generálissal, és annak aggályait túlzottnak tartotta. Saját véleménye szerint a pécsi kollégium nem vonná el a diákokat Kalocsától, és felesleges a pécsi intézet tervét amiatt veszni hagyni, mert a Társaság egy budapesti kollégiumot jobban preferálna, mert a budapesti intézmény anyagiak hiányában belátható időn belül nem fog felállani. Hogy a cisztercieket vagy a világi papságot sértené a jezsuiták pécsi megtelepedése, ezt Bús elképzelhetetlennek tartja. Ám ha mégis így lenne, abban az esetben – a vallási béke érdekében – Bús sem támogatná a pécsi jezsuita kollégium tervét. Bús a generális véleményétől eltérően továbbra is szimpatizált a tervvel, bízott abban, hogy a generális véleménye megváltozik, annál is inkább, mivel ha más szerzetesrend kezdi el működtetni az intézményt, a jezsuiták később nehezebben vehetnék át azt. De a realitások talaján maradva, azt javasolta a püspöknek, hogy ne adja fel tervét, s ha másként nem megy, inkább kérjen fel annak vezetésére más szerzetesrendet.[31]

Zichy Gyula erre határozott hangú válaszevelet írt, melyben tántoríthatatlanul kiállt elképzelése mellett. A levél jól példázza, hogy a püspök mennyire szívügyének tartotta a kollégiumot, amiért bátran vállalta az áldozatokat és konfliktusokat, ezért tartom indokoltnak a levelet teljes terjedelmében közölni:

„Kedves jó Pater Provincialis! – Mint minden nagyobb dolognak, ami Isten dicsőségére és a lelkek üdvösségére van készülőben, épen akkor akadnak *látszólag* nagy akadályai, midőn majdnem már a megvalósulás stádiumába jutott; így van ez a mi ügyünkkel is. – A legkevésbé sem tántorítanak meg ezek a nehézségek, amelyeket a jó Pater Generalis felhozott, mert ezeket *nagyon könnyen* el lehet az útból gördíteni. Én *feltétlenül* megmaradok azon álláspontom mellett, hogy az intézet átvétele *interim nem* elhalasztassék, hanem *igenis interim* az általam még a nyárig felépítendő épületben átvétessék, míg az intézet kívánt nagyságban felépíthető lesz. – Ha tehát nehezen is mégis *feltétlenül* szükségesnek tartom áldozat árán is az intézetnek az idej évből való átvételét. Én kész vagyok a tőlem telhető *legmesszebbmenő* áldozatot is meghozni, kérem tehát a Fő Urakat is, tegyék meg a jó ügy érdekében. – Ami most a jó P. Generalis többi aggályait illeti, hát azok épen nem indokoltak és csak a helyzet nem teljes ismeretén alapulhatnak. – Ha jónak látja a jó P. Provincialis, magam is kifejtem ez álláspontomat a P. Generalis előtt, mert én ebben a dologban, amit Isten dicsőségére oly szükségesnek és felette hasznosnak tartok a jó ügy érdekeinek emelésére, *semmiféle* nehézségtől sem riadok vissza, hanem meg fogom állani helyemet mindenképen. – Azt hiszem, hogy ebben a

kérdésben teljesen egy véleményen vagyunk és kérem a Főtitelendő Provincialist, kegyeskedjék a jó P. Generalissal az ügyet tovább tárgyalni. – Hogy mit mondanak a ciszterciák vagy a világi papok, az nemigen alterál, mert okos ember csak a legnagyobb örömmel és lelkesedéssel kell, hogy fogadja a dolgot, ha pedig üres fejű ember szólna valamit, afelett napirendre térünk. – A budapesti kollégium átvétele most épen nem actualis még, 10–20 év múlva pedig ki tudja mi lesz, tehát jobb most biztosított dolgot átvenni, mint későbbi bizonytalant. A Kalocsához való közelség pedig nem jöhet számba, mert az Budapesthez közelebb van, mint Pécshez. Csak rajta. Fortes fortuna adjuvat. In nomine Domini. – Krisztusban szeretetteljes testvére – Zichy Gyula püspök. – Pécs 1912. III/5”[32]

A püspök ezután római zarándokútján tárgyalt a generálissal.[33] A pápa, X. Pius segítségét is kérte. Gróf Zichy Gyula korábban három évig volt X. Pius személyi kamarása, s ugyancsak X. Pius volt, aki őt 1905. december 21-én püspökké szentelte. A püspököt tehát szívélyes viszony fűzte a pápához. A támogatás nem maradt el: a pápa nyomatékosan kérte a generálist, hogy vállalják el a pécsi intézet vezetését.[34] Franz Wernz generális végül megadta az engedélyt az iskola jezsuiták általi működtetésére.[35] X. Pius előzetesen már hozzájárult, hogy az alapítandó intézmény az ő nevét viselje, s megígérte, hogy az intézet leendő Jézus Szíve templomának ő ajándékozza Jézus Szíve szobrát.[36]

A VKM 1912. május 7-én 59873/1912. sz. rendeletével a gimnázium megnyitását szeptember 1-jével engedélyezte és az első osztálynak megadta a nyilvánossági jogot az 1912–1913-as tanévre. A Pius lett a negyedik középiskola[37] és a második főgimnázium Pécsen. A püspök rendes tanárokként P. Thalhammer Jánost és P. Jablonkay Gábort mutatta be a VKM-nak,[38] akiket előzőleg a rend generálisa nevezett ki a gimnázium tanáiraivá.[39] A generális a pécsi kollégium vicerektorává[40] Jablonkay Gábort nevezte ki, aki addig a jezsuiták kalocsai kollégiumának tanára volt. Június 26-án P. Bús provinciális leutazott Kalocsára és közölte Jablonkayval, hogy a generális vicerektorra nevezte ki, aki a megbízatást meghatottsággal fogadta.[41] 1912. június 29-én érkezett Pécsre Jablonkay, hogy nekifogjon a szervezés munkájának. Az újdonsült igazgató megbeszélte a püspökkel a felvételi eljárást és az internátus rendtartását, amelyet a kalocsaihoz hasonló elvek mentén képzelt el.[42]

Nem mellékes körülmény, mert minden bizonnyal az iskolaalapítás sikerét is előmozdította, hogy ebben az időben – egészen pontosan 1910. március 1-jétől 1913. február 26-ig – a püspök bátyja, gróf Zichy János volt a vallás- és közoktatásügyi miniszter.[43]

A kollégium alapítása nem talált egyöntetű helyeslésre. Leginkább a pécsi ciszterciék és a zirci apát elégedetlenkedett, mivel attól tartottak, hogy az új iskola konkurenciát támaszt a ciszterciék pécsi gimnáziumával szemben. A püspök azzal érvelt az új intézmény szükségessége mellett, hogy a nagyszámú diákok a ciszterek már nem képesek befogadni, s ha nem hozták volna létre a jezsuita tanintézményt, akkor előbb-utóbb a kormány nyitott volna állami gimnáziumot. A kalocsai érsek is kifejezésre juttatta nemtetszését, mivel a pécsi kollégiumban az 1860 óta működő kalocsai jezsuita kollégium vetélytársát látta.[44] Pécs város vezetősége pedig a város felekezeti békéjét féltette a jezsuiták visszatérésétől.[45]

A gimnázium első osztályának megnyitását ősre tervezték. A jelentkezés július 1-jén vette kezdetét a papnevelő intézetben. A szeptembertől kezdődő tanítás ideiglenes színhelyül a József utca 19. szám alatt épülő bérházat jelölték ki. Jablonkay szemrevételezte az épületet. Az épület állapota aggodalomra adott okot: a tető és a nyílászárók még hiányoztak, a falak vakolatlanok voltak. Július 31-én ezért Jablonkay felkérte a város egészségügyi bizottságát, mérje fel az épülő házat, s vizsgálja meg, van-e kilátás arra, hogy az épületben szeptembertől tanítás kezdődhessék. A bizottság a vizsgálat nyomán nemleges választ adott. Az építésvezető azonban augusztus 12-én ellennyilatkozatot nyújtott be, s egy másik bizottsági vizsgálat azt állapította meg, hogy az épület augusztus 31-ére elkészül. Jablonkay aggodalmai nem voltak alaptalanok, a második bizottság felmérése pedig túlzóan optimista volt, mert augusztus 27-én csupán az első és második emeletre adták ki a

lakhatási engedélyt, az épületen számos hiányosság volt még tapasztalható s a munkálatok még szeptemberben is folytak. Ezen állapotok miatt Jablonkay engedélyt kért, hogy a majdani bentlakók hadd lehessenek ideiglenesen a püspöki szemináriumban elszállásolva.[46]

Ilyen körülmények között kezdődött meg az első iskolaév. Augusztus 28-án volt az alakuló tanári értekezlet. Szeptember 2. és 4. között zajlott a beíratás. Az első évfolyamon 51 diák kezdte meg a tanulmányait, közülük 20 bentlakó (konviktor). A konviktorok a püspöki szemináriumban nyertek ideiglenes elhelyezést. Sok jelentkezőt azért kellett visszautasítani, mert a József utcai épület befogadóképessége nem bizonyult elégségesnek. Szeptember 5-én volt a Veni Sancte a József utcai épületben egyházi és világi vendégek jelenlétében. A püspök üdvözölte az intézmény létrejöttét, és ünnepi beszédében szólt arról, hogy régi vágya volt, hogy Pécsen az ifjúság nevelését az iskoláztatásban oly érdemes Jézus Társaságára bízva. Jablonkay beszédében megköszönte a püspöknek a Társaság meghívását, és a rend nevében kifejezte azon szándékát, hogy az ifjakat komoly munkára és vallásos életre nevelje. Ezután az igazgató az újdonsült diákokat egyenként mutatta be az alapító püspöknek, akinek mindegyikükhöz volt egy-egy kedves szava. A Veni Sancte után Jablonkay ismertette a diákokkal az új iskola szabályait. A tanítás szeptember 6-án vette kezdetét. Október 15-én tartotta hivatalos látogatását a székesfehérvári tankerületi kir. főigazgató, Kárpáti Kelemen premontrei kanonok.[47] Kezdetben a tanári kart Jablonkay és Thalhammer János, a neves rovarkutató alkotta. Jablonkay tanította a hittant, a magyar és a latin nyelvet, Thalhammer a földrajzot, természetrajzot, matematikát, geometriát, szépiást. Óraadó tanár volt az intézetben Báter János testnevelő.[48] Az internátus felügyelője Resch Ferenc felügyelőtanár volt. A diákság kiszolgálását segítőtestvérek látták el.[49] 1912-ben tehát a Jézus Társasága visszatért Pécs városába. A rend ekkor hat fővel képviseltette itt magát.[50]

Az ideiglenes József utcai épület[51] sok kellemetlenség oka volt. Esős időben kényelmetlen volt a konviktoroknak a szemináriumból a József utcai épületbe átvonulni. A bentlakók egyébként sem lehetek sokáig a szeminárium terhére, ezért októberben annak ellenére történt meg a konviktorok átköltöztetése a József utcai épületbe, hogy annak falai még nedvesek voltak. Az épület udvara sem volt elég tágas a diákok számára játékhoz, mozgáshoz.[52] Ráadásul kövezett, ezért balesetveszélyes volt, s a szomszédok is panaszkodtak a növendékek zajos voltára, ezért a tanulókat mindennap sétára vitték, gyakran a Pius új, Makár utcában készülő épületének megtekintésére. A mostoha körülmények ellenére az oktatás színvonalára és hatékonyságára nem lehetett panasz: az első év végén rendezett ún. díszakadémián a diákok már latinul beszélgettek.[53] A növendékeknek nem csak a tanulmányi előmenetele, hanem magatartása és lelki épülése is példamutató volt.[54]

A második tanév kezdetén, 1913 őszén tett Zichy Gyula püspök hivatalos látogatást X. Pius pápánál. A püspök beszámolt a Szentatyának az újonnan alapított kollégiumról, és egy fényképet is bemutatott Őszentségének a kollégium tanáiról és diákjairól, melyet a pápa így dedikált: „Kedves fiainknak, a X. Pius-Kollégium vezetőinek, tanárainak és növendékeinek Pécs városában minden jót kérve az Úrtól nagy szeretettel adunk apostoli áldást. 1913. október 5-én. X. Pius pápa.” A pápa a nevét viselő kollégium számára ajándékként küldte saját mellszobrát.[55]

Mindeközben megkezdődtek a kollégium végleges épületének munkálatai. Az épület megtervezésével Pilch Andor építész[56] bízta meg, aki elkészítve a terveket,[57] 1912. március 2-án a kollégium épületének várható költségeit a templom építése nélkül 1 470 402,20 koronában jelölte meg. A templom építésére vonatkozóan – bonyolult épület lévén – nem végzett becsléseket, de véleménye szerint minimum 150 000 korona szükséges a felépítéséhez, mely összeg a díszítettség és minőség magasabb foka szerint emelkedhet. A gimnázium berendezését 80 000 koronára, az internátus berendezését 70 000 koronára becsülte. A rendház és a templom berendezésére vonatkozóan azért nem bocsátkozott becslésekbe, mert azok berendezésének költségei a páterek igényeitől függenek.[58]

A terveket Rómában kellett jóváhagyás végett bemutatni. 1912. május 27-én Kofler János a generális nevében levelet küldött a provinciálisnak Rómából, amelyben a kollégium terveit véleményezte, és módosításokat

javasolt rajta.[59] Pilch jelentette, hogy az építkezés várható költségei a Rómában elfogadott tervek szerint 1 millió koronával fogják meghaladni a korábban prognosztizált összeget. Anyagi okok miatt a terv így módon nem volt megvalósítható. A terveket egyszerűsíteni kellett: ezzel Jablonkayt bízták meg. Felmerült az az elképzelés is, hogy az épületegyüttest ne egyszerre építsék fel, hanem szakaszosan. Jablonkay szükségesnek találta, hogy néhány nagyobb jezsuita kollégiumot megvizsgáljon építészet, berendezés szempontjából. 1912 decemberében el is látogatott Kalksburgba, Innsbruckba és Feldkirchbe. Alaposan tanulmányozta az épületek szerkezetét, a térkihasználást, a közműveket, a berendezést stb., s mindezek költségeit. Ismereteket szerzett az intézmények szervezeti felépítésével és vezetésével kapcsolatosan is. A Bécs közelében fekvő Kalksburg jezsuita kollégiuma a Pius mintájának is tekinthető. Kalksburg példája gróf Zichy Gyula kalksburgi tanulóveinek köszönhetően is erős volt.[60] Jablonkay hazatérve tárgyalt az építéssel, aki 1913 januárjában elkészítette a módosított tervet.[61]

Az építkezés költségeinek fedezéséhez Zichy Gyula államsegélyt kért a VKM-től. A minisztérium meg is adta az igényelt államsegélyt: a gimnázium építéséhez 350 000, az internátus építéséhez 200 000 koronával járult hozzá. Az összesen 550 000 korona államsegély folyósításának módja az volt, hogy a püspök 550 000 korona hitelt vesz fel, amelyet a VKM törleszt. A legkedvezőbb hitelajánlatot a pécsi székeskáptalan tette, ezért a püspök vele kötött szerződést az államsegélyen alapuló hitel felvételére.[62] A építkezési segély feltételeként a VKM bekérte a leendő épület terveit. Ekkor derült fény egy olyan körülményre, amely eddig Pilch és Jablonkay figyelmét is elkerülte: az épület sík terepre volt tervezve, míg a Makár utcai telek emelkedett. Erre 1913. február 11-én Boncz Ödön miniszteri tanácsos hívta fel a figyelmet. Mind az első, mind a második, módosított terv ezt figyelmen kívül hagyta. A terep észak felé olyan erősen emelkedett, hogy a tervezett épület északi részénél már 8–12 méterrel magasabb az utca szintjénél. Ha vízszintes síkban épült volna a kollégium, északi része 10 méterrel került volna a föld alá. A domboldal lefaragása mellett, hogy építészeti szempontból káros és rendkívül költséges lett volna, gyakorlatilag kivitelezhetetlen is volt, ugyanis a felszín alatt több helyen kősziklára bukkantak, melyet csak robbantással lehetett volna átalakítani.[63]

A rektor kérésére Fábrián Gáspár építész[64] – akit még Kalocsán ismert meg Jablonkay – felülvizsgálta a terveket, s a szintkülönbség és egyéb kifogások miatt elfogadhatatlannak tartotta. Emellett véleménye szerint Pilch a várható költségeket is könnyelműen mérte fel, s az építkezés jóval többre fog kerülni a vártnál.[65]

A kivitelezés tehát az eddigi tervek szerint lehetetlenségnek bizonyult, s gyökeres áttervezésre volt szükség.[66] Pilch márciusra készítette el az új terveket és a várható költségvetést.[67]

	Költség (korona)
Gimnázium	698 940
Rendház	477 467
Internátus	691 548
Templom	328 000
Kerítés és tereprendezés	102 800
Összesen	2 298 755
10% előre nem látható költségekre	229 875
Összesen	2 528 630
Berendezés	200 000
Mindösszesen	2 728 630

Az építkezés várható, mintegy két és fél millió koronás költségét többen túl magasnak találták. Maga a püspök is egyszerűsítést javasolt. Jablonkay erről értesítette a tartományfőnököt, P. Speiser Ferencet, majd a provinciális álláspontját képviselve közölte a püspökkel, hogy a Társaság inkább hajlandó visszalépni,

semhogy az építkezéssel erőn felüli kiadásokra kényszerítse a püspököt. Az iskolaépülettel szemben viszont lényeges kérdésekben nem engedhetnek, mert olyan épületet nem vehetnek át, amely iskola és rendház céljára maradéktalanul nem felel meg. Viszont, hogy a költségeket lehetőség szerint leszorítsák, maguk kezdeményezik a lényegtelen elemek elhagyását. Jablonkaynak tehát egyszerre kellett alkalmazkodnia a Társaság elvárásaihoz és a püspök által megszabott anyagi kerethez. Egyszerre kellett tekintettel lennie arra, hogy az épület rendeltetésének megfelelő, ugyanakkor olcsó kivitelű is legyen. Mindez nem volt könnyű feladat. Ennek érdekében Jablonkay beleszólást kért a püspöktől a tervezés munkájába,^[68] rendszeresen átnézte a terveket és a költségvetést, és észrevételeket tett olyan részletekről, amely véleménye szerint feleslegesen növelik a költségeket. Ezeket írásba foglalta, s közölte a püspökkel és Pilchhel.^[69]

A püspök Fábíán Gáspárt megbízta az építkezés ellenőrzésével.^[70] Megállapodás született az épületrészek felépítési sorrendjéről: a templom és a rendház délnyugati szárnyának kivételével a befejezési határidőt 1914. augusztus 1-jében jelölték meg. 1913. április 14-én kiírták az építési munkálatokra a pályázatot, a versenytárgyalásra május 14-én került sor.^[71] Az ajánlatok közül Dávid János budapesti vállalkozó és a Reiszter-Fónagy társulás ajánlata volt a legkedvezőbb. A püspök Reiszter és Fónagy javára döntött,^[72] az építkezés művezetője Pilch Andor lett.^[73]

A munkálatok június 10-én vették kezdetüket. Az építkezés gyorsan haladt, de nem volt problémamentes, ugyanis Pilch – gyakran költséges – elképzeléseiből nehezen engedett, s a költségek lefaragására és az ésszerűbb megoldásokra törekvő Jablonkay gyakran konfliktusba került vele.^[74] Október 25-ére az épület egyes részei tető alá kerültek. Ekkor került sor az ún. bokrétaünnepélyre, amelyen a püspök beszédében örömet fejezte ki iskolaalapításra vonatkozó terveinek sikere felett.^[75]

Az iskolaalapítás és az építkezés élvezte a hívek támogatását. Nem csupán Zichy Gyula áldozta vagyonát az iskola céljaira, hanem magánszemélyek hosszú sora járult hozzá kisebb-nagyobb összegekkel. Jelentékeny támogatást nyújtott a pécsi székeskáptalan is. A székesegyházi uradalom pedig építőanyagot biztosított. Pécs városa is hozzájárult az építkezéshez, mivel az oktatásügy fejlesztéséért a város vezetősége hálás volt. Saját költségvetésükből fedezték a vízvezetéknek a Makár utcai kollégiumig való kiépítését, és az épület előtti járda aszfaltozását. Ennek értéke 17 341,50 korona volt. Ezenfelül a város vállalta, hogy az iskola működéséhez napi 10 m³ vizet ingyen szolgáltat, melynek éves értéke 730 korona.^[76]

Az építkezés 1914 júniusában olyan előrehaladott állapotban volt, hogy Jablonkay a rendház helyiségeire a lakhatási engedély megadását kérte, melyet meg is kapott. Július 3-án kezdődött az átköltözés a József utcai épületből a Makár utcai épületbe. Július 9-én már az új épületben töltötte az éjszakát Jablonkay, P. Thalhammer János, P. Kerling János és P. Schaefer Jakab tanárok, Resch felügyelőtanár és négy segítőtestvér.^[77] Az épület még félkész volt, de szeptemberben a püspök diákság már új otthonában kezdhetette meg a tanévet.^[78]

1914 nyarán kitört az első világháború. A mozgósítás miatt a tanév ekkor csak szeptember 15-én vette kezdetét.^[79] A bevonulók elhelyezésére elsősorban iskolák tantermeit vették igénybe. Az üressé vált József utcai épületet is felhasználták e célra, a Makár utcai épületet a még folyó építkezés miatt viszont egyelőre nem. Augusztus 14-én arról írtak az újságok, hogy a Pius Makár utcai épületét hadikórháznak jelölték ki ragályos betegek számára. Jablonkay mindent elkövetett ennek megakadályozására, mert ez évekre elriasztotta volna a szülőket attól, hogy a Piusba írássák gyerekeiket.^[80] A Pius rektora és tanárai memorandumot írtak, melyben kifejtették, hogy a háza háborús szükségleteire való tekintettel készséggel átadják a használaton kívüli termeket, de az internátus, a rendház, a konyha és a könyvtár helyiségeit semmi szín alatt át nem bocsáthatják, mert ezek átengedése nem csupán a normális iskolai munkát, hanem a rendtagok konstitúció szerinti életét is lehetetlenné tenné. Kifejezésre juttatták azt is, hogy a katonák elhelyezése miatt megnövekedő közműköltségre az iskolának nincs fedezete, ezért azok nem terhelhetik az iskolát, hanem a hadsereg kell, hogy fizesse. Ugyanígy az okozott károk megtérítése is a hadsereg feladata. Viszont amennyiben ezek a feltételek teljesülnek, az iskolavezetés átadja helyiségei egy részét.^[81] A rektor

Zichy püspök támogatását is kérte, aki ígéretet adott, hogy minden erejét latba veti, hogy a Pius csak elodázhatatlan esetben és az iskola érdekeinek sérelme nélkül használhassák fel katonai kórház céljára.[82] Szeptemberben lefoglalták a tornatermet a bevonulók elszállásolására, novemberben pedig megkezdődtek a tárgyalások az iskolaépület hadikórházként való felhasználásáról. December 5-én egy Galíciából evakuált hadikórház a kollégium 32 termében 400 fekvőbeteg részére rendezkedett be. 21-én megérkeztek az első sebesültek a szerbiai frontról. Járványos betegeket az iskolavezetés szempontjait figyelembe véve nem helyeztek itt el. A gimnázium három osztálya három teremben zsúfolódott össze.[83] A Pius diákjai gyűjtésekkel, páterei pedig a sebesültek pasztorálásával és hadikölcsön jegyzésével vették ki részüket a haza háborús erőfeszítéseiből.[84] A Pius tanárai közül Halmos János lett a háború áldozata. Halmost a Pius újdonsült testnevelőjének nevezték ki.[85] de munkáját a bevonulás miatt sosem kezdte meg. 1915-ben szolgálat közben balesetben elhunyt.[86] 1915 nyarán a sebesülteket más kórházakban helyezték el, az épületet restaurálták, a kiadásokat megtérítették. A sebesült katonák helyett azonban a szintén katonai kórház céljára lefoglalt Szigeti külvárosi elemi iskola osztályai kerültek a Pius épületébe egészen 1919-ig.[87] A háborús szükséghelyzet után a Pius csak ekkor foglalhata el épületének egészét. A háborús évek a rosszabb közellátás, a magas élelmiszerárak és a gabonarekvirálás miatt gazdaságilag is igen rossz helyzetbe hozták az iskolát. Nehezítette a tanárok munkáját az is, hogy a háború idején a tanévek rendszerint rövidebbek voltak. Esetenként maga az iskolavezetés kérte az iskolaév lerövidítését, mert az internátusi diákok ellátására nem maradt fedezet.[88]

Az építkezés első szakasza időközben befejeződött. Állt a keleti szárny, amely a gimnáziumot foglalta magában, a nyugati szárny fele, amely rendházként funkcionált, mögöttük pedig az internátusnak otthont adó épületrész. Az épület mintegy 164 méter hosszúságban húzódott az egykori püspöki szőlő déli részén. Az épület mögött pedig folyamatban volt a fásítás, parkosítás és a játékterek kialakítása, így az eredeti szőlőültetvénynek csak egy része maradt meg.[89] Megtörtént az épület berendezése is, melynek értéke 96 667,49 korona volt.[90] A rendház berendezésénél Jablonkay a legmesszebbmenő takarékoságra és puritánságra törekedett.[91]

Az építkezés befejeztével a vállalkozó által benyújtott számlák ellenőrzésével Fábíán Gáspárt bízták meg.[92] Fábíán az általa végzett költségvetési felülvizsgálat során azt állapította meg, hogy Fónagy Béla építési vállalkozó követelése és az elvégzett munka valós értéke között 203 688 korona különbség van.[93] Az ügy évekig elhúzódott, de ezzel a téttel Fábíán jelentős kifizetésektől mentette meg a püspököt, akit anyagilag amúgy is nehéz helyzetbe hozott a Pius alapítása. Becsületes munkájával Fábíán a Társaság bizalmát is elnyerte.[94] Ennek is köszönhető, hogy Jablonkay őt bízta meg a kollégium templomának megtervezésével. A terv 1917-ben készült el. A kollégium Pilch-féle terveiben eredetileg egy egytornyos templom szerepelt. Fábíán ehelyett egy kéttornyos neoromán stílusú templomot tervezett. A régi – Pilch-féle – és az új tervet Rómába küldték, Róma az újat fogadta el.[95] Bár a Pilch-féle templom külsőre impozánsabbnak bizonyult magas tornyával, a Fábíán-féle templom nagyobb befogadóképességű volt, s ez a pasztoráció szempontjából fontosabb lett, mint a külső. A terv megvalósítására azonban a háborús évek nehéz anyagi körülményei között gondolni sem lehetett, annak ellenére sem, hogy a székeskáptalan pénztárából 300 000 koronát különített el a templom építésére, s a VKM is kilátásba helyezett támogatást a Vallás Alapból e célra.[96] A templom felépítéséig (1930) a misék a kis befogadóképességű kápolnában, az ünnepi misék pedig a díszteremben voltak.[97] A templomot az alapító püspök kezdettől fogva Jézus Szívének kívánta szentelni.[98]

Mivel 1915 nyaráig az épület főként katonai célokat szolgált, illetve miután a hadsereg azt visszaadta, renoválásra szorult, ezért csak 1915. december 22-én, Zichy Gyula tízéves püspöki jubileumán rendezték meg a házszentelést és a felavatási ünnepséget. Ezen a jeles eseményen város vezető személyei és a piusi növendékek szülei is megjelentek. A püspök beszédében hitet tett amellett, hogy az igazi kultúrát ápolni, fejleszteni apostoli és hazafias kötelesség. Amikor X. Pius pápa püspökké szentelte és Pécsre küldte, úgy vélte, úgy tehet legtöbbet a haza javára, ha egyéb teendői mellett az ifjúság nevelését is felkarolja – mondta a püspök. Ez a vágy sarkallta kollégium alapítására, s örömét fejezte ki, hogy a vágy immár valósággá vált.

Köszönetet mondott a VKM-nak, a székeskáptalannak, és a város vezetőségének a segítségért és támogatásért. Beszédét így zárta: „Virágozzék tehát az intézet s legyen vára a szentek hitének, a tiszta erkölcsnek és [...] a hazaszeretetnek [...]; legyen iskolája az alapos tudománynak, a lelkeket nemesítő igaz művészetnek [...]; legyen meleg és kedves *otthona* az új nemzedéknek.”^[99] Gróf Zichy Gyula álma tehát megvalósult. A püspök azonban nem csak alapítója, hanem a Pius Alap képviselőjeként az iskola fenntartója is volt, s továbbra is tevékenykedett az intézmény javára. Közbenjárt a Piusért, anyagilag támogatta az intézetet, illetve tanulóit, gyakran tett látogatást az iskolában, rendszeresen részt vett a Pius rendezvényein. „Mindig mélyen megindított a Piusnak minden ünnepéye. Olyan öröm hatott át ilyenkor, aminő az édes szülők szerető szívében szokott eláradni, midőn gyermekeik életét, erejét fejlődését látják” – nyilatkozta.^[100] Zichy Gyula akkor is figyelemmel kísérte a számára oly kedves intézet életét, amikor kalocsai érsekként Pécestől távol tartózkodott.

Hogy milyen is volt az elkészült kollégium, arról álljon itt dr. Vass Bertalan székesfehérvári tankerületi kir. főigazgató beszámolója, amelyet Piusbeli hivatalos látogatása után tett:

„Az elnök nem hallgathatja el elragadtatását, melyet e remek koncepciójú épületen és annak célszerű kivitelén érzett. Bár az épület lejtős területen épült, a lehajlások és emelkedések alig érezhetőek. Az épületszárnyak a gimnázium, internátus, kollégium, s a majdani templom részére a legjobb égtáji fekvésben vannak elhelyezve. Az épület minden részén a nagy arányok uralkodnak, a tantermek a legjobb alakúak és méretűek, világosak, nagy ablakokkal, a folyosók tágasak, a falak tiszta fehérsége mindenütt világosságot terjeszt szét. Külön fizikai, természetrajzi előadók, rajzterem, tornaterem, színelőadásokra alkalmas díszterem, kápolna, nagy és célszerűen berendezett könyvtár helyiségek vannak. Az internátusi rész mintaszerű, a nappali szobák is éppúgy, mint a háló-, játék- és zenetermek, és hozzátartozó gazdasági és konyhahelyiségek. Mindenütt ragyogó tisztaság. Az épület 12 kat. h. területen áll több udvarral, melynek színterítését a háború megszakította az építkezések befejezésével együtt. Az épület körül és a háttérben kertek, szőlőterületek, 3 nagyobb torna- és játéktér fekszenek és az egész szilárd falkerítés veszi körül. A bútorzatot mindenütt a célszerűség, szoliditás, tisztaság jellemzi.”^[101]

Mindezen túl a Piusban létesült Pécs első és sokáig egyetlen fedett uszodája, mely a gimnázium mélyföldszintjén került kialakításra. A 25x5 méter nagyságú medencében télen-nyáron kellemes hőfokú vízben lehetett fürödni és úszni.^[102] A Pius épületének berendezése és felszerelése a kor színvonalának legjavát képviselte. A vezetékes víz és a villanyvilágítás megléte természetes volt. Az épület fűtését központi gőzfűtéssel oldották meg. Hat kazán üzemelt a rendház alatt: négy az épületet fűtötte, egy az úszómedencét, egy pedig a konyha gőzűstjeit látta el. A konyhában elektromos gépeket alkalmaztak. Az intézetnek saját gépi mosodája volt.^[103] Korniss Mihály helyettes kultuszminiszteri államtitkár Pécs iskoláit meglátogatva, elégedetlenségét fejezte ki az iskolaépületekkel kapcsolatban, hozzáfűzve: „E sötét képpel szemben valóban felemelő a jezsuita atyák gimnáziuma és konviktusa, mely a legelső e téren az országban.”^[104]

Jablonkay Gábor belefáradva a Pius alapítása körüli rengeteg munkába és küzdelembe, 1916-ban felmentését kérte a rektori tisztségből. Rendkívüli munkát végzett, hisz egyszerre volt házfőnök, iskolaigazgató, nevelőintézeti tanár, latin–magyar szakos tanár, lelkipásztor, beszerző, tervező, ellenőr. Nagy küzdelmet kellett folytatnia azért is, hogy az építkezés ne sodorja csődbe a püspököt, ugyanakkor az épület a célnak megfelelő legyen. Tanártársa, P. Kerling így nyilatkozott róla: „nem tudtam, mit csodáljak jobban, fáradságot nem ismerő fizikumát vagy akaratának erejét, mellyel a sok felmerült nehézségek fölé emelkedett, és a helyes, elismert elveiből soha nem engedett. Ma is szilárd meggyőződésem, hogy a Pius alapvető munkájában a magyar provinciában más őkívüle nem lett volna képes helyét úgy megállni, mint éppen ő.” A rend generálisa végül csak 1917-ben engedélyezte Jablonkay számára a távozást a rektori tisztségből. „Azzal a kiérdemelt

tudattal” távozatott rektori székéből, „hogy a Pius kollégiumot túlsegítette a kezdetek legnagyobb nehézségein.”^[105] Utóda P. Riegl Sándor lett, aki 1922-ig töltötte be ezt a tisztséget.^[106]

Az 1919–1920. volt az a tanév, amikor először volt együtt a gimnáziumban nyolc osztály. 1920-ban végzett az első piusista évfolyam, amely tanulmányait 1912 szeptemberében kezdte, s ekkor tartottak először érettségi vizsgát a Piusban. Ugyancsak ez volt az a tanév, amikor a háborús szükséghelyzet után a Pius végre birtokba vehette épületének egészét. Mindezek miatt joggal állíthatjuk, hogy a Pius ekkor teljeseedett ki, ekkortól számíthatjuk az alapítás éveinek lezárultát. (A következő évben a generális az addigi „kezdő kollégiumot” [collegium inchoatum] „rendes kollégium” rangra emelte. Ettől kezdve élén nem vicerektor, hanem rektor állt.)^[107] 1920. május 13. volt az utolsó tanítási nap az 1912-ben kezdő évfolyamnak. Írásbeli érettségi vizsgáikra május 17–19-én, a szóbelikre június 8–10-én került sor.^[108] 1920. június 11-én, Jézus Szíve napján az egész iskola közösen ünnepelve fejezte be az évet. Szabadtéri oltárt állítottak fel. Zöld ágakból diadalkaput készített a diákság, melynek virágokból kirakott felirata a következő volt: „Éljen Jézus Szíve!”. A játszótereket feldíszítették. A diákok azonban nem csak külsőségekkel, hanem lelkileg is készültek a nagy ünnepre, például közös novéna (= kilenced), gyónás stb. A konviktorok díszszázadot alkotva fogadták a tábori mise celebrálására érkező Zichy püspököt. A zenét az intézet zenekara szolgáltatta. A mise keretében a püspök a Pius Kollégiumot Jézus Szívének pártfogásába ajánlotta, s beszédében Jézus Szíve tiszteletére buzdította az ifjúságot. Ezután körmenetben vitték Jézus Szíve képét a gimnázium épületébe, ahol a kép előtt a püspök az intézményért imádkozott, s példáját a jelenlévők is követték. A tábori mise és a körmenet után a gimnázium dísztermében ünnepélyt rendeztek, ahol ének-, zeneszámok, szavalatok, felolvasások és ünnepi beszédek követték egymást az iskola növendékeinek, ének- és zenekarának közreműködésével. A napot a délután folyamán szentségimádás zárta. Utolsóként az érettségizett évfolyam végzett szentségimádást.^[109] Meghatározó élmény lehetett, hogy az első piusista évfolyam nyolc, az intézetben töltött év után az Oltáriszentség előtt való imádság végeztével lépett ki a Pius kapuján, lépett ki az életbe.

Jegyzetek:

[1] Pécsi Püspöki Levéltár (továbbiakban: PPL.), Acta foundationis Collegii Quinqueecclesinesis Societatis Jesu (továbbiakban: Acta foundationis.) 1/fund. (Az idézetek esetében megtartottam az eredeti helyesírást, központozást és kiemeléseket.)

[2] PPL. Acta foundationis. 1/fund.

[3] PPL., Rationes et Inventaria. 74. A Pius internátus számadásai, 1912–1926. (továbbiakban: Pius internátus számadásai. A csomó rendezetlen, ezért a dokumentumok azonosíthatósága érdekében, iktatószámok híján, a hivatkozásokban közlöm az iratok típusát és keletkezési idejét.) (Zichy Gyula püspök körlevele, 1908. november 10.)

[4] PPL. Pius internátus számadásai. (Elismervény, 1908. november 14.)

[5] PPL. Acta foundationis. 1/fund. Az adományozó levelek és az adományokról szóló átvételi elismervények olvashatók: PPL. Pius internátus számadásai.

[6] Hegedűs László: A „Pius”. Kollégium a Mecsek alján. Pécs, 1991. (továbbiakban: Hegedűs, 1991.) 5. p. Pécssett a rend először 1615-ben telepedett meg, s 1687-től iskolát is tartottak fenn. Gimnáziumuk a mai Nagy Lajos Gimnázium épültének Széchenyi térre néző részében működött 1773-ig, a rend feloszlásáig. Ennek az iskolának tanára volt Faludi Ferenc és Pray György is.

[7] PPL. Acta foundationis. 1/fund.

[8] Pámer azért tudott hasznos szakértő tanácsaival a püspök segítségére lenni, mert ő maga a kalksburgi kollégium tanára volt a magyar növendékek vezetőjeként. *Mecsek Alján*. (A pécsi Pius-Kollégium lapja), 1935. február 1. 11. p.

[9] Petruch Antal SJ.: Száz év a magyar jezsuiták múltjából. (1853–1950) II. rész. Az önálló magyar rendtartomány. (1909–1950) Kecskemét, 1994. (továbbiakban: Petruch, 1994.) 54–55. p.

[10] PPL. Acta foundationis. 1/fund.

[11] *Mecsek Alján*, 1926. július. 2–3. p.

[12] A Jézus-társasága vezetése alatt álló pécsi Pius-alapítványi kath. főgimnázium értesítője (továbbiakban: *Értesítő*) az 1925–1926-iki iskolai évről. Pécs, 1926. 3. p.

[13] *Mecsek Alján*, 1938. március 1. 9. p.

[14] PPL. Acta foundationis. 1/fund.

[15] PPL. Acta foundationis. 1/fund.

[16] PPL. Acta foundationis. 1/fund. A püspök a provinciálisnak küldött leveléhez csatolta ezen telkek térvázlatait.

[17] PPL. Acta foundationis. 1/fund.

[18] PPL. Acta foundationis. 2/fund.

[19] PPL. Pius internátus számadásai. (Adásvételi szerződések, fizetési meghagyások.)

[20] A terület térvázlata megtalálható: PPL. Pius internátus számadásai.

[21] PPL. Pius internátus számadásai. (A székeskáptalan levele Zichy Gyulának, 1911. január 16.; Vaszary Kolos hercegeprímás levele Zichy Gyulának, 1911. január 28.; Ajándékozási szerződés, 1911. június 4.)

[22] Magyar Törvénytar. 1882–1883. évi törvénycikkek. Bp., 1883. 265–284. p.

[23] Előreláthatólag 400 tanulóval számoltak, akik közül 300 fizetne 40 koronás tandíjat, illetve mindenki fizetne 10 koronás felvételi díjat.

[24] PPL. Acta foundationis. 7/fund.

[25] Mészáros István: A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon. Bp., 2000. 210., 223–224. p.

[26] PPL. Pius internátus számadásai. (Zichy Gyula püspök levele Zichy János miniszternek, 1912. szeptember 19.)

[27] Petruch, 1994. 75. p.

[28] Bánkúti Gábor: A pécsi Jézus Társasági Pius Kollégium államosítása. [Kézirat. Szakdolgozat: PTE BTK, 2002.] (továbbiakban: Bánkúti, 2002.) 28. p.

[29] Ti. a Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziuma.

[30] *Pécsi Napló*, 1911. április 25. 1–4. p.; PPL. Pius internátus számadásai. (Nendtvich Andor polgármester levele Zichy Gyulának, 1911. április 26.) Nagy Imre Gábor: Pécs város közgyűlése és Zichy Gyula püspök kapcsolata. In: Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére. Szerk.: Horváth István – Kikindai András. Bp.–Pécs, 2007. (továbbiakban: Nagy, 2007.) 15. p.

[31] PPL. Acta foundationis. 4/fund.

[32] PPL. Acta foundationis. 5/fund.

[33] P. Kerling János SJ.: Piusi emlékeim, 1912–1948. In: *Arany-Ezüst*, 1993. 2. sz. Melléklet. (továbbiakban: Kerling, 1993.) 2. p.

[34] Hegedűs, 1991. 6. p.

[35] PPL. Pius internátus számadásai. (Franz Wernz generális levele Zichy Gyulának, 1912. március 22.; Bús Jakab provinciális levele Zichy Gyulának, 1912. március 26.; Riegl Sándor kalocsai rektor levele Zichy Gyulának, 1912. március 28.)

[36] Petruch, 1994. 55. p. Mivel az intézet temploma csak 1930-ra készült el, a Jézus Szíve-szobrot XI. Pius küldte.

[37] A másik három: az állami főreál, a Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziuma és a Miasszonyunk Női Kanonokrend Szent Erzsébet Leánygimnáziuma.

[38] PPL. Acta foundationis. 6/fund. PPL. Pius internátus számadásai. (Zichy János miniszter levele Zichy Gyula püspöknek, 1912. május 7.)

[39] Bánkuti, 2002. 20. p.; PPL. Pius internátus számadásai. (Riegl Sándor levele Zichy Gyulának, 1912. április 8.)

[40] A Pius 1921-ig ún. „kezdő kollégium”, s csak azt követően „rendes kollégium”, ezért igazgatójának címe 1921-ig vicerektor, s azután rektor.

[41] PPL. Pius internátus számadásai. (Bús Jakab levele Zichy Gyulának, 1912. június 26.; Jablonkay Gábor levele Zichy Gyulának, 1912. június 27.)

[42] Kerling, 1993. 17. p.; Hegedűs, 1991. 7. p.

[43] Nagy, 2007. 13. p.

[44] Petruch, 1994. 56–57. p.

[45] A városatyák egy részének aggályait hűen elénk tárja a *Pécsi Napló* 1911. április 25-i számának vezércikke.

[46] Petruch, 1994. 58–59. p.

[47] *Értesítő*. 1912–1913. 3–4. p.

[48] *Értesítő*. 1912–1913. 5. p.

[49] *Mecsek Alján*, 1920. július. 9–10. p.

[50] PPL. Pius internátus számadásai. (Jablonkay levele Zichy Gyulához, 1913. július 2.)

[51] Az épület alaprajzát lásd: PPL. Pius internátus számadásai. Az ideiglenes iskolaépület berendezése és felszerelése 38 794,15 koronába került. PPL. Pius internátus számadásai. (A berendezés költségeinek kimutatása az 1912–13. évről, 1913. március 8.)

[52] Petruch, 1994. 59–60. p.

[53] *Mecsek Alján*, 1920. július. 9–10. p.; *Értesítő*. 1912–1913. 8. p.

[54] Petruch, 1994. 60. p.

[55] *Értesítő*. 1913–1914. Tábla. Az eredeti, latin nyelvű sorok a következők: „Dilectis filiis, Moderatoribus, Professoribus, et Alumnis Collegii Pii X. in civitate Pécs fausta quaeque in Domino adprecantes Apostolicam Benedictionem per a manter impertimus. Die 5. Octobris 1913. Pius pp X.”; Petruch, 1994. 64. p. A szobor ma a pécsi Jézus Szíve plébániatemplomban látható.

[56] Egyéb pécsi alkotásai: a francia emlékmű, a Pécsi Jótékony Nőegylet épülete (ma Bóbita Bábszínház) és a Zsolnay-kút.

[57] A terveket lásd: PPL. III/4. Pius-internátus iratai.

[58] PPL. Acta foundationis. 3/fund.

[59] PPL. Acta foundationis. 6b/fund.

[60] *Mecsek Alján*, 1935. február 1. 11. p. Kalksburgban mindig sok magyar növendék tanult, ezért a magyar irodalmat és történelmet magyar páter tanította. Itt volt a magyar diákok vezetője a fentebb már említett Pámer László, aki a Pius kezdeti tervezésénél Zichy Gyula segítségére volt. Említésre méltó, hogy Kalksburgban nevelkedett gróf Apponyi Albert is.

[61] Petruch, 1994. 61. p.

[62] Az államsegéllyel, hitelfelvétellel kapcsolatos iratok, szerződések olvashatók: PPL. Pius internátus számadásai.

[63] Petruch, 1994. 61. p.

[64] Fábrián Gáspár (1885–1953) korának egyik legtöbbet foglalkoztatott építésze volt. Egyebek mellett harmincegy egyházi iskolát és több, mint negyven templomot tervezett. Épületei az ország huszonhat településén állnak. Alkotásain tudatosan alkalmazta a történelmi stílusokat. Pécsi alkotásai a Pius-templom és a Szent Mór Kollégium. Kongregánistaként ismerte meg P. Bús Jakab provinciálist. Ő kapott megbízást a kalocsai kollégium rekonstrukciós tervének elkészítésére 1910-ben. Kalocsán ismerkedett meg Jablonkayval, aki Pécsre kerülve nehéz helyzetében Fábriánhoz fordult segítségért. Később pedig – amint látni fogjuk – rá bízta az építkezés ellenőrzését. Hegedűs, 1991. 27., 30. p.; Horváth Ágnes: A pécsi Jézus Szíve (Pius) templom építésének története és építészeti leírása. In: *Párbeszéd – Magyar Jezsuita Portál*. Online: <http://www.parbeszed.com> – 2008. augusztus 11.

[65] Hegedűs, 1991. 12. p.

[66] A Pius Kollégium tervei (az eredeti és a módosított tervek egyaránt) megtalálhatóak: PPL. III/4. Pius-internátus iratai.

[67] PPL. Pius internátus számadásai. (Pilch Andor levele Mosonyi Dénes püspöki titkárhoz, 1913. március 19.)

[68] PPL. Pius internátus számadásai. (Jablonkay levele Zichy Gyulának, 1913. április 28.)

[69] Kerling, 1993. 12–13. p.; Hegedűs, 1991. 16. p.; PPL. III/A 06/6. PPL. Pius internátus számadásai. (Jablonkay levele Pilch Andornak, 1913. május.; Jablonkay levele, 1913. augusztus 22.; Jablonkay levele Zichy Gyulának, 1913. november 7.; Jablonkay levele Zichy Gyulának, 1913. december 24.; Jablonkay levele Zichy Gyulának, 1914. november 11.; Pilch Andor levele Zichy Gyulának, 1915. január 17.)

[70] PPL. Pius internátus számadásai. (Szerződés Zichy Gyula és Fábrián Gáspár között, 1913. július 2.)

[71] A különböző vállalkozók ajánlatait lásd: PPL. Pius internátus számadásai.

[72] A pályázatra több cég is jelentkezett. Ezek közül Dávid János budapesti vállalkozó, illetve Reiszter Ádám pécsi és Fónagy Béla budapesti vállalkozók ajánlata volt a legkedvezőbb. Dávid Jánost szívesebben látták volna építési vállalkozóként, mert ajánlata alacsonyabb volt, mint a másik cégé, s vallását tekintve keresztény volt, míg Fónagy Béla izraelita. Viszont a város vezetősége erőteljes nyomást fejtett ki a Reiszter–Fónagy társulás érdekében, lévén Reiszter pécsi vállalkozó. A Fónagy Béla vallása miatt aggodalmaskodókat azzal igyekeztek megnyugtatni, hogy cégtársa, Reiszter keresztény. Mindezen befolyásoló körülmények hatására esett a választás a Reiszter–Fónagy társulásra. Végül a tényleges munkát egyedül Fónagy Béla végezte, Reiszter gyakorlatilag csupán a nevét adta a vállalkozáshoz. Mint arról még szó lesz, Fónagy Béla cége nem bizonyult jó választásnak, mert az építkezés végeztével a záró számadásokban százezres nagyságrendű különbözetre bukkantak, s ez évekig tartó bonyodalmakat okozott az építetőknek. Bővebben: PPL. Pius internátus számadásai.; Petruch, 1994. 63. p.; illetve: Hegedűs, 1991. 15–16. p.

[73] PPL. Pius internátus számadásai. (Szerződés Zichy Gyula és Pilch Andor között, 1913. július 2.)

[74] Hegedűs, 1991. 16. p.; PPL. III/A 06/6. PPL. Pius internátus számadásai. (Jablonkay levele Pilch Andornak, 1913. május.; Jablonkay levele, 1913. augusztus 22.; Jablonkay levele Zichy Gyulának 1913. december 24.; Jablonkay levele Zichy Gyulának, 1914. november 11.; Pilch Andor levele Zichy Gyulának, 1915. január 17.)

[75] Petruch, 1994. 63–64. p.

[76] PPL. Pius internátus számadásai. (Zichy Gyula levele Pécs város tanácsának, 1914. április 18.; Zichy Gyula levele Pécs város tanácsának, 1914. november 2.; Pécs város határozata, 1914. november 8.); Nagy, 2007. 15. p.

[77] Petruch, 1994. 64. p.; Hegedűs, 1991. 16–17. p.

[78] *Értesítő*. 1914–1915. 31. p.; PPL. Acta foundationis. 10/fund.

[79] *Értesítő*. 1914–1915. 32. p.

[80] Petruch, 1994. 67. p.

[81] PPL. Pius internátus számadásai. (Memorandum a Pius gimnázium tartalékkórházul való átadása tárgyában, 1914. szeptember 13.)

[82] PPL. Pius internátus számadásai. (Jablonkay levele Zichy Gyulának, 1914. szeptember 14.; Zichy levele Jablonkaynak, 1914. szeptember 15.)

[83] *Értesítő*. 1914–1915. 32. p.

[84] *Értesítő*. 1914–1915. 34. p.

[85] PPL. Pius internátus számadásai. (Halmos pályázata tornatanári állásra, 1914.; Jablonkay levele Zichy Gyulának, 1914. július 1.)

[86] A Pius Kollégium első világháború alatti történetéről bővebben: Iskoláink és a háború. In: *Értesítő*. 1915–1916.

[87] PPL. Pius internátus számadásai. (Jablonkay levele Zichy Gyulának, 1914. október 31.)

[88] *Értesítő*. 1915–1916. 7. p.; *Értesítő*. 1931–1932. 8. p.; PPL. Pius internátus számadásai. (Jablonkay levele Zichy Gyulának, 1915. július 6.; Zichy Gyula levele Jankovich Béla miniszternek, 1916. április 25.; Jablonkay levele Zichy Gyulának, 1917. június 20.)

[89] *Értesítő*. 1914–1915. 5–6. p.

[90] PPL. Pius internátus számadásai. (Elszámolás a Pius Kollégium 1914–1915. évi berendezéséről.)

[91] Petruch, 1994. 69. p.; Kerling, 1993. 2. p.

[92] A pénzügyi felülvizsgálat dokumentumai olvashatók: PPL. Pius internátus számadásai. Ugyanitt találhatóak az építkezéssel kapcsolatos számlák, kiutalások. Az elvégzett munkáról szóló, Fónagy Béla cége által kiállított igen részletes – az elvégzett munkák típusát, a felhasznált anyagok mennyiségét és költségét, az alkalmazott munkaerő nagyságát, az igénybe vett munkaórák számát és díjazását is tartalmazó – számadások olvashatók: Baranya Megyei Levéltár, XII. 9. (= A Pécsi Jezsuita Rendház iratai.)

[93] PPL. Pius internátus számadásai. (Fábián Gáspár levele Zichy Gyulának, 1918. január 15.)

[94] Hegedűs, 1991. 18. p.

[95] Keresztény Jolán: Egy jezsuita gimnázium a Mecsek alján, avagy a Pius Gimnázium története. [Kézirat. Szakdolgozat: PTE BTK, 2000.] (továbbiakban: Keresztény, 2000.) 35. p.

[96] PPL. Pius internátus számadásai. (Szeifricz István nagyprépost levele Zichy Gyulának, 1913. április 25.; Szeifricz István levele Zichy Gyulának, 1914. május 16.; Zichy János miniszter levele Zichy Gyula püspöknek, 1911. november 9.; A VKM levele Zichy Gyulának, 1917. április 17.; A VKM levele Zichy Gyulának, 1918. február 8.)

[97] Keresztény, 2000. 34. p.

[98] Petruch, 1994. 55. p.

[99] *Értesítő*. 1915–1916. 3–7. p.

[100] *Értesítő*. 1915–1916. 5. p.

[101] Hegedűs, 1991. 18–19. p.

[102] Petruch, 1994. 66. p.

[103] *Értesítő*. 1914–1915. 21. p.

[104] Hegedűs, 1991. 19. p.

[105] Kerling, 1993. 12–13. p.

[106] Hegedűs, 1991. 53. p.

[107] Bánkúti, 2002. 23. p.

[108] *Értesítő*. 1919–1920. 10. p.; *Mecsek Alján*, 1920. július. 44–45. p.

[109] *Értesítő*. 1919–1920. 7–8. p.; *Mecsek Alján*, 1920. július. 6–7. p.; Kerling, 1993. 4–5. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMX

Kárpáti Zoltán Endre

A pálos rend elleni 1951-es koncepció per formálása és előzményeinek bemutatása

A tudományos kutatás szempontjából három fő pillére támaszkodtam munkámban. Elsődleges információval szolgálnak a levéltárak, ahol a vizsgált adatok, peranyagok segítik a kutatót.^[1] Ezek a források gazdag tárházai, egyben kiindulópontjai az adatgyűjtésnek. Ugyanakkor a vizsgált korszak iratait csakis gondos forráskritikával szabad feldolgozni. Jelentős segítséget adtak az egykori pálos atyák önéletírásai, visszaemlékezései is. A két különböző megközelítési módnak az összeegyeztetése, fontos útmutatást ad az ÁVH szemlélete, terminológiája mögött megbújó lényegi elemek kiszűrésére. Végezetül a szakirodalmakat említem, amelyek részben feldolgozták a vizsgált korszak koncepció perit. Itt elsődlegesen a Mindszenty–^[2] és a Grösz–per publikációira gondolok,^[3] amelyekben utalás szinten megjelennek a pálosok ellen meghúzó vonulatok. Ezekkel összevettem saját meglátásaimat, építkezhettem belőlük, vagy a rendi forrásokra támaszkodva kritikával élhettem. A tudományos igényű értékelést, a következtetések levonásának e három kritériuma mentén haladva állítottam össze.

A pálos rend szerepvállalása a magyar közéletben

Akaratlanul felmerül a kérdés az 1934-ben Lengyelországból visszatelepített ősi, magyar eredetű pálos renddel kapcsolatban, miként vívott ki maga ellen akkora ellenszenvet a kommunisták szemében, hogy olyan drasztikus intézkedéseket fogantatosítottak a Rend és tagjai ellen, mint amire 1951-ben sor került.

Az 1937-es évről azt írja P. Zembruski,^[4] hogy a Sziklatemplomnak – a Rend magyar alapítása miatt – különleges nemzeti jellege volt, amit a katolikus vezetők előszeretettel felhasználtak vallásos, de nemzeti ünnepek megrendezésére is.^[5] Ez a tendencia csak erősödött az 1938-as Nemzetközi Eucharisztikus Világkongresszus alatt, és utána már folyamatos maradt.^[6] A magyarságért engesztelő Rend tagjainak megnyilatkozásai hazaszeretetről tettek tanúbizonyságot a háború pusztító időszakában. A *Fehér Barát*^[7] számaiban örömmel adtak hírt a visszacsatolt területekért a Sziklatemplomban bemutatott hálaadó szentmiséről,^[8] és magukról a területi gyarapodásokról.^[9] Ezek a hálaadások képezheték az alapját a későbbi „Szálasi misék” néven elhíresült lejárató kampánynak.^[10] Megjelentek azonban olyan írások is, amelyek a vesztes háborút követően a politikai hatalmat fokozatosan kisajátító kommunistáknak szemet szúrhattak:

„Visszafojtott lélegzettel figyeljük azt a gigantikus, a világtörténelemben eddig páratlanul álló felmérhetetlen jelentőségű és sorsdöntő küzdelmet, melyet Európának úgyszólván összes népei vívnak a sátáni titkokat és borzalmakat rejtegető Szovjettel szemben. Ebben a titáni küzdelemben ott harcol első vonalban a magyar is, aki mindig szembefeszült minden szennyes áradattal, mely Európát s a kereszténységet fenyegette. Történelmi hivatásunk és felelősségünk tudatában ajánljuk fel mindnyájan legalább imáinkat a Boldogasszony hatalmas közbenjárásáért!”^[11]

Jól látható, hogy ezek a sorok elég nagy elköteleződésről tanúskodnak, mint ahogy például egy másik cikkben olvasható, „keresztes háborút kezdünk Érte [Istenért] és népeiért”.^[12]

A II. Világháborút követő, rövid demokratikus időszakban a pálosok újra derekasan kivették részüket a katolikus egyház megsegítésében. Amikor Mindszenty esztergomi érsek, bíboros[13] meghirdette 1947. augusztus 15-én a Mária évet, hogy ezzel a Szent Szűz közbenjárását kérje Magyarország fennmaradására, a pálosok is buzgón végezték a fatimai jelenések emlékére tartott engeszteléseiket. A legdurvább rendőrségi beavatkozásra 1948. május 13-án, a Sziklatemplom környékén került sor.[14] A békésen imádkozó, majd százezres tömeg ellen karhatalmat vetettek be. A rendőrség brutális támadást intézett, így akarta feloszlatni az ájtatosságra összegyűlt sokaságot.[15] Az incidensre válaszul Mindszenty esztergomi érsek levelet írt a miniszternek, amiben sérelmezte a történeteket.[16] Az ÁVO „szakembereinek” ekkor már egyértelművé vált, hogy a pálos rend nem tanító rend, nem betegápolók, és még sorolhatnánk a karizmákat – mégis valamilyen formában határozottan jelen volt a közéletben. 1948 nyarán Mindszenty József nagy elismeréssel szólt a pálosokról a Központi Szemináriumban tartott ünnepségen, ahol gyakorlatilag példaképnek állította őket.[17] Ezek az események emelték a Rendet a „klerikális reakció” élcsapatába, amely a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének figyelmét rájuk irányította.

Az esztergomi érsek letartóztatása és elítélése után[18] azzal szembesült a hatalom, hogy nem sikerült a katolikus egyházat úgy térdre kényszeríteni, mint ahogy azt az MDP KV szeretne volna. Nem tudták olyan mértékben érvényesíteni akarataikat, amennyire azt kívánatosnak tartották. Az ideális állapot, az állam által gyakorolt teljes kontrol lett volna az egyház felett.[19] A csehszlovákiai egyházellenes események megmutatták a kommunista „békeharc” útját, és az 1949. október 10-i karlsbadi Kominform gyűlésről már határozott ideológiai klisékkel tértek haza az „elvtársak”. [20] Mindezen határozatoknak a háttérére rávilágít a korabeli nyugati sajtó.[21] Az ÁVH tanult Mindszenty elítélésének nyugati fogadtatásából. Ez óvatosságra és sokkal összetettebb koncepciók per kidolgozására sarkallta őket.[22]

P. Vezér Ferenc tevékenysége

A kutatott téma szempontjából P. Vezér Ferenc[23] személye központi jelentőséggel bír, ezért megpróbálom szerepét jobban feltárni, ismertetni. A pálosszentkúti, erősen vallásos katolikus tanyavilágban nagy közmegebecsülésnek örvendtek a pálosok. A szerzetesek példamutatóan vallásos, kétkezi munkát sem nélkülöző szegényes élete megszerettette a pálos atyákat és testvéreket a tanyasi emberekkel. A „fehér barátok” hétköznapi majdnem olyan küzdelmesek voltak, mint az egyszerű homoki népé. Amikor a dúló, fosztogató, nőket megerőszkoló szovjet katonáktól már nem volt nyugalom a tanyavilágban, a kecskeméti rendőrkapitányság kezdeményezte a polgárőrség felállítását. Ennek vezetésére P. Vezér Ferencet kérték fel, aki elvállalta a szolgálatot. A tanyák védelmét 1945 tavaszáig látták el.[24]

Ennél a pontnál felmerül az első kérdés, amely azonnal bizonytalanságot szül. Miért éppen P. Vezér Ferencet kérték fel erre a feladatra? Vitéz Dr. Endre László, a földesúr október 20. előtt családjával együtt Velembe távozott.[25] A nyilas kormányban vállalt kormányzati szerepe miatt nem várhatta meg a közeledő oroszokat. Előtte még elbúcsúzott P. Bolyós Ákostól, a pálosszentkúti kolostor perjelétől. Egyedül Kiskunfélegyháza polgármestere maradt a posztján, akinek védelmi tevékenységére később visszatérek. Ebben a helyzetben ténylegesen elmondható, hogy nem volt a közigazgatásnak vezetője, az viszont tévedés, hogy P. Vezér volt a pálosszentkúti kolostor házfőnöke.[26] Ezt a pozíciót 1941 és 1945 között P. Bolyós Ákos[27] töltötte be. Ha el is hagyta a kolostort P. Bolyós a későbbiek folyamán – mint ahogy arra még utalok –, P. Vezér ez idő szerint is előjárója hatásköre alá tartozott. Elméletben semmit nem tehetett volna felettese utasítása ellenére. Ezért korántsem egyértelmű, hogy személyében egy alárendelt pálos szerzetes miként került a polgárőrség élére.

A helyzetet tovább bonyolítja, ha az egykori regulát áttanulmányozzuk. Ebben követelményként támasztják az örökfogadalmassal szemben, hogy semminemű renden kívüli tisztséget, hivatalt vagy javadalmat nem tölthetnek be, sem a fogadalom idején, sem a későbbiek során.[28] A pálos rend sajátságos lelkiségének és

szellemiségének alapja az önmegtágadás, aminek három erős pillére volt. Első helyen az aktuális politikától és a világban tapasztalt eseményektől való tartózkodás állt. Második helyen a rendi szigor szerepelt, amely a történelem folyamán a karthauziakkal vetekedett. Harmadik helyre az akaratról történő teljes lemondás került.[29] Ezeknek az érveknek a birtokában újból felmerül a kérdés, miként vált lehetségessé az, hogy P. Vezér Ferenc került a polgárórság élére, mint megbízott vezető.

Szükség volt a polgárórságra, ezt nem lehet megkérdőjelezni, bár így is alig tudták megfékezni a garázda elemek tevékenységét. Az akkori történéseket némileg finomító, egyházas jellegű értelmezés szerint[30] a tanyasi gazdák saját magukat, családjukat próbálták megvédeni. Ez a megközelítés magányos, elszigetelt eseményeknek mutatja be az ott történteket, nem tudatosan összehangolt, központilag megszervezett rajtaütéseknek. De vajon ez a feltételezés helytálló?[31]

Köztudomású volt, hogy Darányi Imre tanyáján megjelent két szovjet katonaszökevény. A korabeli állapotokra tekintettel egyértelmű, hogy nem békés szándék vezette őket. A családfő utasította fiát és feleségét a P. Homonnaytól ránk maradt kézirat szerint: „Fogjátok le az erősebbet, míg én a gyöngébbel végzek.”[32] Tapodi János – a szomszédos tanyáról – segédkezett eltemetni a két szovjet katonát.[33] A termőföldön temették el őket. A meglazított föld felett a rozs magasabbra nőtt, így találták meg a tetemeiket.[34] Több gazdát viszont a fosztogatók lőttek agyon. Egy Csányi nevezetű gazda 1944-ben halt meg a tanyáján, még Farkasnak a felesége és édesanyja végignézték búvóhelyükről, ahogy a gazdát agyonlőtték „mint egy kutyát”. [35] Ezek az atrocitások, melyek a háború szomorú velejáróiként hétköznapivá váltak, természetesen születtek meg a helybeliek válaszreakcióit. A későbbi, 1951. május 10-i kihallgatásán Tóth Illés azt vallotta, hogy Darányi gazda volt az első, aki szovjet katonát ölt.[36]

P. Vezér Ferencet 1945-ben háborús bűnökért eljárás alá vonták, de sikerült magát tisztáznia a szerzetesnek.[37] Akkor még nem került szóba a polgárórságban betöltött szerepe. Egy – túlságosan lelkes – prédikációja szolgált a feljelentés alapjául, amiben természetesen nem buzdított tevélegesen a szovjetek katonák ellen.[38] Sőt ez szóba sem került. Az 1945. április 2-án elhangzott prédikációjában a – feljelentők szerint – a húsvétí feltámadást összefüggésbe hozta az aktuális politikai helyzettel, azaz áttételesen utalt a nehéz időkben való kitartás szükségszerű jutalmára, amely elhozza a magyar feltámadást.[39] Ezen a ponton megállva, kezdjük vizsgálódásainkat a feljelentők személyénél, akik később az ügyben tanúként lettek kihallgatva. A főtárgyaláson „érdektelennek” mondott Csizmadia József így kezdte vallomását:

„A folyó év tavaszán, mint pártszervezők lettünk kiküldve Pálósszentkútra Kocsis Lajossal együtt a Magyar Kommunista Párt részéről.”[40]

Már ebből a mondatból kiderül, hogy az „érdektelen” tanúk, erősen érdekeltek voltak a köztisztviselőben álló P. Vezér Ferenc ellen vallani, hiszen ideológiailag létkérdés volt meghasonlást kelteni a tanyasi népben. Az így kialakuló helyzetben remélhették, hogy tagokat toboroznak a Kommunista Pártnak. Miután feltételezhető hiteltelenségük, vagy legalábbis erős részrehajlásuk igazolást nyert, vallomásukat csak fenntartással tanácsos átnézni.

Másodsorban azonban nézzük meg, mi lehetett az a mondat, vagy szövegrész P. Vezér prédikációjában, amely támadási felületet szolgáltatott ellene, és ami miatt saját rendtársai is túlzottan szókimondónak tartották. Lehetett-e egyáltalán bárminemű, a legcsekélyebb valóság alapja az ellene tett feljelentésnek?

„Mily sokan hagyták el Krisztust ebben a borzalmas időben. Ez a hat hónap, amit átéltünk a mi nagypéntekünk. A háború rémségei végig szántották a magyar ugart, sírás–zokogástól hangos a magyar róna. Mit éveken át izzadva, szenvedve gyűjtöttünk, ma romhalmaz, pusztulás. Milyen sokan kétségbeesve elpártoltak Krisztustól és a hazától. De én ezek láttára is kitartok. Van Isten az égben s feltámasztja a mi édes hazánkat is. Lesz ismét öröm és boldogság. Testvérek tartsunk ki Krisztus mellett és fogjuk szorosan a kezét és feltámad a régi magyar boldogság. Kitartás. Tél után jön a nyár. Nagypéntek után a húsvéti feltámadás.”[41]

Ha olvassuk a szentbeszéd fontosnak tartott kiemelt részét, vitathatatlanul felmerül, hogy némely gondolatot többféleképpen lehet értelmezni. Összességében a húsvéti feltámadás örömhírét adja tudtul, de mégis lehetőséget teremt némi asszociációra. Pálosszentkút 1944. október 22-én, vasárnap hajnalban került orosz ellenőrzés alá.[42] Ezt követően komolyabb harci cselekmények már nem voltak abban a térségben. Az atya a szorgos vidéki népnek prédikált, akik vélhetőleg a saját környezetükből hozott gondolatokat értették meg a leggyorsabban. Nem egyértelműek a vonatkozó irodalmakban megjelenő magyarázatok, amelyek a háborút átélt országra történő utalásként értik P. Vezér mondatát.[43] Itt vélhetőleg az oroszok bejövetelétől eltelt időről van szó. A tanyavilágban az orosz katonák és katonaszökevények által elkövetett gátlástalan garázdálkodás ténye erősíti ezt a magyarázatot. A gondolati ív érdekes, amely „a hat hónap, amit átéltünk a mi nagypéntekünk”-től, – azaz a mi halálunktól – vezet a Krisztus melletti kitartáson át a beteljesülésig, amely elhozza, hogy „feltámad a régi magyar boldogság”. „Kitartás”. Ennek az utóbbi egy szóra redukált mondatnak az elhangzása egyáltalán nem volt szerencsés az adott történelmi pillanatban, de ebből oktalanság lenne messze vezető következtetést levonni. Annyit tudunk, hogy P. Vezér nem az a típusú ember volt, aki megfontolt és alkalmazkodó realpolitikusként mindig az éppen aktuális szélirány felé hajlott. Igenis nagy veszélyt látott az istentagadó kommunizmus térnyerésében, féltette a rábízott katolikus nyáját az idegen ideológiától.[44] Ez azonban nem változtat azon, hogy retorikája – saját rendtársai szerint is – túlzott indulatokat keltett. Így emlékszik rá P. Homonnay Sándor Miklós:

„P. Vezér Ferenc kiváló népszónok volt. Alkalmas volt arra, hogy lelkesítő, sőt vérlázító beszédeket mondjon. Ezért némelyek szemében szálla lehetett. Sajnos nem volt meg benne a kellő bölcsesség.”[45]

Talán emiatt volt, hogy hat hétre „befogták”. [46] A pálosszentkúti hívek mindent megtettek, hogy szeretett papjukat visszakapják. 1945. április 17-én megfogalmaztak egy kérelmet a Magyar Kommunista Párt kiskunfélegyházi szervezetének, amelyet április 23-án adtak be. Ebben P. Vezér tiszta erkölcsére hivatkozva elutasítják az atya nyilas vagy németbarát beállítottságát és 264 aláírással hitelesítve, kérik szabadon bocsátását.[47] A kecskeméti Népbíróság 1945. június 13-án felmentette P. Vezért a vádak alól, mivel „a vádlott bűnössége bizonyítást nem nyert”. [48]

Jól nyomon követhető, hogy az új társadalmi berendezkedés már a kezdeti időktől megfelelő alanyt látott P. Vezér személyében arra, hogy a magyar érzelmű pálos rendet – rajta keresztül – lejárassa és az alkalmas időben, működésében ellehetetlenítse. Ennek első lépése volt a fenn tárgyalt per, amely később az ÁVH jól felépített, előre megkonstruált hazugságokkal és féligazságokkal dolgozó gépezetének alapul szolgált.

A pálosszentkúti polgárórség

Felmerül azonban a kérdés, hogy mi történt valójában Pálósszentkúton. Ennyi év távlatából mi az, amit bizonyosan megállapíthatunk az 1944–1945-ös eseményekből és ebben milyen szerepet játszott P. Vezér Ferenc. Ennek tisztázása kulcsfontosságú, ha a sztereotip megfogalmazásoktól elszakadva az objektivitásra törekszünk.

Mint ahogy azt már írtam, P. Vezért a hatóság valóban felkérte a polgárőrség megszervezésére, aminek legkésőbb 1944 novemberében eleget tett.[49] Már a polgárőrség felállításának időpontjával kapcsolatban bizonytalanságok figyelhetők meg, amik a következtetések terén jelentős tévedésekre adhatnak lehetőséget. Ennek pontos ismerete ugyanis az egész „ügy” egyik fő megoldási kulcsát képezi.

„Az 1944. október 15-i nyilas hatalomátvétel után a pálósszentkúti kolostorban csak P. Vezér Ferenc és Fr. Könyves Imre Lajos maradt. Ferenc atya szervezte meg a Szegedi Körlet megbízásából a polgárőrség helyi kirendeltségét a garázdálkodó söpredék ellen.”[50]

Ennek az időpontnak a hitelességét P. Bolyos visszaemlékezéseiben olvashatjuk. Ő 1944. október 21-én éjszaka hagyta el a kolostort, hogy a budai rendházba eljusson. Útközben kiépített gépfegyverfészket és katonákat látott, akiket hátvédként hagyott a magyar honvédség. Október 23-án Jakabszállásnál találkozott a pálósszentkúti „hős védőkkel”, akiknek említése leplezetlen gúnyval történik.[51] Ezek a „hős védők” lehetnek a polgárőrök, aminek bizonyítéka a szarkasztikus megfogalmazás mellett a katonáktól történő egyértelmű elhatárolásuk. Ez az értelmezés azért érdekes, mert feltételezi a „hős védők” részéről, hogy nemcsak rendfenntartás volt a feladatuk, hanem megpróbálták felvenni a harcot az ellenséges harcoló alakulatokkal.

Először válaszolni kell a polgárőrséggel kapcsolatos bizonytalanságokra. Kik voltak ezek a polgárőrök? Mikor kapcsolódott be a polgárőrség tevékenységébe P. Vezér Ferenc?

1944. október 12-én, Dr. Pálos Károly Kiskunfélegyháza polgármestere határozatban rendelte el, hogy vitéz Vedres László kiskunfélegyházi lakos parancsnoksága alatt négy századot állítsanak fel. A polgárőröket nemzeti színű szalaggal látták el, amelyen felirat és sorszám szerepelt.[52] 1944. október 17-én már közel 300 taggal megkezdte tevékenységét a szervezet. Soraikban fegyveres és fegyvertelen szolgálattelvők is voltak. A rendőrséget nemzetőrökkel erősítették meg. Éjszakánként 60 fegyveres polgárőr teljesített 5 fős járőrökben szolgálatot.[53] Az egyik századparancsnok elismervényben igazolta, hogy 25 darab puskát, 250 töltényt, egy golyószórót a hozzá tartozó két golyószóró dobbal, és 500 darab gránátot átvett.[54] A fegyver-ellátmány biztosítása folyamatos volt. Ezt igazolja, a III. századnak három nappal később kiadott 81 puskáról és azok sorszámáról készült pontos feljegyzése.[55] Ebből igazolást nyer, hogy a P. Vezér Ferenc által irányított és később megalakított polgárőrség nem azonos ezzel a polgárőrséggel. A levéltári dokumentumok ezt egyértelműen tanúsítják. P. Vezér Ferenc kétséget kizárólag ismerte ezt az állományt, mivel a pálósszentkúti tanyavilág Kiskunfélegyházához tartozott, de nem volt hozzájuk semmilyen köze.

Összegezve tehát, kétféle polgárőrségről beszélhetünk. Az első 1944. október 17-én kezdte meg tevékenységét. Ezt a véderőt még az oroszok bevonulása előtt hozták létre. Tevékenysége főként a nyilasok időszakára tehető. Ők voltak a P. Bolyos által is megemléltett „hős védők”. Akiknek feladata, a közigazgatásban keletkezett interregnum áthidalását szolgálta és civilekből szervezett fegyveres alakulatként működtek.

A másodjára megalakított polgárőrség már Pálósszentkútra korlátozódott és ennek lett a vezetője P. Vezér Ferenc. Megalakítására az orosz csapatok bevonulása után került sor. A két különböző időpontban és céllal

életre hívott szervezetben ennek ellenére lehetett kontinuitás a személyi állomány egy részének tekintetében. A polgárőrök vezetőjeként P. Vezér megpróbált gátat szabni az orosz katonák és katonaszökevények garázdálkodásának, illetve bizonyos rosszakaratú nőknek, akik az oroszokat kihasználva „saját fajtestvéreiket” is kirabolták.[56] A pálosszentkúti Historia Domus 1944. december 13-hoz köti, amikor P. Vezér, mint rendőrfőnök 60 polgárőr parancsnokságát elvállalta. „Népéért vérét is örömmel ontja.”[57] P. Homonnay megjegyzi, hogy a „Polgárőrség védekezése folytán szovjet katonák is meghaltak”, de rendtársa csak két hétig töltötte be ezt a vezető funkciót.[58] Ez nyilvánvaló tévedés, vagy a történetek finom retusálása, de az igaz, hogy P. Vezér 1945. január 1-én le szeretett volna mondani. Azonban erre nem került sor a körülmények miatt.[59] Úgy érződik, mintha P. Homonnay tudna az ott lezajlott eseményekről,[60] és ezért csökkenteni szeretné P. Vezér felelősségét vagy szerepét. Az egykorú, hiteles tanúk beszámolóí arra jók, hogy eloszlassák a félreértéseket. Ilyen szempontból a P. Vezér által vezetett napló a legfontosabb.[61] Ennek tisztázását követően, elvethetjük azt a feltételezést, amely szerint ez a csoportosulás – azaz a polgárőrség – a Kiskunfélegyházán 1945-ben megalakult Nemzetőrség lett volna.[62] Ez, az idézett szakirodalmakban folyamatosan előforduló tévedés, amely abból ered, hogy voltak, akik a két külön szervezetnek a nevét szinonimaként használva keverték – mint például P. Máthé Péter[63] – de az időpont meghatározásából tulajdonképpen egyértelmű, hogy valójában mire is gondol:

„1944-ben, amikor jött az orosz invázió [...] A nemzetőrség parancsnokának Páter Vezér Ferencet választották. Még ebből nem lett volna talán komolyabb probléma, hanem az egyik tanyára betörték az oroszok és akkor három vagy négy oroszot agyonlőttek a nemzetőrök. Elásták őket becsülettel, szépen, de jött a tavasz, és annak a parasztembernek a birtokán, aki nem tudott semmiről, kezek és lábak bújtak elő a föld alól. Sietett hát az orosz parancsnokságra és jelentette az egészet. Ebből aztán nagy felfordulás lett, az összes nemzetőrt elvitték. Több ember örökre eltűnt. Jól megverték Ferenc atyát is, de pár hét után kiengedték.” [64]

P. Máthé Péter klerikus volt a pálos rendben, amikor a váci internálásra sor került. Visszaemlékezésében legalább három külön szövegegység egybeolvadását lehet megfigyelni, de a polgárőrség–nemzetőrség kezdeti időpontjának ő is az 1944-es évet adja meg.

A legautentikusabb forrás a kérdéses időpontról – a már említett – P. Vezér által írt napló. Ebből minden kétséget kizárólag kiderül, hogy 1944. december 11-én Kiskunfélegyházán járt, mivel rendőrparancsnoknak akarták megtenni. Erre 1944. december 13-án sor került. Az Endre-birtok védelmét mutatja a szegényparaszsággal szemben a december 18-i bejegyzés:

„Rendőreim nagyszerűen dolgoznak. A nép egészen meglepődött. Jönnek vissza a lopott dolgok.”[65]

Ez az információ azonban csak bonyolítja a helyzetet, mivel a „rendőrség” elsődleges célja eszerint a civil lakosság részéről tapasztalható fosztogatások megfékezése volt. A „lopott dolgok” visszaszerzése arra utal, hogy a frontvonal továbbhaladása után a környékbeli lakosság is igyekezett kihasználni a zavaros állapotokat és mások – elmenekült birtokosok – értékeit is fosztogatta. P. Vezér rendőrparancsnoki kinevezését követő hetekben a kiskunfélegyházi kommunisták már indítványozták, hogy ne tölthesse be ezt a tisztséget.

Minden elé tornyosuló nehézség ellenére P. Vezér folytatta tevékenységét. Mint pap lelki vigaszt nyújtott az elkeseredett embereknek. A szentmiséken buzdított, betegeket látogatott, elindította a szentkúti rózsafüzér

társulatot, és emellett felelősség érzete arra ösztönözte, hogy a polgárőrség vezetését is ellássa. Pedig tudta, hogy ez utóbbiból csak problémái lehetnek. 1945. február 3-án ezeket a prófétikus sorokat vetette papírra:

„Kiskunfélegyházán mindent átvettek a kommunisták, zsidók. Tanyai rendőrség is megszűnt. Én nem vagyok már semmi. De ezért a szegedi főkapitányságra folyamodtam, mert népemet nem engedhetem büntetlenül kirabolni, unintelligens, műveletlen csirkefogóktól. Nehéz helyzet, rendkívüli gondolkozást is követel. Mert a nép papjára úgy néz, mint valamikor Mózesre a zsidó nép. Ha én is elhagyom, mi lesz vele? Ki segíti? Ki pártfogolja? Nem. Nem hagyhatom el őket, pedig tudom, sok kellemetlenség, sőt életembe kerülhet. De meghátrálni hazaárulás, gyávaság volna. Az utókor talán nem érti meg, de a pálos szerzetes, magyar szerzetes. A magyar pedig halálig dacol és harcol.”^[66]

Ma már elképzelhetetlen az a nyomás, amely P. Vezérre nehezedett. „Nehéz helyzet, rendkívüli gondolkozást követel.” Követve lelkiismeretét, legjobb belátása szerint cselekedett.

P. Bolyós Ákos 1945. március 1-én tért vissza Pálosszentkútra, mint a kolostor perjele.

„A hír hamar elterjed és már Ferenc atya a kegyhely erdejének sarkán vár nagy ujjongással, örömmel. Egyszerre elmond mindent, hogyan bujtatta a templom kórusán a nőket, miként szervezték meg a Szegedi Körlet megbízásából a polgárőrség helyi kirendeltségét, a kóborló és garázdálkodó kül-, és belföldi sőpredék ellen.”^[67]

A fenti idézetből három dologra biztosan fény derül. Eszerint a polgárőrség megszervezésére még az oroszok bevonulása előtt került sor, „a Szegedi Körlet megbízásából”. Szeged városát 1944. október 11-én szállta meg a szovjet hadsereg. Nehezen képzelhető el, hogy a körlet központjából, vagy akár területéről adjanak ki utasítást a hadban álló, független magyar területek polgári lakosságának védelmére. Ha ez mégis megtörtént, akkor azt 1944. október 15-e után a nyilasok teheték meg a „Szegedi körlet” még általuk birtokolt területéről. Az viszont tény, hogy P. Bolyós Pálosszentkút eleste után enyhe gúnnyal említi a „hős védőket”, mint azt már említettem. Ez az utóbbi információ megerősíti, egyben hitelesíti a feltételezés helyességét, hogy a Polgárőrség már létezett a szovjet csapatok érkezése előtt.^[68] Arra nézve viszont nem rendelkezünk információkkal, hogy az 1944. október 17-én felállított polgárőrségben P. Vezér szerepet töltött volna be, s ha igen, milyen.^[69] Másodsorban szervezett önvédelmi csoportosulásnak kellett lennie, amely rendelkezett – saját és a környék védelmét legalább részben ellátó – önálló infrastruktúrával és tárgyi eszközökkel. Harmadsorban az is egyértelműnek tűnik, hogy szó sincs kizárólag az oroszok elleni szerveződésről, – már ami a P. Vezér vezette polgárőrséget illeti – mint inkább a tanyasi tolvajlások miatt bekövetkezett határozott fellépésről.

A helyzetet idővel a győzedelmes „kultúrlovagok” elállatiasodott viselkedése némileg megváltoztathatta – mint ahogy arra P. Vezér 1945. január 4-i bejegyzése utal.^[70] Az orosz katonák féktelen erőszakoskodásai, rablásai kiválthattak a helybeliekből olyan erős ellenszenvet, aminek következtében, ha lehetőségük adódott elégtételt vettek rajtuk. Itt kell megjegyezni, hogy P. Bolyós Ákos már 1945. március 5-én levélben értesítette P. Besnyő Gyulát^[71] a Pálosszentkútra történt szerencsés visszaérkezéséről. A levél hangvétele pozitív, de ebben is van egy érdekes, közvetett utalás az elmúlt idők eseményeire:

„Azért itt is voltak meleg napok, amit sokszor P. Vezér Ferenc még fűtött, de majd ő bővebben elmondja.”[72]

Ezek az elejtett mondatok és a P. Vezér által vezetett naplóban szűkszavúan rögzített bejegyzések nem egy kifejezetten jámbor szerzetes képét, mint inkább egy tudatosan és aktívan szerepet vállaló ember portréját vázolja elénk. A hazáját, nemzetét, és szűkebb pátriáját féltő férfi alakját ismerni fel soraiból, akit végtelen szomorúsággal tölt el az a vérzivatar, amiben él.

Fr. Lelkes József Paszkál[73] 1951. március 27-i kihallgatásán arról beszélt, hogy P. Vezér, 1945. március végén, vagy április elején civil ruhában, vállán puskával utazott fel Budapestre. Ekkor beszámolt a polgárőrség tevékenységéről... P. Besnyő a Rend érdekeire hivatkozva fokozott óvatosságra és higgadt, körültekintő magatartásra kérte.[74] Látszólag az ÁVH által kreáltak tűnnek e sorok. A szovjet ellenőrzési pontokon keresztül ki mehetett át puskával a vállán, azokban a veszélyes időkben? Azonban ne felejtsük el, hogy az oroszok néhány napig a pálosszentkúti kolostorban voltak és – bár az orosz parancsnokság hivatalos engedélye nem maradt fenn – minden bizonnyal hozzá kellett járulniuk a polgárőrség létehez. Tehát nagy valószínűséggel egy ilyen dokumentum birtokában volt P. Vezér Ferenc, amivel bátran közlekedhetett a leírt módon. Az utazás tényét megerősíti P. Bolyós 1945. március 7-i szentkúti bejegyzése.[75]

A polgárőrség működésének és szerepének tárgyalásánál nem hagyható ki Szilágyi Andrea Erzsébet személye és tanúvallomása.[76] Az 1946. június 7-én felvett jegyzőkönyv szerint a lány 1944. október 10-től, 1945. március végéig a kolostorban lakott.[77] P. Vezért a Sziklatemplomban ismerte meg és meglátogatta Pálosszentkúton. A hadi események, majd később Budapest ostroma nem tette lehetővé, hogy visszatérjen a fővárosba.[78] Tudomása volt róla, hogy Tóth Illés és társai oroszokat öltek, de vallomásában P. Vezér Ferencről sehol nem tett említést. Tóth Illésről viszont, mint elvakult németbarátról beszélt, aki „öt többször megverette”. Ha P. Vezérré szűkítjük vizsgálódásunkat, némileg vitatható állítás, hogy a nyomozás Szilágyi Andrea „rosszindulatú feljelentése miatt indult meg.”[79] Tudtak a történetekről mások is és jelentették azt. P. Vezér Ferenc neve első alkalommal érintőlegesen akkor merült fel, amikor Kiss László kommunista feljelentést tett 8 orosz katonára, 1945-ben történt meggyilkolásával kapcsolatban.[80] Azt nem lehet tudni, hogy az 1946-ban is csak 18 esztendő diáklány miként lakhatott 1944 végétől a kolostorban. Talán cselédként alkalmazták a rendhagyó körülmények között. A P. Bolyós Ákos által vezetett Historia Domusban ez olvasható:

„Andrea szélhámós, beteg lelkű leány. Ferenc atya szerencsétlen árnyéka. Szerelmi tébolyában bárhová helyezték az atyát, követte, és mert viszonzást nem kapott, bosszút esküdött ellene.”[81]

1946. október 2-án újra feltűnik Szilágyi Andrea neve. Csizmadia József, a Magyar Kommunista Párt pálosszentkúti szervezetének titkára vizsgálatot kért ellene, mivel P. Vezért „vissza akarja kérni a rendőrségtől”. [82] Ez a forrás olyan szempontból is érdekes, hogy a helybeliek semmit nem tudtak P. Vezér kilétéről, keresték őt, hiányolták. Szilágyi Andrea érzelmi beállítódását vizsgálva úgy tűnik, hogy P. Vezér személye iránt erős rokonszenv élt benne.

Ha megpróbáljuk összegezni a rendelkezésre álló információkat, és levonjuk a megfelelő következtetéseket, arra jutunk, hogy nem lehet helytálló a tanyasi emberek elszigetelt védekezése a megszálló szovjet csapatok

túlkapásaival szemben.[83] Számolnunk kell 1945 márciusáig[84] egy szervezettel, a polgárőrséggel, amely valamilyen formában összefogta és irányította a tanyák népét.

A P. Vezér Ferenc elleni koncepció alapja

Létezik egy olyan megközelítés a pálosok között, amely szerint P. Vezér a pálosok Soltvadkerti házában – ahol egy rendi pincészet is működött – fiatal nőket akart megvédeni, akiket egy szovjet katona el akart hurcolni. Miközben dulakodtak, a katonának elsült a fegyvere, de saját magát sebesítette halálra.[85] Tehát az ártatlanok védelmében, önhibáján kívül került ebbe a kellemetlen helyzetbe az atya. Ezt az értelmezését az eseményeknek P. Aczél László Zsongor 2007-ben publikált tanulmányában eleveníti fel, amit szóról–szóra már Szántó Konrád is leírt 1991-ben.[86] Eszerint a történések 1944. decemberében zajlottak. Mind a két írásban az szerepel, hogy P. Vezért ezután áthelyezték Pálosszentkútra. Ez az időpont azonban nem állja meg a helyét, mivel P. Vezér maga beszélt arról, hogy püspöke 1944. július 18-án helyezte büntetésből Pálosszentkútra, mert a németek ellen beszélt.[87] További kérdés az, hogyha az időpont téves, attól még az alaptörténet elfogadható-e?

P. Homonnay a történéseket másként interpretálta. Véleménye szerint nincs bizonyítva a P. Vezér ellen felhozott gyilkossági vád. A lejátszódó dráma színhelyeként, visszaemlékezésében egyértelműen a pálosszentkúti kegyhelyre utal. Megítélése szerint az orosz katona lehet, hogy részeg volt és önmagát lötte le véletlenül. Mindemellett az is előfordulhatott, hogy egy másik orosz katona végzett vele. Azt viszont természetesnek találta a kialakult helyzetben, hogy P. Vezér kénytelen volt eltemetni a holttestet.[88] A nagyszámú magyar, német, és orosz temetetlen holtak miatt ténylegesen érvényben volt egy olyan rendelkezés, hogy ezeket a helybeli lakosság köteles eltemetni. Ez azonban bejelentési kötelezettséget vont maga után.

Egy konkrét esetről tudunk, amikor oroszok egymást sebesítették meg:

„Szűcs Gergely a Péteri tó mellett lakó tanyás mondta el, hogy '45 húsvétja napján a tó környékén számos szovjet katona verődött össze. Elkezdtek lövöldözni. Addig lövöldöztek, amíg egyiküket hasba nem lőtték. Ezt bevitték Szűcs Gergely tanyájára. Ő a sebesültet kocsira helyezte és befuvarozta Kiskunfélegyházára a kórházba. Hozzájuk erről azóta se szólt hatóság. Ennek a történetét közvetlen Szűcs Gergely szájából hallottam.”[89]

Ez a talán elszigetelt, és egyedi példa azt mutatja, hogy az oroszok nem minden esetben álltak bosszút saját katonáik fegyelmezetlensége miatt a vértlen és védtelen civileken. Ennek ismeretében nem egészen érthető, hogy a kolostorban történekről beszámoló P. Homonnay miért tartotta természetesnek, hogy egy másik orosz katona által halálra sebzett oroszot P. Vezérnek kellett eltemetnie. Egy ilyen szituációban az orosz parancsnokság általában kivizsgálta az ügyet. Másik megközelítéssel élve, ha ez így történt, akkor azt P. Vezér bizonyára jelentette volna a törvényes formák betartásával.[90]

A monasztikus szerzetesi képnek némileg ellentmond Poszet Bertának, P. Vezér Ferenc unokatestvérének elbeszélése. Neki állítólag a történetek után írt egy négyoldalas levelet az atya, amiben beszámolt a lejátszott eseményekről. Berta ezt a levelet megsemmisítette, de említést érdemel, amit saját szavaival elmond:

„Azt megint nem a levélből mondom, hanem én teszem hozzá, hogy Gyurikának[91] se kellett több – mert magas, sovány, csontos, erős, rámenős természetű, hirtelen haragú volt, és olyankor csapott, vágott – verekedni kezdett, és az oroszot leütötte, a földre sújtotta.”[92]

Ennek a történetnek a középpontjában egy orosz katona van, aki a kolostorban hozzányúlt a monstranciához és ez váltotta ki a dulakodást. Fegyverhasználatról ebben az esetben sem esik szó. Az atya, 1944. november 17-én talán ezt a történetet örökítette meg a naplóban:

„Egy kozák újra fosztogatta a kolostort. Még a kápolnában is kutatni akart és ezért P. Ferenczel lökdösődésbe fajult. Páter nevét felírta és születési évét, s szintén megreggelizett [majd] máshová ment rabolni.”[93]

Figyelemreméltó tény, hogy P. Vezérnek első népbíróági tárgyalására, az 1945. április 2-i szentbeszédében elhangzottak miatt került sor. A vád, népellenes büntetés, a demokrácia elleni lázító izgatás volt. 1945. május 17-én P. Besnyő Gyula rendfőnöki megbízott arra utasítja P. Bolyós perjelt, hogy P. Vezér amint lehet, menjen Pécsre „pihenni”:

„Reményelem, hogy P. Ferenc ezen intézkedésből kiolvassa a legnagyobb szeretetet és értékelését annak a munkának, amit évek óta végzett. És ez az utóbbi idők idegtépő izgalmai nem csak tanácsolják, de az Isten ötödik parancsolata értelmében megkövetelik tőlem, tőle és a Rendtől, hogy időt, alkalmat nyújtsunk a pihenésre.”[94]

Isten ötödik parancsolata – Ne ölj! Ennek a levélnek az olvasása közben értjük csak meg mennyire hiányosak az ismereteink.[95] Természetesen még ebből sem vonhatunk le egyértelmű következtetést, hiszen az ókeresztény kortól megfigyelhető ennek a parancsnak a saját egészség védelmére történő, átvitt értelmű felfogása. Továbbá, lehet ennek egy olyan olvasata is, hogy óvni szerették volna őt. Azt gondolom erre akkor még nem volt különösebb ok, hiszen a tanyák népe mellette állt és a népbíróóság is fölmentette a vádak alól. Arra irányítja a figyelmet ez a rendfőnöki levél, hogy komolyan szembenézzünk a Pálósszentkúton lejátszódott események pontos ismeretének hiányosságaival.[96]

A magam részéről azt tartom a legelképzelhetőbbnek, hogy P. Vezér akarva vagy a háborús körülmények miatt akaratlanul belekerült egy olyan helyzetbe, aminek sodró lendülete és dinamikája már nem nyújtott lehetőséget a kiszállásra, és amire alapozva a későbbiekben az ÁVH egy hangzatos forgatókönyvet írt. Ahhoz, hogy bármilyen módon közelebb juthassunk az igazsághoz, kérdéseket kell megfogalmaznunk, ütköztetni kell a rendelkezésünkre álló ismereteket. Vállalnunk kell egyfajta kételkedést, amely gondolkodásra serkent és ezáltal viszi előrébb megismerésünket. A fent közölt adatok több irányú átgondolását még akkor is hasznosnak tartom, ha pontos, egyértelműen bizonyos válaszokat nem tudunk megfogalmazni. Feltételezhető, hogy P. Vezér – mint a polgárórság vezetője – tudott emberei tevékenységéről.[97] Azonban szinte bizonyos, hogy önmaga közvetlenül nem vett részt a fegyveres cselekményekben.

A valóság átalakítása a kívánt célhoz

A megszerkesztett kirakatperben az eddig tárgyalt események úgy jelentek meg, hogy P. Vezér Ferenc 1944-től terroralakulatot szervezett.[98] Érdemes akár csak ennek a mondatnak a belső logikáját megízlelni. Ez a mondat – a benne rejlő jelentéstartalommal – magában foglalja a halálos ítéletet. Az ÁVH koncepciója szerint egy szerzetes papról van szó, tehát az egyház legradikálisabb vonalának képviselőjéről, ha úgy tetszik ő a „klerikális reakció” mintája. 1944. Az évszám magáért beszél – főleg pontos időpont megjelölés nélkül. Nem kell különösebb kombinatív képesség, hogy a németek magyarországi ténykedésével és a nyilasok uralmával hozzuk a megadott időpontot összefüggésbe. A terroralakulat már csak pontosítása az 1944-es évszámnak. Tehát felsejlik, egy törvényen kívüli, minden emberi normán túllépő, vagy inkább a végső győzelembe vetett vakhit reményében bármire képes szörnyeteg alakja. A tárgyaláson ezt akarták bebizonyítani P. Vezér Ferencről, aki – súlyos testi és lelki kényszer alatt – maga ellen tett vallomást. Komlós János[99] államvédelmis százados volt az ügyében eljáró nyomozó. P. Vezért fokozatosan rábírta, hogy a gyónási titokban megtudott emberölésekről beszéljen. A lelkileg kimerült papot azzal is jól tudta zsarolni, hogyha nem működik együtt, akkor átadják az orosz hatóságoknak, és a Szovjetunióba viszik. Ezt P. Vezér még az azonnal végrehajtott halálos ítéletnél is rosszabb lehetőségnek tartotta. A mellé beépített fogdaügynök is arról győzködte, hogy inkább mondja el a gyónási titkot, mert így sokkal nagyobb bajtól menekül meg. Miután 2–3 gyónásból megtudott gyilkosságot nyomozója elé tárt, teljesen összeomlott. Fogdaügynöke jelentéseiből vívódását nyomon lehet követni.

„A kihallgatás után hangulata pesszimista volt. [...] Szerdai kihallgatásán elmondta a gyónásból megtudott gyilkosságokat, azzal nyugtatta meg magát, hogy ezeket a gyilkosságokat a neki adott jelentésekből is tudja. Csak két három esetet mondott el, amelyet csak gyónásból tudott.”[100]

A fogdaügynök igyekezett Komlós János államvédelmis századosnak a keze alá dolgozni, de igazi eredményt így sem ért el. Jelentéseiben sorozatosan panaszkodik, hogy „Vezér” nem őszinte és nem ismeri el, hogy gyilkolt. Ezt Fr. Könyves Imre Lajos[101] rosszindulatú híresztelésének tartotta.[102] Vallomásait csak azért tette, – mondta cellájában – mert meg akart felelni nyomozójának, akiről azt gondolta, hogy úgymint Fr. Könyvesnek hisz és őrá a gyilkos szerepet osztották. Egy alkalommal – a fogdaügynök – állította, hogy egy kérdésre P. Vezér elszólta magát: „amikor lőttem Könyves az udvaron tartózkodott.”[103] Azonban sikerélménye kérészetű volt. Maga sem tudta, eldönteni hogy valójában mi történt, és ezt jelentései tanúsítják. Nagyon valószínű, hogy a folyamatos vallomások kavargtak az atya fejében és így nem elszólta magát, hanem zaklatott idegállapotának köszönhető az elhangzottak.

Az ÁVH nemcsak emberségükből kifordult verőlegényekből állt, ott voltak mögöttük a még veszélyesebb elemek, akik jól előkészített elképzelések mentén haladva, képesek voltak az egyszerű emberek manipulálására. De ha ebből még nem értett mindenki, akkor jobb, precízebb nyelvezetre is hajlandók voltak P. Vezér bemutatására:

„Maga is szívesen járt bandája tagjaival, mint vallotta: 'oroszlánvadászatra'[104] a pálosszentkúti tanyavilágban. A gyilkosságok közül egyet személyesen hajtott végre: 1944. december 3-án egy szovjet katonát orvul lelőtt.”[105]

Hosszú előkészülettel és alapos átgondolással tervezték meg az ügy minden egyes részletét. Már 1946-ban tapogatózott az ÁVO és a szovjet titkosszolgálat, az NKVD is vizsgálódni kezdett. Kihallgatták a rendház tagjait, de P. Vezér ekkor már nem tartózkodott ott. 1946. július 16-án az orosz parancsnokság Fr. Könyves Imre Lajos kihallgatását elrendeli, de nem találják Pálósszentkúton.

„[Vezér] Ferenc atya Sebestyén tv [testvér] Soltvadkertre kerékpározik. Sebestyént visszaküldi, ő pedig nyomtalanul eltűnt. Jó is, mert 19–20-án már a rendőrség keresi. 4–5 embert Budapestre szállít az orosz parancsnokság. 3 orosz hullát exhumáltak.”^[106]

A P. Bolyós Ákos kézírásával lejegyzett sorokkal nagy hasonlóságot mutat a P. Homonnay kihallgatásáról 1951. április 20-án készült kivonat ide vonatkozó része:

„Vezér Ferenc maga is részese volt a szovjet katonák meggyilkolásának^[107] és ezért menekült el Pálósszentkútról. Innen civilben a pálosrend soltvadkerti birtokára menekült kerékpáron. Soltvadkertről pár nap múlva felment Budapestre és a Szikla–templomban kapott menedéket. Kerékpárját Szilágyi Andrea hozta vissza Soltvadkertről.”^[108]

P. Vezér sokat tartózkodott Soltvadkerten és járt fenn Budapesten a Sziklatemplomban is. Lényegében minden lépéséről értesültek az államvédelmi szervek, de mivel arra gondoltak, hogy az NKVD már beszervezte, várakozásra voltak kárhóztatva.^[109] Ezt az időt sem töltötték azért egészen tétlenül. A pálos rend túlságosan nemzeti gyökerű volt a mindent átfogó internacionalizmusnak, ezért elhatározták az összes rendtag letartóztatását. Révai József egyházpolitikai átalakításának ez mintegy sarkalatos pontja volt. Ráadásul azt is ki kellett találni, hogy P. Vezérnek mennyi szovjet katona haláláért kell felelnie. A fentiek ismeretében nem csodálkozhatunk, hogy a letartóztatások során P. Vezért vették először őrizetbe 1951. március 20-án.^[110]

A vádakhöz emberek kellettek, akiknek a tanúvallomása által legalább nyíltan elkerülhető volt a hazugság és a kitaláció látszata. Ezért vagy húsz embert begyűjtöttek Pálósszentkútról. A megfelelőnek vélt férfiakat Péter Gábor „egyenes” beszéddel vette rá a tanúskodásra:

„Emberek, mi tudjuk, hogy maguk ártatlanok. Nem akarjuk magukat börtönbe zárni, csak a katolikus egyház parasztnyúzó reakciós papjait. Csak vallják nyugodtan azt, amit mi mondunk, nem lesz bántódásuk. Addig is jól ellesznek itt a ház körül, kapnak eleget enni és cigarettát. A tárgyalás után hazamehetnek.”^[111]

A „Vezér-ügy” szálai messzire nyúltak. Az ÁVH kezére játszott P. Bolváry Pál,^[112] P. Rauch Attila és P. Vincze Tihamér tiltott határátlépési kísérlete. Schandl Károly volt államtitkár egykori szobainasa^[113] fejenként 12.000 forintért vállalta a három atyának és a Schandal házaspárnak Bécsig történő eljuttatását. P. Csellár Jenő biztosította a „szállítási költségeket”.^[114] 1950. szeptember 30-án a biztosnak hitt vezető átadta, a kommunizmus elől menekülő kis csapatot a határőrségnek.^[115]

Ezután, 1951 áprilisáig az összes rendszeridegen elemnek minősített pálos szerzetest letartóztatták, szisztematikusan begyűjtötték. Mivel sok hívő ragaszkodott az aszketikus magányban Magyarorszáért engesztelő pálos szerzetesekhez, nem volt elegendő P. Vezér Ferenc – már több szovjet katonát érintő – gyilkosságainak ügye. Le akarták járni az egész Rendet. Így hamis tanúk bevonásával „kiderítették”, hogy a Sziklatemplomban szexuális és homoszexuális orgiákat rendeztek folyamatosan, sok esetben kiskorúakkal. Ennek a morbid gondolatmenetnek a magját P. Gyéressy Ágoston vélt, vagy valós ügyei szolgáltatták.[116] Egyébiránt P. Gyéressynek vallomásait jól tudta hasznosítani az ÁVH, mint azt később még tárgyalom. A Grössz-perben VIII. rendű vádlott Csellár Jenő fasiszta háborús bűnösök rejtegetésében működött közre, egyben pénzelni akarta külföldre szökésüket.[117] Már megint a jól megszokott ÁVH formula, amely féligazságok felhasználásával, azokat mintegy összeszova, a köztudatban jól elültethető városi legendákat vizionál. Tény, hogy P. Csellár Rómába akarta kijuttatni a három fiatal papot,[118] de a Rákosi rendszerben mennyivel megfelelőbb volt a hangulatkeltésre a fasiszta háborús bűnösök megemlézése. Tóth Illés a „gyilkos kulák”, P. Vezér bűntársa is a Sziklatemplomban kapott elhelyezést.[119] Tóth az ÁVH univerzális figurája volt. Nem csak P. Vezér Ferenc ellen használták fel, hanem a Grössz-per fő tárgyalásán is ott tanúskodott.[120]

Tóth Illéssel kapcsolatban említést érdemel, hogy Szilágyi Andrea ellene irányuló feljelentését követően[121] Kiss László is feljelentette 1946. július 1-én.[122] Ennek tulajdonítható, hogy gyilkosságokban való részesség gyanújával őrizetbe került, de néhány heti vizsgálati fogság után szabadlábra helyezték.[123] Ezt úgy tudta elérni, hogy P. Vezér Ferencre terhelő vallomást tett[124] és az egyik orosz tisztet megvesztegette.[125] Amennyiben P. Bolyós Ákos értesülései helytállóak, akkor Tóth Illésnek, – aki P. Vezér egyik helyettese volt a polgárőrségben – köszönhető az atya közvetlen meggyanúsítása. Az 1946. november 15-én lefolytatott gyanúsított kihallgatáson azt is elmondta, hogy ő maga is a Kommunista Párt tagja, ezért az ellene felhozott vádak alaptalanok.[126] Sokan választottak ilyen túlélési stratégiákat. Ennek tükrében nem meglepő, hogy végül Szilágyi Andreát „erkölcsileg és politikailag megbízhatatlannak”, még a feljelentésében szereplő Tóth Illést, – aki nagy valószínűséggel bárki ellen vallott már ekkor is, csak hogy saját magát tisztázza – „baloldali pártba tartozó, demokratikus gondolkodású” személyként kezelték.[127] Mentségére szolgáljon az emberi természet gyöngesége mellett, az ÁVH lélekgyilkos munkamódszere, amely sokakat megalkuvóvá alakított. Tóth későbbi befolyásolásában szerepet játszott, hogy elhitették vele azt a koholmányt, hogy felesége és P. Vezér között szerelmi viszony volt. Ez gyűlöletet váltott ki belőle és – amint a fogdaüagnőke jelenti – sokat beszélt róla.[128] Az ÁVH célja ez volt, a megosztás és az igazság elhomályosítása, amit az emberek folyamatos manipulálásával értek el.

Az ÁVH „munkatársai”, módszerei, és a hitvalló mártírok

P. Szabónak,[129] a pálosok elleni későbbi per I. rendű vádlottjának együttműködő magatartása még az adott körülmények között is etikátlannak nevezhető. Már 1950. november 26-án fajtalanság büntetésében önmaga ellen terhelő vallomást tett.[130] Mindez még letartóztatása előtt történt, és az ÁVH pálos rend elleni lejárato koncepciójához készített alapot. Ráadásul az ő esetében erre tanúk sem voltak.[131] Pétery József váci püspök ellen is vallott P. Szabó, mint ahogy Grössz érsek ellen is felhasználták. Mégis ügyét rendtársaitól külön kezelték. Még a többi pálos zárt tárgyalására 1951. augusztus 1-én és 7-én került sor, addig neki külön tárgyalása volt 1951. augusztus 10-én. Együttműködése fejében, mivel „beismerése felderítő jellegű” volt, csak három év és hat hónap börtönbüntetést kapott.[132] Később többször feltűnt Pécssett és P. Bolváry Pál tevékenysége után érdeklődött. A szétszóratásban is összetartó pálosok feltételezték róla, hogy az ÁVH megbízottja, ezért soha nem beszéltek előtte fontos dolgokról.[133]

A jól előkészített, előre megtervezett kihallgatások során így is számtalan ellentmondást lehet megfigyelni a „pálosszentküti ügyel” kapcsolatban. Ezekből csak néhányat sorolnék fel; Fr. Könyves Lajos Imre fogdaüagnőke jelentette, hogy ismeretségük tizenkettedik napján megnyílt a szerzetes és elmondta, hogy egy gyilkosságot a saját szemeivel látott. A pap puskával ölt meg valakit.[134] Furcsa mód a későbbi

jegyzőkönyvben nem puska szerepel, hanem egy dulakodás közben megszerzett pisztoly, amivel P. Vezér agyonlőtte az orosz katonát.[135] Tóth vallomása szerint a holttestet a rendház udvarán temette el P. Vezér és Fr. Könyves. Amikor 1945 áprilisában előállították P. Vezért, még volt ideje szólani Tóthnak, hogy P. Bolyós Ákos priorral temessék máshova a tetemet. Tóth szerint a „kistemetőbe” helyezték át a katona földi maradványait.[136] Egy másik alkalommal lefolytatott kihallgatáson ez már úgy hangzott el, hogy az ötven méterre lévő „front–temetőbe” temették el az orosz holttestét.[137] P. Bolyósra is szerepet szabtak, aki kényszer hatása alatt, hivatalnokokat megszégyenítő precizitással mondta el a betanított mondatot:

„Beismerem, hogy az új sírgödört a kolostortól mintegy 20 méterre lévő ideiglenes temetőben ástam meg.”[138]

Kistemető – Front–temető, 20 méter – 50 méter. Ezek az „aprócska” eltérések nem okoztak gondot, mivel a lejáratast célzó koncepció előmozdítása volt a lényeg.

Úgy tűnik, hogy P. Szabón kívül, P. Gyéressy személyében is egy abszolút ideális, közreműködő hajlamú rendtagot talált az erőszak–apparátus. A kihallgatását lefolytató ÁVH tiszt intézkedési tervében „rendkívül gyáva, alkalmazkodó, ravasz, karrierista, számító, és bosszúálló” szavakkal jellemzi.[139] Ezeknek az alaptulajdonságoknak a birtokában könnyű volt őt a kívánt célra felhasználni. Érdemes ezt a vonalat tovább kutatni, mert az egész Rend szempontjából tanulságos lehet a belső megosztottság pontos feltárása.[140] Vallomásában ez olvasható:

„Vezér Ferenc rendtársam már nyíltabban lázított a népi demokrácia ellen, hangoztatva, hogy a rendszer híveit, tehát a kommunistákat gyűlölni szabad, s az ellenük elkövetett bűncselekményeket Isten megbocsátja. Csellár figyelmeztette ez alkalommal a burkoltabb beszédre”[141]

Miért érdekes ez a kiragadott részlet? Azért, mert P. Gyéressy tanúvallomása nagy valószínűséggel az ÁVH-t teljes mértékben kiszolgáló, vele együttműködő ember szavait tartalmazza. Fogdaügnöke jelentéséből kiderül, hogy nem bántották, amit ő saját őszinteségének tulajdonít. Még arra is ígéretet kapott, hogy ha kiszabadul régész lehet, vagy múzeumba kerül.[142] Egy másik fogdaügnöki jelentés más megközelítésből világítja meg „lelkiségét”:

„Jelenteni kívánom, hogy Gyéressy, amióta vele vagyok egy cellában, megfigyelésem szerint egy esetben sem imádkozott még. Sem reggel, sem délben, sem este, sem étkezésnél, sem katolikus nagy ünnepeken, mint pl. ma Úrnapján.”[143]

Szerzetesi, papi hivatásában is sok problémája volt P. Gyéressynek a pálos közösségen belül. Külső egzisztenciális kényszer hatására adta apja szemináriumba, hogy a gimnáziumot be tudja fejezni. Zongoraművész szeretett volna lenni.[144] Együttműködő készsége révén adalékokat nyerünk a háború alatti Pálos rendtörténetre vonatkozólag is. Ez is teljes elköteleződését tanúsítja az ÁVH felé, mert mint több

alkalommal nyomozója megjegyzi, még arról is beszélt, amit nem kérdeztek tőle. A kihallgatások alkalmával részletesen kirajzolódik korábbi ügyködése:

„A pécsi csendőrnyomozóval való egyetlen érintkezésem – emlékezetem szerint – 1942 nyarán történt. Láncos Zoltán volt rendtársammal, az ő felszólítására tértünk be az Apáca utcai (8. szám) csendőrépületbe (a címet nem figyeltem meg), ahol egy földszinti szobában bemutatott néhány barátjának. Ott tartózkodásunk és beszélgetésünk, mely Zembrzusky Mihály kémtevékenysége körül forgott, 10–15 percig tartott.”^[145]

Mivel elmondása szerint jegyzőkönyv felvételére akkor nem került sor, ezért szinte azonnal hiteltelennek gondolhatnánk ezt a közlést. A dolog attól válik szomorúan hihetővé és valóságossá, hogy P. Zembrzuski, 1947-ben írt visszaemlékezésében egy teljes fejezetet szentel a renden belüli zavaros ügyek ismertetésének. Egy magyar katonatisztól értesült az atya arról, hogy a pécsi hadtestparancsnokságon feljelentette valaki a pálos rendházból. Ez még 1942-ben történhetett. Sokáig nem akarta elhinni saját testvéreiről, de 1943-ban egy véletlen folytán bizonyosságot nyert az ügy. Négy rendtag volt érintve benne, köztük egy nagy tekintélyű pap.^[146] Az 1951. augusztus 1-én pálosok ellen lefolytatott zárt tárgyaláson a XI. r. vádlott, Láncos Zoltán elismerte, hogy a hírszerzéssel tartotta a kapcsolatot, ahova P. Gyéressyt^[147] is beszervezte. Megerősítette, hogy a Gestapónak is jelentett P. Zembrzuskiról, P. Gyéressy kérésére. A IV. r. vádlott P. Gyéressy ellenvetéssel élt, mivel ő csak Láncos hívásának engedve ment fel a csendőrségre.^[148] Tehát rendi eljáróját, aki egyben a rendfőnöki megbízott volt – a szerzetesi szabályzat durva megkerülésével – kiszolgáltatta világiaknak. Egy laikus talán nem is érti, hogy egy hierarchikus felépítésű monasztikus rendben ez mekkora vétség. Nem véletlenül fejezi úgy be visszaemlékezését P. Zembrzuski, hogy „óvakodjatok a szeretetlenségtől.”^[149] Ezeket az ellentéteket ügyesen használták ki az emberek lelki megtörésére szakosodott ÁVH-s nyomozók. P. Gyéressy Ágoston utólag, természetesen másként írta le a történeteket a Pokol ikonjai c. kéziratában. Állítása szerint nem verték, de három hónapig nem hagyták aludni az ÁVH börtönében, aminek következtében idegösszeroppanást kapott és mindent aláírt.^[150] Különös egybeesés a korabeli jegyzőkönyvek és a visszaemlékezése között, hogy önmagáról, mint tanúróól számol be a „zárt tárgyaláson”, aki azután hét év börtönt kapott.^[151] Valóban azzal hitegették és bírták együttműködésre, hogy nem vádlottként, hanem csak tanúként fog szerepelni a pálos rend elleni tárgyaláson.

Néhány nagyon őszinte mondatot is olvashatunk az akták tanulmányozása alkalmával, amik teljesen helyénvalók voltak, igazságtartalmuk megkérdőjelezhetetlen:

„A mi véleményünk az volt – mondta naiv jóindulattal Rába Márk Lukács^[152] – hogy a Szovjetunió ellensége az Egyháznak és minden keresztényi gondolatot kiöl az emberekben.”^[153]

Az már más kérdés, hogy ezeket a gondolatokat miként csavarták ki az ÁVH „szakemberei”, és hogyan építették be saját koncepciójukba.

A per valódi célja: P. Vezér Ferencen és a pálosokon keresztül Grósz érsekig

A P. Vezér Ferenc nevével fémjelzett polgárőrségben akarta meglátni és megláttatni a kommunista államhatalom a klerikális „lelki beállítódásnak” tettelegességig fajuló megnyilvánulását. Ez volt a terhelő adatok legsúlyosabbika a pálos rend ellen. Ebbe az irányvonalba illeszkedett az, amit P. Homonnay vallott a pálosszentkúti rendház történetét megörökítő naplóról[154] és annak történetéről:

„Elmondta Bolyós, hogy amikor ő a naplókat[155] átnézte, a spirál füzetet, és naplójából azokat a lapokat, melyeken Vezér Ferenc leírta a szovjet katonák meggyilkolásait, kitépte és elégette. Ezt akkor tette, amikor visszajött Budapestről a felszabadulás után. Véleményem szerint Bolyós a lapok kitépése után valószínű átírta a naplót azért, hogy a lapok kitépése ne legyen feltűnő.”[156]

P. Homonnay mindenképpen testi vagy lelki kényszer alatt mondta ezt el, mivel töretlen jellemű pálos szerzetes volt. Ennek ellenére átolvasva a pálosszentkúti Historia Domust, ugyanazt a kézírást, P. Bolyós Ákos jól felismerhető betűit találjuk olyan időpontban szereplő bejegyzéseknél, amikor ő nem tartózkodott a kolostorban.[157] Ez öt hónapot érint. Talán P. Vezérnek az elfoglaltságai mellett nem maradt ideje a kolostorban lejátszódott események megörökítésére. Ezért P. Bolyós Ákosnak utólag kellett a kimaradt részeket pótolnia. Ezt a feltételezést gyengíti, hogy P. Vezér a másik, napi lebontású naplót mégis vezette.

Arra volt elég bizonyítékuk, hogy idegenek tartózkodtak a kolostorokban. Ez magából a pálos levelezésből is kiderült. Csak egy példa erre: P. Rába Márk Lukács rendfőnöki megbízott helyettes 1946. november 16-án levélben kérte P. Homonnay pálosszentkúti perjel-helyettest, hogy a kolostorban már régóta tartózkodó „nem rendtagokat”, szíveskedjék a kolostorból három napon belül eltávolítani.[158] P. Homonnay visszaemlékezésében Karácsonyi Guidó és Gárgyán Imre nevét említi, akiket hosszabb ideig vendégül láttak.[159]

P. Csellár Jenő rendfőnöki megbízott valóban Rómába akarta kimenteni a pálos ifjúságot, mivel a Rend működési engedélyének megvonása nem tette lehetővé a magyarországi létezését. Ha sikerült volna a három fiatal papot nyugatra juttatni, – akik tiltott határátlépés miatt kerültek börtönbe – értelemszerűen a többiek is követték volna őket.[160] Ezt azonban a kommunista frazeológia másképpen fogalmazta meg.

Sajnálatos, hogy két pálos szerzetes tanúskodott P. Vezér ügyével kapcsolatban Grósz József kalocsai érsek ellen. Ő volt az igazi célpont, a klérus vezetője. Az ÁVH sikeresen megteremtette a kapcsolatot a püspök és a P. Vezér személyén keresztül ellehetetleníteni kívánt pálosok között. Azonban az ÁVH módszereit tekintve még azon csodálkozhatunk, hogy csak ketten voltak. Emlékeztetnék P. Ács Ferenc esetére, akit 1951. április 1-én a vonat kerekei alól szedtek ki. Állítólag több revolvergolyó volt a testében.[161] Feltehetőleg már Cserkúton lelőtték, és csak ezután dobták a vonat alá.[162] Nem ítélték meg az embertelen kommunista gépezettel szemben elbukottak. Keresztjüket egy életem át cipelték. P. Szabó Sándor László volt az egyik, aki tanúsította, hogy P. Vezér részére kikérte Grósz érsektől a gyógytatási engedélyt. A szembesítés során az ügyben teljesen vétlen Grósznak a szemébe mondta, hogy tájékoztatta őt arról, hogy P. Vezér bujkál, mivel szovjet katonák meggyilkolása miatt keresik.[163] Erre azért volt szüksége az államhatalomnak, mert a hatályos jogszabályok értelmében, akinek tudomása volt háborús vagy népellenes bűncselekményről és azt nem jelentette, öt éves börtönbüntetéssel volt sújtható.

P. Vezérről a hatalom nézőpontjából már korábban egyértelmű volt, hogy a polgárőrség vezetőjeként orosz katonák meggyilkolására buzdított[164] és ebben saját maga is tevékeny részt vállalt. Ezeket az elképzeléseket a „papi levelezésekkel” is alá tudták támasztani,[165] amelyekből arra is fény derült, hogy az előljárók tudtak P. Vezér tevékenységéről. Amikor P. Bolyós 1945 őszén a nagykáptalanra utazott Czestochowába, már nem, mint pálosszentkúti, hanem mint pécsi perjel tért vissza. P. Homonnay írásából az

derül ki, hogy P. Vezért ekkor, 1946. február elsejével nevezték ki pálosszentkúti perjelnek, ami ellen P. Bolyós a nagykáptalanon, „a politikai helyzetre hivatkozva” tiltakozott.[166] P. Vezér perjelsége 1946 nyaráig tartott, amikor ismeretlen helyre távozott.[167] A hatóság nyomon követte és megállapította, hogy több alkalommal izgató beszédet mondott a későbbiekben is.[168] A rendtagok letartóztatásait követően a fogdaügynöki jelentésekből kiderült, hogy volt olyan atya, aki P. Vezér tevékenységét tartotta az egész pálos rend elleni támadás legkényesebb pontjának. P. Szabó Sándor László szerint, nyugatra kellett volna szöknie.[169] P. Bolyós Ákos cellájában folyamatosan önmagát hibáztatta, hogy nem jelentette fel P. Vezért az általa elkövetett gyilkosságért. Emiatt saját bűnének tartotta a pálos rend megszűnését.[170] P. Bolyós felismerte, hogy P. Vezér tevékenysége mennyire ártalmas volt a Rend szempontjából és mekkora lehetőséget adott a koncepciókhoz.

Ugyanerre a „megoldásra” jutottak az ÁVH tisztjei is, amikor kialakították szövevényes összeesküvés elméletüket, amelyben a szálakat – a politikai vezetés iránymutatásai szerint – Grósz József kalocsai érsekig vezették. A kirakatpert követően Grósz József kalocsai érseket 15 év fegyházbüntetésre, még P. Vezér Ferencet, – aki Pálosszentkúton megszervezte a tanyasi emberek védelmét a fosztogatások és az erőszakot tevő orosz katonák ellen – egy szovjet katona meggyilkolása miatt halálra ítélték. Valóra vált az ÁVH törekvése. Súlyos csapást mért a katolikus egyház legfelső vezetésére. Mindezt annyira „jól szervezte meg”, hogy még az egyszerű katolikus nép is döbbenetben állt és sokan elhitték a vádakot. Azok is elbizonytalanodtak, akik tudták, hogy ez lehetetlen. Sokan bizalmatlanná váltak a klérussal szemben. Ez volt a cél. A P. Vezér elleni ítélet, 1951. augusztus 3-án került végrehajtásra, a Gyűjtőfogház udvarán:[171]

„Kiküldött bíró – az ítélet végrehajtását követően – felhívja az orvosokat, hogy a halál beálltáról győződjenek meg. Az orvosok jelentik, hogy az elítélt szíve 7 óra 12 perckor megszűnt dobogni. Az ítélet végrehajtásánál jelenlévők félórára visszavonulnak. Fél óra múlva megjelenvén a kiküldött bíró utasítására az orvosok az elítéltet újra megvizsgálják és jelentik, hogy az elítélt 7 óra 30 perckor meghalt.”[172]

A pálosok elleni per csak egy mellékpere volt a Grósz József kalocsai érsek elleni pernek, de a koncentrált lejárato hadjáratban talán a legjobb szolgálatot tette az ÁVH koncepcióinak igazolására.[173] Majd egy külön peranyagban is feltüntették P. Vezért. A Bozsik Pál – Endrédi Vendel – P. Vezér Ferenc ügy kapcsán felgöngyölített ellenforradalmi szervezkedésben. Nem meglepő, hogy ennek a vonalnak is Grósz József kalocsai érsek volt az egyházi vezetője.[174] Az államvédelmiség több oldalról bebiztosították a kívánt eredményt.

Ugyanezzel a módszerrel élve, a pálosok elleni per is több százból lett rugalmas, szétszakíthatatlan egészszé fűzve. Ebben a tanyasi emberek védelmét szolgáló polgárőrség, kapcsolatban van a P. Csellár Jenő nevével jegyzett pálos rend elleni anyaggal, aminek P. Vezér dossziéi adják meg a nyomatékot. Ez utóbbi esetben a P. Vezért segítő személyeknek külön pere lett, ahol hosszú börtönbüntetést szabtak ki azokra, akik levelet kaptak tőle, vagy akikhez bejelentkezett.[175]

A Legfelsőbb Bíróság Elnöki Tanácsa 1992. február 17-én törvénysértőnek minősítette P. Vezér Ferenc első-, és másodfokú ítéletét, mivel bűncselekményt nem követett el.

Jegyzetek:

[1] Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL.); Állambiztonsági szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL.); Budapest Fővárosi Levéltár (továbbiakban: BFL.); Bács–Kiskun Megyei Önkormányzati Levéltár (továbbiakban: BKMÖL.)

[2] Gergely Jenő – Izsák Lajos: A Mindszenty–per. Bp., 1989.; Gergely Jenő: A Mindszenty–per. Bp., 2002.; Balogh Margit: Mindszenty József, 1892–1975, Bp., 2002.

[3] Szabó Csaba: Egyháziügyi hangulat–jelentések, 1951, 1953. Bp., 2000. (továbbiakban: Szabó, 2000.); Uő: A Grósz–per előkészítése, 1951. Bp., 2001. (továbbiakban: Szabó, 2001.); Balogh Margit–Szabó Csaba: A Grósz–per. Bp., 2002. (továbbiakban: Balogh–Szabó, 2002.)

[4] P. Zembruski Mihály volt az 1934-es visszatelepüléskor a magyarországi pálos rendtartomány lengyel származású rendfőnöki megbízottja.

[5] P. Zembruski nem hajlott a szerzetesi fegyelem és életpéldától sok szempontból távol eső nemzeti romantika irányába. Ez ellen sokat küzdött, mert hiteltelennek tartotta és a renden belüli konfliktusok fő forrása is ez volt. Ezért hitelesnek fogadható el nézőpontja és értékesek az ilyen irányú megfigyelései. Nem véletlen, hogy a háború után a „népi demokrácia” is ebből az irányból indította egyik támadását.

[6] Zembruski Mihály: Visszaemlékezések. [Kézirat, 1947. Archívum Paulinów, Sygn. B 282, Krakowie, 1.] (továbbiakban: Zembruski, 1947.) 54. p.

[7] A pálos rend 1938–1948 között megjelenő negyedéves, majd 1943-tól havi lapja.

[8] *Fehér Barát*, 1939. június.

[9] *Fehér Barát*, 1941. március.; *Fehér Barát*, 1941. június.;

[10] Átolvasva az irodalmat, semmilyen nyilas érületre utaló megnyilvánulást nem találtam.

[11] *Fehér Barát*, 1941. március.

[12] Láposy Géza zászlós: Oroszországi levelek. In: *Fehér Barát*, 1942. december.

[13] Magyarországon 1947-ben eltörölték a nemesi rangokat, így a hercegprímási címet is. Egyházzogilag 1951-ben szűnt meg a főúri rangok viselésének lehetősége.

[14] Cseszka Éva: Pálos szerzetesek a Rákosi-rendszerben (1948–1956). A Grósz–per pálosok elleni szála. In: Decus solitudinis. Pálos évszázadok. Szerk.: Őze Sándor – Sarbak Gábor. Bp., 2007. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti Konferenciák 4/1.) 273-285. p. (továbbiakban: Cseszka, 2007.) 274. p.; Mindszenty József: Emlékirataim. Bp., 1989. (továbbiakban: Mindszenty, 1989.) 199. p.

[15] Aczél László Zsongor OSPPE: A 80 éves Sziklatemplom és kolostor Budapesten. (1926–2006) In: Decus solitudinis. Pálos évszázadok. Szerk.: Őze Sándor – Sarbak Gábor. Bp., 2007. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti Konferenciák 4/1.) 224-263. p. (továbbiakban: Aczél, 2007.) 243-244. p.; Mészáros István: Boldogasszony Éve, 1947/1948. Bp., 1994. 144-146. p.; Kahler Frigyes: A főcsapás iránya: Esztergom. Bp., 1998. 70. p.

[16] Mindszenty, 1989. 199-200. p.

[17] Aczél, 2007. 243. p.

[18] Mindszenty József letartóztatását 1948. december 26-án hajtja végre az államvédelmi szolgálat. Gyors koncepciót követően, 1949. február 8-án életfogytiglani börtönre ítélik.

[19] Ezt később az Állami Egyháziügyi Hivatal felállítása szolgálta: *Magyar Közlöny*, 1951. május 19.

[20] Szabó, 2000. 44. p.

[21] Vö. Liphay Endre: A Mindszenty-per az osztrák sajtó tükrében. In: Mindszenty József emlékezete. Szerk.: Török József. Bp., 1995. 43-59. p.

[22] MOL. M-KS 276. f. 54. / 142. ö. e. Tervezet egyházpolitikánk módosítására. MDP Titkárság jegyzőkönyve 1951. május 4.: „A per politikai vonala a következő legyen: a./ a vádlott pálos–szerzetes gyilkosságainak elkövetésénél szövetkezett a népi demokrácia esküdt ellenségeivel, ellenforradalmi szervezetet épített ki és ebben a munkájában támaszkodott nemcsak saját rendjére, hanem az egész klerikális reakcióra, beleértve a püspöki kart. b./ A pernek bizonyítani kell, hogy a vádlott püspökök a régi rend visszaállítását akarják, esküdt ellenségei a népi demokráciának, illegálisan dolgoznak ellene, megszegik törvényeit, kémkednek, valutaüzleteket kötnek stb... Ezek a püspökök csalárdul írták alá az állammal kötött egyezményt, egy pillanatra sem gondoltak az egyezmény becsületes betartására, nem lehet tehát rájuk bízni az egyezmény betartásáról való gondoskodást sem. c./ A pernek bizonyítani kell, hogy a legfontosabb szerzetes rendek, megszegve az egyezményt és az állam törvényeit, illegálisba vonultak, szervezett államelles működést fejtettek ki a reakciós püspökök tudtával és segítségével. d./ A pernek bizonyítania kell, hogy a szerzetes rendek és tagjaik erkölcsi mocsárban éltek.”

[23] Vezér Ferenc (1914–1951) 1935-től a pálos rend tagja. Teológiát tanult, majd 1940-ben pappá szentelték. 1944-től 1946-ig – kisebb megszakítással – a pálosszentkúti kolostorban élt. A pálosszentkúti polgárőrség parancsnoka volt 1944. december 13-tól 1945. március végéig. 1951. augusztus 3-án a Grösz-per IX. rendű vádlottjaként kivégezték.

[24] Szabó, 2001. 24-25. p

[25] Bolyós Ákos: Visszaemlékezések. [Kézirat, 1980.] (továbbiakban: Bolyós, 1980.) 57. p.

[26] Vö. Bank Barbara–Soós Viktor Attila: A „nép nevében” halál – avagy Páter Vezér Ferenc és a Pálosszentkúti ügy. In: Decus solitudinis. Pálos évszázadok. Szerk.: Óze Sándor – Sarbak Gábor. Bp., 2007. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti Konferenciák 4/1.) 264-272. p. (továbbiakban: Bank–Soós, 2007.) 268.p

[27] Bolyós Ákos (1914–1994) 1935-től a pálos rend tagja. 1941-től Pálosszentkúton, 1946-tól Pécsen házfőnök. Az 1951-ben lefolytatott pálos rend elleni pernek II. rendű vádlottja. 10 év börtönbüntetést kapott. Kapcsolatot tartott rendtársaival a szétszórás idején, majd aktív részese volt az 1989-es rendi újraindulásnak.

[28] Markiewicz Péter: „Legyen meg a Te akaratom” Pálos Regula. [Kézirat, 1929.] (továbbiakban: Markiewicz, 1929.) 17. p.

[29] Markiewicz, 1929. 35-36. p.

[30] P. Vezér Ferencről több irodalom úgy számol be, mint akinek semmi köze nem volt a pálosszentkúti polgárőrség tevékenységéhez. Ez nem felel meg a valóságnak, amit pontosan P. Vezér egykorú feljegyzései igazolnak. Bármi történt is Pálosszentkúton 1944–1945 fordulóján az nem az egyházat, és azon belül a pálos rendet minősíti, hanem az egyes embereket, akik pontosan olyan gyarlók és esendőek voltak, mint mi magunk.

[31] Volt alkalmam megismerkedni a tanyasi emberekkel, akikben máig él P. Vezér Ferenc alakja. Tisztelet övezi őt most is. Úgy emlékeznek rá, mint hősré. A vélemények ma is megoszlanak a szovjet katona haláláról. Általában lehetségesnek tartják, hogy egy dulakodás során, önvédelemből emberölés történt. Vö.: Aczél, 2007. 247. p.

[32] Homonnay Sándor Miklós: Pálosszentkút és a pálosok története 1944-től 1951-ig, valamint a börtön és következményei. [Kézirat, é. n.] (továbbiakban: Homonnay.) 6-7. p.

[33] ÁBTL. 3. 1. 9. V-96674 / 7 / 199. p.

[34] Homonnay. 7. p.

[35] Homonnay. 8-9. p. (A Farkas család életben maradt tagjai személyesen mondták el a történeteket P. Homonnaynak.)

[36] ÁBTL. V-96674 / 4 / 16. p.

[37] Cseszka, 2007. 276. p.

[38] ÁBTL. 3. 1. 9. V-996 / 3. p.; Szabó, 2001. 25. p.; Balogh–Szabó, 2002. 35. p.

[39] ÁBTL. 3. 1. 9. V-996 / 3. p.

[40] ÁBTL. 3. 1. 9. V-996 / 7. p.

[41] ÁBTL. 3. 1. 9. V-996 / 2. p.

[42] Bolyós, 1980. 58. p.

[43] Emellett azért sem vonatkozhat az országon átzúduló háborúra „ez a hat hónap”, mivel annak még nem volt vége. A nyugati országrészben aktív, reguláris harcoló alakulatok próbálták feltartóztatni a szovjet előrenyomulást. Igaz, ezt a Magyarországot megszálló, német csapatokkal együttműködő nyilas apparátus vezette, akikkel nagyon sokan joggal nem vállaltak közösséget. Az is tény, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány hadat üzent Németországnak és kisebb magyar alakulatok harcoltak a Vörös Hadsereg oldalán. Egy dolog azonban igazolható: P. Vezér Ferenc 1945 januárjában – amikor már több mint két hónapja bevonultak a szovjetek Pálósszentkútra – még várta a visszatérő magyar csapatokat, mint ahogy azt lejegyezte a naplóba.

[44] Bank–Soós, 2007. 268. p.

[45] Homonnay. 11-12. p.

[46] BFL. XXV. 4. f. 001217 / 1951 / 216. p.; Bolyós, 1980. 70. p.

[47] ÁBTL. 3. 1. 9. V-996 / 4. p.

[48] Uo. 11. p.

[49] Bank–Soós, 2007. 268. p.

[50] Török József – Legaza László – Szacsavay Péter: Pálosok. Bp., 1996. (továbbiakban: Török–Legaza–Szacsavay, 1996.) 34. p.

[51] Bolyós, 1980. 58. p.

[52] BKMÖL. V. 175. b. 24110 / 1944.

[53] BKMÖL. V. 175. b. 24141 / 1944.

[54] BKMÖL. V. 175. b. 24111 / 1944.

[55] BKMÖL. V. 175. b. 24141 / 1944.

[56] Historia Domus Szentkútiensis, 1940–1949. (továbbiakban: Historia Domus.) 1944. december. S. p.

[57] Historia Domus. 1944. december.

[58] Homonnay. 6. p.

[59] ÁBTL. 3. 1. 9. 96674 / 3 (Az oldalszámzás nélküli napló mellékletként csatolva.) „Délután feleskettem rendőreimet és felbuzdítottam. Majd lemondtam, mert amúgy is igen sok a dolgom. De rendőreim ezen összevesztek. Úgy látszik, ismét át kell vennem az irányítást.”; Balogh–Szabó, 2002. 37-38. p.

[60] Mint ahogy erre találunk utalásokat a „Pálósszentkút és a pálosok története 1944-től 1951-ig” c. kéziratában.

[61] ÁBTL. 3. 1. 9. V-96674 / 3. (Mialatt P. Bolyós prior Budapesten tartózkodott, P. Vezér vezette a naplót.)

[62] Vö. Fehérváry István: Börtönvilág Magyarországon, 1945–1956. Bp., 1990. (továbbiakban: Fehérváry, 1990.) 90. p.; Szántó Konrád: A meggyilkolt katolikus papok kálváriája. Bp., 1991. (továbbiakban: Szántó, 1991.) 66. p.; Aczél, 2007. 247. p. (A három szerző – egymástól átvéve – tévesen ugyanazt a közlést adja.)

[63] P. Máté Péter (1926–2008) Gimnázium után a honvédség keretében tüzér iskolát végzett. 1944. november közepén frontszolgálatra osztották be. 1947 márciusában belépett a pálos rendbe. A Rend feloszlata után, mint egyházmegyes kispap folytatta tanulmányait Pécsen. A pálosok elleni koncepciós per idején tanulmányait megszakította, mert körözést adtak ki ellene is. Bányászként dolgozott. Később a győri szemináriumban tanult. 1956-ban szentelték pappá, de akkor már örökfogadalmas pálos szerzetes volt Czestochowanak, a rendi központnak az engedélyével. Az 1989-ben újraindult magyarországi Pálos Rend rendfőnöki megbízottja lett. 2008-ban, Szent Péter napján hunyt el. Ő volt az utolsó pálos, aki már a szétszórás előtt is rendtag volt.

[64] J. József Dániel Mihály: Pálosok könyve. In: *Fehér Lovag*, 2006. Szent Mihály napjára. 7. p. [Szent Mihály Szövetség honlapja:

<http://www.sztmsz.webzona.hu> – 2009. március.]

[65] ÁBTL. 3. 1. 9. V-96674 / 3 / 281. p.

[66] ÁBTL. 3. 1. 9. V-96674 / 3.

[67] Bolyós, 1980. 68. p.

[68] Vö. BKMÖL. V. 175. b. 24141 / 1944.

[69] Amennyiben P. Bolyós Ákos visszaemlékezésének logikai koherenciáját értékeljük, abból látens, implicit módon következtetni lehet P. Vezér Ferenc szerepvállalására.

[70] Balogh–Szabó, 2002. 37. p.

[71] P. Besnyő Gyula (1883–1946) Gimnáziumi tanulmányait követően jelentkezett a kalocsai egyházmegyébe. 1906. június 30-án szentelték pappá. 1919-ben, a Tanácsköztársaságnak nevezett kommunista terror alatt néhány hetet börtönben töltött. Pálos hivatást érzett magában, ezért 1932-ben Lengyelországba utazott és Lesna Podlaskában megkezdte a novíciátust. Egyetlen magyar papként 1933-ban fejezte be, és fogadalomhoz járulhatott. 1944. március 19 után, P Zembrzuski megbízta a rendi ügyek irányításával. 1946-ig a pálos rend rendfőnöki megbízottja. 1946. január 13-án rendi tanácsossá nevezték ki.

[72] BFL. XXV. 4. f. 001217 / 1951 / 212. p.

[73] Fr. Lelkes József Paszkál (1914–1981) 1938-ban lépett be a pálos rendbe, mint segítő testvér. 1951-ben a pálosok elleni perben öt év hat hónapra ítélték el. 1956-os szabadulását követően Pesten lakott ismerőseinél. A rendi életbe már kevésbé kapcsolódott be, de imádságos lelkülete egy életen át segítette.

[74] ÁBTL. 3. 1. 9. V-96674 / 4 / 129. p.

[75] ÁBTL. 3. 1. 9. 96674 / 3 (Az oldalszámzás nélküli napló mellékletként csatolva.)

[76] ÁBTL. 3. 1. 9. V-966 / 25-27. p.

[77] ÁBTL. 3. 1. 9. V-966 / 2. p.

[78] ÁBTL. 3. 1. 9. V-96674 / 4 / 1. p.

[79] Szabó, 2002. 26. p. (Az kétségtelen, hogy ennek a feljelentésnek következtében kezdődött a nyomozás a polgárőrséggel kapcsolatban, amibe azután később P. Vezért is belekeverték.)

[80] ÁBTL. 3. 1. 9. V-966 / 4. p.

[81] *Historia Domus*. 1946. július.

[82] ÁBTL. 3. 1. 9. V-966 / 38. p.

[83] Vö. Fehérváry, 1990. 90. p.

[84] Egyes utalások arra engednek következtetni, hogy májusig fennállt a polgárórség.

[85] Aczél, 2007. 247. p.

[86] Szántó, 1991. 66. p.

[87] ÁBTL. 3. 1. 9. V-996 / 5. p. (Eszert P. Vezér nem kizárólag kommunistaellenes volt, hanem diktatúraellenes, amit természetesen az ávósok figyelmen kívül hagytak.)

[88] Homonnay. 11. p.

[89] Homonnay. 10-11. p.

[90] Homonnay visszaemlékezésében az a különös, hogy P. Vezér tevékenységét a Polgárórségben, két hetes idő intervallumra redukálta. Azt megtudtuk tőle, hogy a védekezés során történtek gyilkosságok, de mi az alapja a két hétnek? Mivel ez ellenkezik a többi adattal, elképzelhető a kényes helyzet ismeretében, hogy téved az atya, vagy joggal védi P. Vezért, mert a helyi emberektől ismerte a polgárórség tevékenységét.

[91] P. Vezér Ferenc eredeti neve Vizer György volt és családi körben ezen a néven szólították mindvégig.

[92] Boros Ernő: Halálos ítélet „a nép nevében”. In: *Szatmári Friss Újság*, 2000. szeptember. [Online: <http://www.hhrf.org/frissujsg> – 2009. március.]

[93] ÁBTL. 3. 1. 9. 96674 / 3.

[94] BFL. XXV – 4. f. 001217 / 1951 / 77. p.

[95] P. Besnyő Gyula 1946. március 18-án hunyt el, a kommunisták teljes tényérését megelőzően. Amikor 1945. május 17-én az idézett levelet megírta, P. Vezért nem vádolták orosz katoná, vagy katonák megölésével, illetve arra való felbujtással. Milyen információknak lehetett birtokában P. Besnyő? Egyedül P. Bolyós levelére gondolhatunk, vagy tényként kell elfogadnunk Fr. Lelkes József Paszkál kihallgatásának kivonatolt változatát? A szerzetesi fegyelem miatt valószínűsíthető, hogy P. Vezér tudatta előjárójával a történeteket.

[96] BFL. XXV. 4. f. 001217 / 1951 / 216. p. P. Bolyós Ákos 1945. április 23-i keltezésű gépelt, kézzel aláírt levelére is érkezhetett P. Besnyő rendfőnöki utasítása. Mivel gépelt levélről van szó, eredetisége kérdőjeles.

[97] Talán ezért mondta P. Máthé Péter amikor felmerült az ÁVH koncepció perét követően kivégzett P. Vezér szentté avatásának gondolata, hogy „olyan dolgot tud róla, ami ezt nem teszi lehetővé”. [A pécsi pálos kolostor egyik szerzetesének személyes közlése alapján.]

[98] Szabó, 2002. 25. p.

[99] Komlós János (1922–1980) 1968-tól a Mikroszkóp Színpad igazgatója, közismert humorista és konferanszié volt.

[100] ÁBTL. 3. 1. 9. 96674 / 3 / 26. p.

[101] Fr. Könyves Imre Lajos (1911–1985) 1943-ban lépett be a pálos rendbe, mint segítő testvér. A pálosok elleni perben elítélték, 1956-ban szabadult. Ezt követően az újpesti plébánián dolgozott szakácsként, majd a nógrádi plébániára került, ugyanebbe a beosztásba. Nyugdíjazása után Pannonhalmán töltötte utolsó éveit szociális otthonban.

[102] ÁBTL. 3. 1. 9. 96674 / 3 / 7. p.

[103] ÁBTL. 3. 1. 9. 96674 / 3 / 42. p.

[104] P. Vezér az általa vezetett naplóban orosz vadászatról tett említést 1945. február 12-én.

[105] Szabó, 2002. 25. p. [Az „oroszlánvadászat” csak elírás ebben a kötetben, ténylegesen oroszvadászatként szerepel.]

[106] Historia Domus. 1946. július.

[107] P. Homonnay a megtévesztően hangzó kijelentést közvetett módon használja, azaz P. Vezér tudott a gyilkosságokról, de azoknak nem volt tevőlegesen cselekvő részese!

[108] ÁBTL. 3. 1. 9. V-105751 / 78. p.

[109] Cseszka, 2007. 276. p.

[110] Török–Legaza–Szacs vay, 1996. 37. p. [Téves adatot közöl. A letartóztatás időpontjául 1950. március 20-át adta meg.]

[111] Bank–Soós, 2007. 268. p.

[112] P. Bolváry Pál (1924–2001) A jezsuitáknál végezte középiskolai tanulmányait, majd 1942. augusztusában belépett a pálos rendbe. 1947-ben szentelték pappá. 1950-ben, rendfőnöki utasításra két rendtársával (P. Rauch Attila, P. Vincze Tihamér) tiltott határátlépési kísérlet miatt letartóztatták. Három év börtönbüntetést kapott. 1952. december 24-én szabadult. Komlón mint segéd munkás dolgozott, de közben illegális hitoktatást folytatott. 1961-ben ismét letartóztatták. Hat év börtönbüntetést kapott. 1963-ban általános amnesztiával szabadult. 1972-ben az újabb zaklatások elől az Egyesült Államokba ment. Pittsburghben volt plébános. A Rend 1989-es újraindulásakor hazatért és Pécssett tevékenykedett.

[113] Rózsa Sándor, soproni illetékességű lakos.

[114] Bolváry Pál: Rabláncon Krisztusért. Youngstown, 1992. 25. p. A Sziklakolostor könyvtárából. (továbbiakban: Bolváry, 1992.)

[115] Török–Legaza–Szacs vay, 1996. 36. p.

[116] Kerék házi Gábor (Szül.: Budapest, 1938. július 14-én) kiskorú, – aki rendszeresen ministrált a Sziklateplomban – vallott P. Gyéressy Ágoston ellen. Vallomásában még két fiú nevét megemlíti.; BFL. XXV–4. f. 001217 / 1951 / 260. (Édesanyjának meggyőződése volt, hogy fiával megtörténtek ezek az esetek. Kerék házi 1956-ban elhagyta Magyarországot, és az Egyesült Államokban próbált új életet kezdeni. Családot alapított és egy szállodában dolgozott, mint liftkezelő. Később ott vetett véget önkézevel az életének.) [Személyes közlés alapján.] Az ÁVH emberei részben ebből a valószínűsíthető esetből kiindulva alkották meg ízléstelen, és nagyságrendjük tekintetében alaptalan történeteiket.

[117] Szabó, 2002. 26. p.

[118] Bolváry, 1992. 24. p.

[119] Szabó, 2002. 91. p.

[120] Szabó, 2002. 115. p.

[121] ÁBTL. 3. 1. 9. V-966 / 1-3. p.

[122] ÁBTL. 3. 1. 9. V-966 / 4. p. [Kiss László, aki a pálosszentkúti MKP vezető helyettese volt ebben az időben, Tarján yinétől értesült arról, hogy Fekete János részese volt egy orosz meggyilkolásának. Mivel viszonyt folytatott Tarján yinéval, beható információkhoz jutott bizonyos tevékenységekről, amit felhasználott, mert Fekete Jánossal ellenséges kapcsolatban volt – olvasható a Historia Domus Szentkútiensis-ben. Így került szóba Tóth Illés és P. Vezér Ferenc, mint a polgárórség vezetője.]

[123] ÁBTL. 3. 1. 9. V-966 / 5. p.

[124] Historia Domus. 1946. július.

[125] ÁBTL. 3. 1. 9. V-966 / 13. p.

[126] ÁBTL. 3. 1. 9. V-966 / 6-7. p.

[127] ÁBTL. 3. 1. 9. V-966 / 9-10. p.

[128] ÁBTL. 3. 1. 9. V-96674 / 4 / 11-12. p.

[129] P. Szabó Sándor László (1900–1978) 1934-ben lép be a pálos rendbe, és mint felszentelt pap már ekkor aktív szerepet vállal. 1951-ben három év hat hónap börtönbüntetésre ítélik. 1954 októberében szabadult. Ezt követően Budapesten a Veres Pálné utcában található Szt. Mihály templomban templomőr, majd a belvárosi templom gazdasági intézője. Kisegítő miseszolgálatot is ellátott itt.

[130] BFL. XXV–4. f. 001217 / 1951 / 246-248. p.

[131] Valótlanság lehetett, mert P. Gyéressyvel ellentétben P. Szabó ilyen irányú orientációját nem vizsgálták. Csak arra volt szüksége az ÁVH-nak, hogy rendtársai ellen felhasználják P. Szabót, akiről bizton állítható kiváló szolgálatot tett ez ügyben.

[132] BFL. XXV–4. f. 001217 / 1951 / 70-72. p.

[133] Bolyós Ákos: Visszaemlékezések II. A magyar pálosok börtönben és szétszórásban. [Kézirat, 1989.] 2. p.

[134] ÁBTL. 3. 1. 9. V-105751 / 309. p.

[135] ÁBTL. 3. 1. 9. V-105751 / 356. p.

[136] ÁBTL. 3. 1. 9. V-96674 / 4 / 59-69. p.

[137] ÁBTL. 3. 1. 9. V-96674 / 4 / 74. p.

[138] ÁBTL. 3. 1. 9. V-96674 / 4 / 175-176. p.

[139] ÁBTL. 3. 1. 9. V-105751 / 96. p.

[140] P. Szabó Lászlóval ellentétben P. Gyéressyről nem gondolták, hogy hálózati személy lenne. (Neve nem szerepel a hálózati nyilvántartásban.)

[141] ÁBTL. 3. 1. 9. V-105751 / 100. p.

[142] ÁBTL. 3. 1. 9. V-105751 / 107. p. [P. Gyéressy szabadulása után a Magyar Tudományos Akadémia munkatársaként(!) a pálos rend levéltári anyagát kutathatta és összegezte. 1968-ban nyugdíjba ment. 1978-ban a MTA kiadta életművét, a három kötetből álló Documenta Artis Paulinorum–ot.]

[143] ÁBTL. 3. 1. 9. V-105751 / 123. p.

[144] Gyéressy Ágoston: A pokol ikonjai. [Kézirat, é. n.] (továbbiakban: Gyéressy.) 8. p.

[145] ÁBTL. 3. 1. 9. V-105751 / 107. p.

[146] Zembrzuski, 1947. 86-97. p.

[147] Feltételezhetőleg P. Gyéressy volt a Zembrzuski által megemléített nagy tekintélyű pap, vagy P. Szabó László.

[148] BFL. XXV–4. f. 001217 / 1951 / 20-35. p.

[149] Zembrzuski, 1947. 112. p.; A kommunista ideológia kötelező frazeológiája mögött, sajnos több esetben – mint például itt is – tendenciózus elrendezésű, de valóságos tartalommal bíró tények vannak.

[150] Gyéressy. 7. p.

[151] Gyéressy. 9. p.

[152] P. Rába Márk Lukács 1956 februárjában szabadult. Az Egyesült Államokba távozott és hosszabb időt töltött a daylestowni pálos kolostorban. Később visszatért Európába és Lausanne-ban az ottani magyarság lelkeseként teljesített szolgálatot, mint exklauztrált

pálos.

[153] ÁBTL. 3. 1. 9. V-105751 / 380. p.

[154] Historia Domus.

[155] Két „napló” létezett. Az egyik az ÁBTL. 3. 1. 9. 96674 / 3 Vizsgálati Dossziében mellékletként van csatolva. Ez volt az a napló, amelyben röviden rögzítették napi lebontásban a történéseket. Ebből később a rendház fontosabb eseményeit a Historia Domus Szentkútiensis-be átirták, letisztázva.

[156] ÁBTL. 3. 1. 9. V-96674 / 4 / 4. p.

[157] 1944. október 22. és 1945. március 1. közötti időszakról van szó.

[158] BFL. XXV. 4. f. 001217 / 1951 / 344. p.

[159] Homonnay. 30-33. p.

[160] Bolváry, 1992. 24. p.

[161] Török–Legaza–Szacs vay, 1996. 36-37. p.

[162] Aczél László Zsongor: Parázs a hamu alatt (1947) – 1952 – 1965... Bp., 2005. 318. p.

[163] Szabó, 2002. 176-177. p.

[164] ÁBTL. 3. 1. 9. V-996 / 12-13. p.

[165] BFL. XXV – 4. f. 001217 / 1951 / 206-207. p., 212. p.;

[166] Homonnay. 16-17. p.

[167] Homonnay. 17. p.

[168] ÁBTL. 3. 1. 9. V-105751 / d. / 33-34. p.

[169] ÁBTL. 3. 1. 9. V-103458 / e. / 207. p.

[170] Szabó, 2002. 336. p.

[171] Bank–Soós, 2007. 272. p.

[172] Balogh–Szabó, 2002. 236. p.

[173] Vö.: Simándi Irén: Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán, 1951–1956. Bp., 2005. 185. p.; Döbbenetes bűneikről vallottak a népellenes [...] In: *Szabad Nép*, 1951. június 24. 3., 6. p.

[174] Szabó, 2002. 98. p.

[175] BFL. XXV. 4. f. 001212/1951. Tóth Illés és társai.; ÁBTL. 3. 1. 9. V–105751/d. Csellár Jenő és társai.; ÁBTL. 3. 1. 9. V–996. Vezér Szaléz Ferenc.; BFL. XXV. 4. f. 001217/1951; Szabó Sándor és társai.; ÁBTL. 3. 1. 9. V-96674 / 7. Vezér Vizer Ferenc és társai.; ÁBTL. 3. 1. 9. V-96674 / 4. P.Vezér Ferenc terrorista bandája.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

Őze Sándor:

11.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMX

Még egyszer a ferencesekről.

Válasz Szabó András: *A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében* című cikkére

Egy elmélet akkor használható, ha gondolkodásra ösztönöz és új megoldási lehetőségekhez sorakoztatja fel az eddig megismert és újonnan feltárt adatokat. Fokozottan érvényes ez ott, ahol nagyon kevés friss eredményt tud felmutatnia tudomány, és a régieket kell más módszerekkel szóra bírni. Ilyen terület a korai magyarországi reformáció történet. Ahogy alakul a vizsgálati módszerek és a szemlélet keretében a diszciplína, úgy kell, hogy alakuljon egy történész viszonya egyik-másik előző tanulmányához, különösen, ha annak szereplőiről új szempontok látnak napvilágot. Ha nem hiú a kutató, akkor nem szégyelli túlhaladott gondolatait, mert tudja, hogy azok beépültek egy kutatóműhely, egy nemzeti tudomány és végső soron az egész emberiség tudáskincsébe. (Egyes elméletek elemeikben amúgy is újraélednek.) Még kevesebb szégyenre ad okot, ha a felhasznált adatokról derül ki, hogy azok tévesek, vagy kiegészítésre szorulnak.

A korai reformáció és a ferences rend szerepével kapcsolatban nemrégiben Szabó András egy bíráló cikket jelentetett meg, melyben Zoványi Jenő kutatásait igyekszik kiigazítani, és a téves szemlélet követőjeként, mint állatorvosi lovat, egyik tanulmányomat boncolja fel, és negatív példa gyanánt mutatja be:[1]

„Itt kell kitérnem arra a kiirthatatlanul meggyökerezett legendára, amely szerint a ferences szerzetesrend tett a legtöbbet a reformációért, mert az első reformátorok többsége korábban ennek a rendnek lett volna a tagja. [...] Legutóbb Őze Sándor – Zoványi Jenő lexikonát alapul véve – egész csokrot szedett össze azokból a reformátorokból, akik szerinte a ferences rendhez kötődtek.[2] Ha egyenként végignézzük a neveket az utóbbi évtizedek szakirodalma alapján (amelyet az ötven esztendeje halott Zoványi nem ismerhetett), az érvek meglehetősen gyengének tűnnek.”

A „legendát” azonban így senki nem írta le. Az elmélet kimunkálója, Szűcs Jenő összefüggést látott a Dózsa-féle parasztfelkelést megelőző radikális apokaliptikus mozgalom s a reformáció között.[3] Bár nem dolgozta ki, de ő volt az, aki megvizsgálta a magyar reformátorok első hullámának névsorát, és ferenceseket talált közöttük, de ő még a következtetést sem vonta le, hogy lett volna-e köztük kapocs.[4] Szakály Ferenc ezt megtette és a reformáció első nemzedékének mezővárosi származásával kötötte össze a nézetet, az 1996-ban megjelent *Mezőváros és reformáció* című munkájában.[5] A könyv állításait sokan vitatták.[6] Magam is így voltam a 2002-es Ferences rendtörténeti konferencián tartott előadásomban, illetve a később megjelent összefoglalómban is.[7] Szabó András mindezzel tisztában volt, mert hasonlóan mondott el a *Mezőváros és reformáció*-ról 2001-ben szervezett mezőtúri konferencián megfogalmazott vitacikkében ő is.[8]

Szabó András itt elmondta, hogy 20 éve kutatja a témát, engem szintén hosszú ideje foglalkoztatott változó intenzitással. Ezalatt a magyar és a nemzetközi kutatás módszertana is átalakult, érdeklődési irányai más felé mutatnak, adatokban gazdagodtunk. Sajnos az egyes konferenciák anyaga, ahol a kérdéskör terítkekre került csak nagy késésekkel jelenthetett meg. Tehát ha valaki nem tudott résztvenni egy ülészakon és nem hallhatta az ott előadottakat, akkor a megjelenéskor, amely például a Szabó András által szerkesztett mezővárosi konferencia esetében 4 év, az általam szerkesztett ferences rendtörténeti konferencia esetén 3 év volt, már

lehet, hogy ma egy olyan koncepcióval vitázik, melyet már időközben a szerző is módosított.

Ez történt esetemben is. Magam 2000-ben írtam a cikket a rendtörténeti konferenciára. Sajnos Szabó András eredményeiről még akkor sem értesültem, mikor 2006-os könyvemben az elméletet finomítottam, csak a zárófejezethez tudtam a betördelt kötetbe lábjegyzetet függeszteni. 2006-ben megjelent könyvem már részben más adatsort hoz, mint a konferencia anyag, melyet Szabó elemzéséhez felhasznált. Mindezek ellenére tendenciájában az adatok többsége ugyanabba az irányba mutat, és megállapításaimon nem éreztem, és ma sem érzem, hogy lényegileg változtatni kellene. Szabó András mindezek ellenére, úgy vélem, pontatlanul olvasta el és értelmezte, illetve félreértelmezte állításaimat a ferences elméletről.

A PPKE BTK 2000-ben induló rendtörténeti konferenciák egyik alapkérdése a reformáció korával kapcsolatban éppen az volt: lehetséges-e kontinuitás a középkori rendek lelkiségtörténeti, pasztorizációs gyakorlatában illetve szellemi, eszmei kelléktárában, amelyet a kor nagy problémáinak (Magyarország esetében leginkább a török hódítás következményeinek) megválaszolására használtak, vagy gyökeres ideológiai szakítás következett be a 16. század közepétől.

Cikkeimben eddig a témával kapcsolatban mindig a török hódítás okozta sokkhatást helyeztem középpontba, és minden lelkiségi mozgalomnál illetve a reformáció elterjedésénél is a rá adott választ tartottam a legfontosabbnak a probléma felfejtésének kiindulópontjául. A lelki védelmi vonallal foglalkozó fejezet a ferencesek déli, határ menti szerepét és a „napba öltözött asszony” apokaliptikáját fejtette ki, mely az iszlám-ellenességre volt kihegyezve. (A félholdon és a kígyó fején taposó asszony.) Hangsúlyoztam, hogy a legnagyobb magyarországi rendről volt szó, leírtam szervezetüket és a rendtartomány kolostorainak irtózatos pusztulását a török hódítás fokozatos észak felé nyomulásakor – ez alkotta a cikk nagyobbik részét.

Szabó Szűcsöt idézi az apokaliptikával kapcsolatban:

„Szűcs Jenő kutatásai óta tudjuk, hogy a ferenceseknek nagy szerepük volt a Dózsa-féle parasztfelkelés ideológiai előkészítésében, s hogy eszméik a chiliasmus, a prófétaí öntudat, s a szociális érzékenység sokban rokonították őket a reformáció képviselőivel.”^[9]

Magam ezt nem tudtam így elfogadni, és megkérdőjeleztem:

„Van-e genetikus kapcsolat Dózsa paraszthadának ideológiája és a reformáció között?”

Mindezek miatt nehéz elfogadni Szűcs Jenő azon érveit, amelyek a Dózsa-féle parasztháború ferences aposztatái és a reformáció között genetikus összefüggést látnak. A felkelés bukása után egy generáció elteltével sem tapasztalható semmilyen, a formációt előlegező változás. Nincsenek ellenálló, kivándorló, szektába hajló csoportok, mint a huszita mozgalmak idején. Nem nő Moldva magyar etnikuma.

Nem látjuk bizonyítottnak, hogy az obszervánsok és konventuálisok ellentéte 1514-ben kulminált volna, amely ellentétből vezet le Szűcs azt az elméletét, miszerint a Dózsa-féle parasztháború ideológusai a szociálisan érzékeny obszerváns ág aposztata szerzetesei lettek volna.

A nagy ellentét ugyanis a XV. század közepén az obszervánsok teljes győzelmével végződött. Sorra kapták meg a konventuálisok kolostorait királyi és pápai nyomásra. Területükön, mint például Szegeden, új kolostort

épített az obszerváns ág. 1497-ben a két rendi ág között megegyezés jött létre, amely nem volt végleges érvényű, mivel többször ismételték és hivatkoztak rá. Igali Fábián és Segösi Lukács provinciális vezetésével rendi szigorításokat vezetnek be a XVI. század első évtizedében, mintául az obszervánsok szolgáltak.

1514 után tovább erősödik a folyamat. Kolostori földbirtokokat ad vissza a konventuális ág az adományozónak, majd 1516-tól ők is az obszerváns nevet használják, megkülönböztetésül ezért nevezi ezután a két provincia magát mariánusnak és szalvatoriánusnak. Lehetne mindezt úgy értelmezni, hogy az obszervánsok konventuális rendi felügyelet alá kerültek büntetésből, de nem ez látszik a következményekből. Továbbra is a konventuálisoknak kell hangsúlyozni megújulási szándékukat, úgy, hogy a másik ágat veszik példának, kiemelve az attól való különállást.

Fegyelmi kérdések mindig voltak, aposztázia is lesz az obszervánsok között a következő években is, ami nem is csoda az egyetlen dinamikusan fejlődő magyar rendnél, 1700 szerzetes esetében. Hadi prédikátorként kijelölt kötelességük a török elleni kereszties hadban részt venni. Többjüket elsodorják az események, de túlzónak látjuk azokat a következtetéseket, amelyek a magyarországi egyházszakadás előkészítőinek, felelőseinek az obszerváns rendet teszik meg.

A Dózsa-felkelés ideológusainak kikiáltott obszerváns aposztaták állítólagos vereségét hozó felkelés utáni bosszú sem hozza obszerváns kolostorok visszakerülését konventuális kézbe, mi több, míg a konventuálisok továbbra is lassan senyvednek, az épülő új kolostorok szalvatoriánusok lesznek: Gerla, Ormosd, Kőröshegy.

Nem kapcsolódik össze egyértelműen az induló reformáció szociális radikalizmusa sem az 1514-es parasztháború emlékével.

A nemességben ugyan elevenen él a Dózsa-féle kereszties had félelmetes, negatív előjelű emléke még az 1560-as években is. Nádasdy Tamás tisztartója a korán protestáns Csányi Ákos azt írja 1555. november 26-i levelében, hogy a hajdúk csak »az fejébe isznak, hogy Szent György napját érhessék, ezernél többen lesznek, hogy Zalába sok falukból esküdtek közikbe, és hogy vadnak Zalában oly faluk kívül negyven puskás megyen közikbe, kívül én nagy gonosz felindulást várok, Székely György mását.«

A nemes származású reformátor, Melius Juhász Péter ugyanakkor azt hirdeti, hogy a zsarnokságra való rossz válasz a »köröszös had támasztása«.

A reformáció és az obszerváns ferencesség mozgalmának korai összefonódásában ellenirányú folyamatok is megfigyelhetők. A magyar ajkú reformáció törzsterületén, a huszita hagyományú és a Dózsa-felkelésben élen járó Békés megyében, Gerlán új kolostor épül, és a gyulai támogatottsága is nő.

Mindezeket erősíti az a tény, hogy a ferencesek a két király háborújában a „Dózsagyilkos” Szapolyait támogatják, valószínűleg, mert magyar ajkú, és mint erdélyi vajdát ismerik a délvidéki harcokból. A Ferdinánd-párti német ajkú Nagyszeben ezért utasítja ki a mariánusokat. A rend Szapolyai mellett áll ki, mellette vállalnak tábori papi szolgálatot. Nem tenné ezt 15 évvel a felkelés után, ha mély sérelmei lennének az egykori vajdával szemben. Az, hogy 1514-ben a parasztseregek vezetői között voltak ferencesek, természetes, hiszen Európa, illetve Magyarország legnépesebb rendjéről van szó, akik feladata a török elleni prédikáció, és akiknek a kolostorai többsége a déli és keleti régióban helyezkedett el.”

Freier professzor, a 2002-es konferencián még hatást is feltételezett Luther kialakuló szemlélete és a ferences teológia között, nem mint elődöt aposztrofálta azt, hanem olyan eszmerendszert, mely megkerülhetetlen volt és reagálni kellett rá, elfogadni vagy vitázni vele. Én pedig mindenképpen láttam és látok eszmetörténeti kontinuitást a 15. századi ferences törökellenes apokaliptika illetve a 16. századi reformáció apokaliptikája

között, méghozzá azért, mert elszenvedője és hordozója is ugyanazon délvidéki népesség volt, amely a 16. század közepi nagy török áttöréskor északra húzódott eszméivel együtt. Ők pedig leghuzamosabban és legnagyobb számban a ferences rendi szervezettől kaptak egyértelmű, előre elhatározott ideológiai befolyást és lelki vigaszt. Erről így írtam:

„A terület évszázados iszlám veszélyeztetettsége, kereskedő és katonaparaszti rétege multikulturális és multikonfesszionális jellege, gazdag ferences kolostorhálózata lehetővé tették a ferences apokaliptika szociális tanításának begyökereződését.

A reformáció elleni küzdelemre tehát predesztinálva volt a rend. Mindez azonban teljesen más jellegű volt, mint az eddigi eretnekek elleni küzdelmek. A rend lokális balkáni eretnek, vagy hagyományos mohamedán frontvonal helyett egy megfoghatatlan ellenséggel került szembe, amely nyugatról, a centrális helyekről támadt, és saját soraikban ütötte fel a fejét. Magyarországra először a ferencesek által kedvelt és legjobban látogatott krakkói egyetemről terjedt. Majd a 40-es évektől már Wittenberg lett a célegyetem a reformációt hirdető első nemzedéknek.”

A plébániahálózat, illetve a világi püspökségek sem a módszeres védekezésre, sem az esetleges aposztázia terjesztésére, valamint ennek képviselésére sem voltak képesek illetve alkalmasak, többek között éppen a világi politikával való szétválaszthatatlan kapcsolatuk miatt. (Betöltetlenek voltak a püspöki helyek, a püspökök nem otthon tartózkodnak. Nem volt alsópapi képzés, misekötelezettség, vizitáció.) Mindazt, amit a Tridentinum rendelkezései alapján majd csak Pázmány Péter tesz kötelezővé a felső országrészen, a hódolt Délvidéken pedig majd csak a török kiűzése után a 18. században. Ugyanez vonatkozott a káptalani városi iskolák és szerzetesi intézmények közötti különbségre is. Hálószerűen egységes tant és ideológiai befolyást, apokaliptikus nyelvezetet a szerzetesrendek tudtak csak kialakítani, közülük pedig a ferencesek voltak a legnépesebbek.

Folytattunk kutatást a rendtörténeti konferencia keretei között a pálosokra[10] és a domonkosokra[11] vonatkozóan is. Előbbieknek szintén nagy elterjedtségük volt Magyarországon, de jellegükénél és elhelyezkedésükénél fogva nem tölthették be azt a szerepet, mint a ferencesek. Náluk is megtalálható volt az apokaliptikus világnézet, centrumában a török hódítással, Tarnai Andor már ezelőtt 30 évvel elemezte ideológiájukat. Ők is viszonylag sokáig működtek még Magyarország területén a reformáció áttörése után is.

A domonkos rend a környező országokban jobban reprezentált. Nálunk a 13-14. században jobbra ők látták el a határ menti missziós szerepeket. A 15. századra azonban ezt egyre inkább a ferencesek képviselték. A domonkosok is jelen voltak sokáig, de mint egy elit rend, amely a városi értelmiségre hatott, ha lehet ekkor már használni ezt a szót. Szabó elismeri, hogy:

„Áttérések valóban voltak, s ha fellapozzuk Zoványi Jenő összefoglalását, megtaláljuk azt az 1535-ös rendi határozatot, amely arról intézkedik, miképpen kell bánni a lutheránussá lett szerzetesekkel. A probléma nagyságát jelzi, hogy ezt a határozatot többször is meg kellett ismétlni.[12]

Arra már kevesebb figyelmet fordítottunk az utóbbi időben, hogy a ferencesek próbáltak szembeszállni a reformáció térhódításával, többek között úgy, hogy a veszélyeztetett helyekre prédikátorokat küldtek. Mivel a többi rendhez képest szegények voltak, a nép nyelvén prédikáltak, s hasonló dolgokat is hirdettek, mint a protestánsok, ők lettek az egyetlen középkori magyar szerzetesrend, amely bizonyos helyeken (Szakolcán,

Gyöngyösön, Szegeden, Csíksomlyón és Szécsényben) túlélte a reformációt.[13]”

Nem tagadtam, hogy volt ferences ellentámadás a reformációval szemben és nem az aposztázia volt túlsúlyban a renden belül, cikkem nagyobbik fejezete erről szólt. Több rendtagot sorolok fel Karácsonyi János és Zoványi Jenő monográfiáira támaszkodva (ahogy Szűcs Jenő és Szakály Ferenc is tette), mint aposztátát, mi több, ezzel kezdtem a korszak tárgyalását, oldalakon keresztül.[14] Nem értem továbbá, miért ismétli meg Szabó András Romhányi Beatrix – szintén az általam szerkesztett, a 2005-ös konferencia kötetben megjelentetett – tanulmányára hivatkozva az egyébként köztudott tény, a ferences jelenlétre és a katolicizmus reformáció alatti túlélésére vonatkozóan, melyet cikkemben én is említettem.

Miért használtam mindehhez Zoványi Jenő adatsorát? Mert az eddigi szerzők is azt tették. Szűcs elemezte és Szakály is erre az adatsorra alapozott, ha ellenőrizték és javították is később, vita esetén ezt az adatmennyiséget kellett alkalmazni.

A Szabó által tulajdonképpen vitatott rész (néhány oldal), mely a reformáció és a feltételezhető magyarországi ferences hatásról szól, szintén tartalmaz egy 25 névből álló névsort, mint a reformáció ellen fellépő szerzeteseket leíró fejezet esetében.

Három tényezőre figyeltem fel: a ferences iskoláztatás vagy hatás, a délvidéki származás, és katonai környezet jelenlétét vizsgáltam az életrajznál a magyar etnikumú, korai reformátorok jelentkezésénél. Az ideológiai hasonlóságot hangsúlyoztam és a történeti szerepet: sokkhatás-kezelés, apokaliptika illetve szociális érzékenység. Szabó András ezt a névsort elemzi végig. Így fogalmaz:

„Szűcs Jenő a sárospataki iskola kezdeteiről szóló vitacikkében ízekre szedte és végképp a mesék világába sorolta azt a romantikus történetet, amely szerint Kopácsi István, a sárospataki ferences rendház utolsó rendfőnöke lett volna, s 1531-ben rendtársával, Sztárai Mihállyal együtt csatlakozott volna reformációhoz, áttérítve Perényi Pétert és megalapítva a pataki kollégiumot. Miután nemcsak a sárospataki kollégium hagyományos »alapítási« dátumát zúzta ezzel porrá, hanem a ferences reformátorok legendájának alapját képző történetet is, mintha visszariadt volna a következtetésektől, s teljesen logikátlanul elfogadta azt a »hagyománymagot«, hogy Kopácsi és talán Sztárai is ferences volt korábban.[15]”

Sztáraitól valóban kiderült, hogy Padovában nem szerzetesként tanult, ennek ellenére déli származású volt, mint neve alapján Kopácsi is, olyan hely közeléből, ahol ferencesek működtek, tehát a hatás nem zárható ki. Szabó András a továbbiakban leírja, hogy:

„A tudományos közmegegyezés Bencédi Székely Istvánt is a volt ferencesek közé sorolta, még a hiperkritikus pozitivistá Zoványi Jenő is azt írta, hogy „mint a ferencrend tagja iratkozott be a krakkói egyetemre”, [16] azonban állításának bizonyítékát szintén sehol sem találni. Gerézdi Rabán már 1960-ban megírta, hogy ferencesként nem lakhatott volna a krakkói magyar bursában, hanem a helyi ferences kolostorban, s az egyetem anyakönyve jelölte volna a rendi hovatartozását.[17]”

Feltéve, ha akkorra már nem akart kilépni a rendből. Más oldalról nézve azonban tagadhatatlanul déli származású volt, Perényi birtokról. Szabó szerint elhamarkodott, hogy a fennmaradt adatok alapján szerzetesi előélettel bíró későbbi reformátorokat automatikusan a ferences rendhez sorolja a szakirodalom. Itt két nevet említ, az egyik Szkhárosi Horvát Andrásé, a másik Dévai Bíró Mátyásé:

„Szkhárosi Horvát András, a reformáció egyik legkiválóbb versszerzője, tállyai protestáns lelkész az Emberi szerzésről szóló költeményének utolsó versszakában azt írta magáról, hogy „barátból lött pap”, ez azonban még nem jelenti automatikusan azt, hogy korábban ferences volt, mint ahogyan a hagyomány nyomásának engedve általában gondolják.[18]”

A hagyomány mellett az erős szociális tartalmú hangvételre, mely a ferencesekhez teszi leginkább hasonlónak, gondolt Szűcs is, mikor Szkhárosit ferencesnek, mi több, a váradi kolostor tagjának mondja, melyből származtatja az 1514-es parasztfelkelés Lőrinc barátját is. Feltételesen én is ezért soroltam és sorolom a rendhez, még akkor is ha:

„Másik, váradi keltezésű verse pedig nem azért datálódott itt, mert a váradi kolostor tagja lett volna, hanem mert részt vett az 1544-es hitvitán.[19]

Ugyanígy Dévai Mátyásról, a magyar Lutherről is tudjuk, hogy szerzetes és felszentelt katolikus pap volt, azonban a forrás, Konrad Spervogel krónikája itt sem jelöli meg a konkrét szerzetesrendet.[20]”

Déván ferences rendház működött, másik szerzetes nem, ha később más rend tagja lett is a „magyar Luther”, a hatás letagadhatatlan, és bizonyíték híján véleményem szerint itt is leginkább ennek a rendnek a szerepeltetése az elfogadható. Bizonyító erejűnek látszik az is, hogy a szintén ferences szerzetes Tomori Pál udvari papja volt.

„Gálszécsi Istvánnal és tanítványával, Batizi Andrással kapcsolatban semmi sem utal arra, hogy életpályájuk elején a ferencrend tagjai lettek volna” – írja.

A hagyomány elég nehéz problémát jelent. Szűcs is, Zoványi is némely esetben a hagyomány kedvéért döntenek el olyan eseteket, melyekre nincs konkrét bizonyíték. Ez esetben magam is azt az utat követem, amelyet ők, tehát ameddig az ellenkezője nem bizonyítható, addig én is az eddig elfogadottat valószínűsítem. Ferences hatás alatt mindenképpen állhattak Szántón töltött éveikben, még ha ez csak annyit jelentett is hogy vitában állottak a ferences atyákkal és meg kellett ismerni érveléstechnikájukat, vitamódszereiket. Sokszor ez akkor is hatást jelent, ha gyökeresen az ellenkezőjét kívánják bizonyítani. (Bálint Sándor éppen a szegedi ferencesekkel kapcsolatban ír szemléletükbe beszivárgó balkáni eretnek hatásról, ahova a missziót vezették.)

Szabó megkérdőjelezi, a helységnévjelölő vezetéknevvvel bíró reformátorok és a nevezett városban lévő szerzetesi iskola közötti feltételezhető kapcsolatot:

„ugyanígy az, hogy valakit »Szegedi«-nek hívnak, tehát ez volt a szülővárosa, nem bizonyíték arra, hogy ferences iskolába járt. Hasonló a helyzet Siklósi Mihállyal és Tövisi Mátyással.”

Mindez igaz talán Szeged esetében, de egy 800 fős kis városéban erősen kétséges. Én azonban itt sem iskolátogatásról beszéltem, hanem szellemi hatásról, ha más iskolába járt is a későbbi reformátor, akkor is feltétlenül találkoznia kellett a 4-5 ezer fős Szegeden is a rend tagjaival, amely Bálint Sándor kutatásai alapján állíthatóan a délvidéki misszió centruma volt. A nevek említésekor feltételesen és megengedően fogalmazok. Szabó András cikke végén közölt névsor esetében, amelyhez nevemmel ellátva fűz megjegyzéseket azért félrevezetőek, mert egy gondolatmenetből kiragadottak. (2005-ös könyvemben 5 kiemelt, legnagyobb hatású prédikátor életét bemutató térképen is ábrázoltam a korai magyar etnikumú reformáció jelenségét: iskoláikat, születési helyeiket és működésüket. A délvidéki katonai körzetből való származást, az esetleges ferences hatást, vagy iskoláztatás esetleges a szerzetesi előéletet kerestem.) Szabó az általam felsorolt névsorból törölné Szegedi Lajost, mint egy későbbi kor reformátorát és nem érti az „Eszéki” előnevűek illetve Szeremlyéni Mihály szerepeltetését. Ők azonban, mint délvidékiek, és nem mint a ferences renddel valamilyen kapcsolatban állók kerültek a névsorba.

Párhuzamosan mutatnám be az eredeti, Zoványi alapján összeállított névsort illetve a Szabó által kipreparáltat, ez utóbbiban jelöltem azt, ami még ehhez képest is Zoványi illetve az én rovásomra tévedésként felhozható:

„Ferences” reformátorok és írók Őze Sándor tanulmányában:

Ozorai Imre – „ferencesek által kedvelt krakkói egyetemen tanul” (Őze)

Dévai (Bíró) Mátyás – szerzetesből lett reformátor, „a rend tagja” (Őze), bizonyíték nincs!

Abádi Benedek – ferencesekkel vitázik Szegeden (Őze)

Sztárai Mihály – „ferences szerzetesként Padovában tanul” (Őze), adat nincs! Sőt bizonyítottan nem igaz. De délvidéki. Erősen ferences hatású körzetből.

Gálszécsi István – „a ferences kultúrájú Abaújszántón működik” (Őze)

Batizi András – „Gálszécsi tanítványa” (Őze)

Kopácsi István – „ferences szerzetes a szántói kolostorban” (Őze), adat nincs!

Szkhárosi Horvát András – szerzetesből lett reformátor, „a váradi ferences kolostor tagja” (Őze), a második állítására nincs adat! Szegedi Kis István – valószínűleg ferences iskolákban tanult (Kathona Géza, Őze) Délvidéki.

Szegedi Lajos – „szegedi születésű ferences szerzetes” (Őze), valójában székesfehérvári kanonok

Szegedi Gergely – „szegedi születésű” (Őze)

Szegedi Lőrinc – „szegedi ferences iskoláztatás” (Őze), adat nincs!

Tövési Mátyás – „neve alapján a jelentős ferences kolostorral bíró erdélyi város szülötte” (Őze)

Eszéki Szigeti Imre – Őze nem indokolja a szerepeltetését!

Eszéki István – Őze nem indokolja a szerepeltetését!

Szeremlyeni Mihály – Őze nem indokolja a szerepeltetését!

Siklósi Mihály – „ferences kolostorral bíró Perényi-birtokról származik” (Őze)

Kálmáncsehi Sánta Márton – „A jelentős ferences kolostorral bíró dél-dunántúli mezővárosból indul”, krakkói tanulás (Őze)

Székely István, bencédi – „Ferences szerzetesként iratkozik be a krakkói egyetemre” (Őze, Zoványi), adat nincs!

Huszár Gál – „talán szerzetes is” (Őze)

Őze ezt írta:

Ozorai Imre (?-?)

Ozoráról származik, katolikus papi pályára készül, szerzetes volta is feltételezhető, a ferencesek által kedvelt krakkói egyetemen tanul. Majd Wittenbergből tér haza és reformátorként működik az 1530-as években Békés, Bihar, Zaránd megyében, a Drágffyak pártfogásával vitairatot jelentet meg az Antikrisztus ellen, amelyben a katolicizmussal szemben már a török is veszélyként szerepel.

Dévai Bíró Mátyás (1500–1545)

A rend tagja. Budai és krakkói tanulmányévei után a valamikor szintén ferences szerzetes, katona, érsek, Tomori Pál udvari papja, majd Wittenbergben tanul, innen a reformáció híveként tér haza. A következő években Kassán, Budán, Pozsonyban, Sárváron, Váradon fordul meg Nádasdy Tamás, Perényi Péter, Drágffy Gáspár, Serédi Gáspár környezetében. 1545-ben hal meg mint debreceni lelkész.

Abádi Dinper Benedek

1533-ban Krakkóban tanul, majd 1535-ben a sárvárújszigeti nyomdában Dévai *Orthographiájának* nyomtatója. Nincs adatunk sem ferences, sem délvidéki múltjáról, de wittenbergi képzése (1543–44) után Szegedre megy, ahol rögtön a ferencesekkel kerül vitába, melyet a török főhatóság az ő javára dönt el. Az eset azt sejteti, hogy mind a ferencesekkel, mind a törökkel kapcsolatban rendelkezett már ismeretekkel.

Sztárai Mihály (?–1575)

Drávasztáran születik. Ferences szerzetesként Padovában tanul. 1544-től Laskón már a reformáció híveként lép fel. Baranyában, Szlavóniában, Tolnán működik. A hódoltság mellett Gyulán tűnik fel még Kerecsényi László kapitánysága alatt, majd Sárospatakon a Perényi-udvarban, és életét a pápai katonák papjaként fejezi be.

Gálszécsi István (?–1543)

Ferences szerzetesi iskolázttatás után 1524-ben Bécsben, 1527-ben Krakkóban találjuk. Majd 1528-ban itthon a ferences kultúrájú Abaújszántón működik, ekkor még valószínűleg szerzetesként. 1542-ben úzi el Abaújszántó lakossága a ferenceseket. 1533-ban Wittenbergben van, majd Gálszécsen és Gyulán prédikátor. Megjegyzendő, hogy Gyula eredetileg szintén ferences központ volt.

Batizi András (1510–?)

Abaújszántón Gálszécsi tanítványa, akinek hatására 1528–30 között tér át még a ferences időben. Majd Sátoraljaújhelyen és Szikszón él. 1542-ben Wittenbergbe megy. 1544-ben Tokajban, majd Szatmár vidékén működik.

Kopácsi István (?–?)

Neve alapján délvidéki, ferences szerzetes a szántói kolostorban. 1535-ben Bécsben, 1542-ben Wittenbergben tanul. Időközben Siklóson tanít. Erdődön, Nagybányán, majd Sárospatakon a Perényiek szolgálatában vállal lelkeszi állást. Itt, majd a helvét irányhoz csatlakozása után a gömör-kishonti egyházmegyében lesz esperes. 1568 körül hal meg.

Szkhárosi Horvát András (?–?)

Neve alapján délvidéki. A váradi ferences kolostor tagja. 1542–49 között Tálya reformátora. Erős szociális tartalmú katolicizmusellenessége a török veszély apokaliptikájával párosul.

Szegedi Kis István (1505–1572)

A szegedi ferences iskolából indul, az ugyancsak ferences központú Gyulán illetve Lippán tanítóskodik. 1535-től Bécsben, illetve Krakkóban tanul, majd 1543-tól Wittenbergben. Csanádon és Gyulán tanít. Ezt követően Cegléden, Mezőtúron, Temesváron fordul meg. 1552-től Tolnán, majd Laskón és Kálmáncsehiben irányítója a Dél-Dunántúl protestánsainak. 1561–63 között török fogságot szenved. Püspökké választják, majd Ráckevén él. Európai jelentőségű teológiai munkájában, a *Loci communes*ben idéz Bonaventurától, amely ferences iskolázttatásának emléke.

Szegedi Lajos (?–1587)

Szegedi születésű ferences szerzetes. 1525-től Krakkóban, majd 1541-től Székesfehérváron tanul, majd Bécsben tanít. Ezek után Krasznára, Désre, Kolozsvárra, Tordára kerül. A felekezettváltások során végül unitárius lesz.

Szegedi Gergely (?–1566)

Szegedi születésű. 1556-ban Wittenbergben van. 1557-től Debrecenben működik. A debreceni reformáció irányítójaként erős török veszélytudatot is hirdet.

Szegedi Lőrinc (?–?)

Szegedi ferences iskolázttatás után 1567-ben megy Wittenbergbe. *Theophania* című drámája révén híresül el. Békésen, majd Szatmáron és Abaújszántón működik.

Tövisi Mátyás (?–1551)

Neve alapján a jelentős ferences kolostorral bíró erdélyi város szülöttje. 1545–48 között Tolna reformátora. Nevén kívül semmit nem tudunk róla. 1546–49-ben Wittenbergben tanul, majd ismét Tolnán működik.

Eszéki Szigeti Imre

Eszéki születésű. A tolnai iskola reformátora a 30-as években. 1544-ben innen megy Wittenbergbe, majd Kálmáncsehibe, majd Vörösmartra. 1549–1552 között a tolnai iskolát irányítja.

Eszéki István (?–?)

Sztárai Mihály utódja 1558-tól 1565-ig Tolnán. 1557-ben Wittenbergben tanul.

Szeremlyéni Mihály (?–?)

Neve alapján szerémségi. Az első, aki a 1544-ben Kanizsán biblikus éneket ír a reformáció szellemében.

Siklósi Mihály (?–?)

Neve alapján a ferences kolostorral bíró déli perényi birtokról származik. 1529-ben iratkozik be a wittenbergi egyetemre. 1540 körül Sátoraljaújhelyen, majd Siklóson hirdeti az Igét. 1547-től Sárospatakon tanít. A városban mindkét ferences vonulatnak volt kolostora.

Kálmáncsehi Sánta Márton (XV. század vége –1557) (?–?)

A jelentős ferences kolostorral bíró dél-dunántúli mezővárosból indul. A ferencesek által közkedvelt krakkói egyetemen 1525-től a magyar bursa vezetője. 1538-tól gyulafehérvári kanonok. Mezőtúron, majd Sátoraljaújhelyen működik, majd debreceni lelkész.

Benczédi Székely István (?–1563)

Ferences szerzetesként iratkozik be a krakkói egyetemre 1529-ben. 1538-ban Szikszón, majd a valamikori ferences kolostorral bíró Szántón, Olaszliszván, Göncön működik. Tanulmányévei után adja ki világkrónikáját, mely erős katolicizmusellenessége mellett törökellenes is, a Melanchthoni kettős Antikrisztus tanát vallja.

Huszár Gál (?–1575)

Neve után a Délvidéken szolgálatot teljesítő katonacsaládból származik. Katolikus pap, talán szerzetes is, adataink 1554-es óvári működésétől vannak. Bécsben, Kassán, Komáromban, Debrecenben, Nagyszombaton működik, mint lelkész és nyomdász. Komjátiban udvari pap a Forgách családnál. Életét a pápai katonák papjaként fejezi be 1575-ben.

Kimaradt a névsorból Bia Gáspár, Dézsi András, Dobai András, Radán Balázs, nevük alapján sem déli származásuk, sem ferences iskoláztatásuk, sem a rendben való szereplésük nem mutatható ki, még akkor sem, ha az utolsó kettő Debrecenben viselt papi hivatalt az 1540–50-es évek fordulóján (a 30-as évek végén még működött a mariánus kolostor). Az utóbbit egy katolikus hívő lövi le Beregszászon, amiért a protestáns város ekkorra számolja fel a mariánus kolostort (1553). Kimaradt Farkas András neve, aki katolikus papból az

1531-es krakkói iskoláztatása után lett a reformáció híve, 1538-as énekén kívül azonban biztos adataink nincsenek róla.

Tanulmányomban a névsor alapján azt állapítottam meg, hogy a nevek négyötöde déli területről jött, ahol a török hódítás jelentette a legfőbb problémát már mintegy két generáció óta. Erre kellett választ adni minden egyházi, lelki vezetőnek az itt élő közösség számára. Ezt a hivatást a reformáció megjelenéséig a ferencesek töltötték be. Sikerre bárki ebben a helyzetben csak úgy számolhatott, ha tanulmányozta az általuk hirdetett érveket, még ha nem is értett velük egyet.

A névsor alapján, még ha Szabó javaslatára töröljük is az Eszékieket és Szegedi Lajost, akkor is nagy százalékban továbbra is Délvidékről származókat tudunk kimutatni, akik néhányuk kivételével nem kerülhettek csak ferences hatás alá, tehát tendenciájában nem módosított véleményemen az adatok elmúlt 10 évben történt változása. Az arányszámon, amit a déli származás illetve a ferences iskoláztatás adott, mindez nem változtat. Így a levont következtetést, a török hódításra adott válasz kérdését sem tartom megalapozatlannak. A nevek többségére most is azt mondhatjuk, hogy déli, a török által feldúlt, vagy veszélyeztetett területről származott. Olyan vidékekről, ahol hagyományaikban, a ferences ideológiában és személyes vagy családi tapasztalataikban az elmúlt 150 év török háborúi jelentették életük központi szervező kérdését, kihívását. Erre lehetett engesztelhetetlen vagy kiegyező álláspontot kialakítani, de mindenképpen foglalkozni kellett vele.

Szabó András így foglalja össze következtetéseit:

„Úgy tűnik ezek és az elmondottak alapján, falusi plébánosok, szerzetesek, kanonokok sőt prépostok is voltak közöttük. Ha elfogulatlanul végiggondoljuk, ez így logikus: a reformáció elsősorban az alsópapságot, s a főpapság alacsonyabb szintjét érte el. Nyilván voltak közöttük ferences szerzetesek is, mert természetesen cáfolni sem tudom, hogy Szkhárosi Horvát András vagy Dévai Mátyás ennek a rendnek lett volna a tagja. Ez volt a messze legnagyobb létszámú rend, azonban a világi papság létszáma még az övéket is felülmúlta.”

Természetesen nem tagadom, hogy a középkori egyház klerikusainak szinte minden rétegéből egyformán lettek áttérők és azt sem írtam, hogy szó lenne valamiféle „kizárólagosságról, vagy a ferences rend kiemelt szerepéről a reformációban”. A ferences rendtörténeti konferencián összefoglalva és értékelve az eddigi kutatást, a rend és a magyar etnikumú reformáció kapcsolatáról így fogalmaztam:

„Magyarországon pedig annak a joachimista apokaliptikus-eszkatologikus eszmerendszernek az áthagyományozói voltak, amely Szent Ferencet a XIV. századtól kezdve egy új kor nyitányaként emlegette, amelyben a mohamedanizmusnak, mint végső veszedelemnek jutott szerep. Így ennek legerőteljesebb hatása a magyar Délvidéken volt tapasztalható. Ehhez a fogalmi nyelvhez, időnként felfokozódó várakozáshoz kapcsolódott a reformáció térítő szándéka. Ellentámadást is innen kapott, a vitákhoz a közös teret ez szolgáltatta.

A korai reformátorok azokról a lakóhelyekről jöttek, amelyek ki voltak téve a török veszélynek. A ferences kolostorhálózat mellett megfigyelhető a két Perényi birtoktest: a siklós–valpói és a sáros–abaúji között az összeköttetés, amely kapcsolatot mutat a népi és a főurak által terjesztett reformáció eddigi, két egymást nem

feltételező elmélete között.

A harmadik összefüggés, amely a végvári katonaság szerepét hangsúlyozza, a reformátor életrajzokban a ferences kolostorokat is magukba foglaló végvárakkal tűnik fel, egyben erősíti azt a nézetet, hogy a reformáció igehirdetői mindenképpen állást kellett hogy foglaljanak a török kérdésben. Ilyen várák például Gyula, Pápa, Eger, Várad, Szigetvár (Kálmáncsehi), Kanizsa, Ozora, Segesd, és ezek parancsnokai a nagy reformációt támogató családok főúri-katonai udvarai, mint az Enyingi–Török, Perényi, Nádasdy, Báthori–Drágffy, Zrínyi, Kerecsényi, Ormosdi Székely, Lendvai Bánffy stb. voltak. A három tényező együttesen fest egységes képet a reformáció kezdeti időszakáról.

Számunkra tehát a reformáció elterjedése a magyar etnikumú területeken nem elsősorban főúri függőségi hatás vagy a jellegzetes mezővárosi településszerkezet kereskedelmi funkciójával indokolható. Mint a névsor kapcsán elmondtuk, a folyamat központi szervező erejének a törökhöz való viszonyt tartjuk, és a délvidéki reformációt is többek közt ennek függvényében, egy erre adott válaszként elemezhetjük. Ezért jut nagy szerephez a Szűcs Jenő által, a XV. század végén elemzett ferences rend. Ezt egészíti ki a földesúri hatalom és a paraszti-mezővárosi önkormányzatiság ellentétpárja, illetve azok a gazdaságtörténeti adatok, amelyek szerepét, nem egymással szembeállítva, hanem egymást feltételezve szeretnénk kezelni.”

Természetesen szakirodalmi adat akkor is elkerülhette a figyelmet és az eltelt 8-10 év alatt tudom, hogy hozott változást a téma kutatása az adott névsorban. Például a Keveházi monográfia, mely összegyűjtötte a Sztárai-adatokat,[21] vagy a Szegedivel vitatkozó szerzetes domonkos és nem ferences voltáról, mindezeket finomítottam a cikk újabb megjelentetésénél. Összességében azonban még így sem változott a kép. Szabó András így ír:

„Végkövetkeztetésként újra csak azt tudom elmondani, ami fejtegetéseim kezdetén már elhangzott: a korai reformáció kutatásában egy új, nagyszabású anyaggyűjtés jelenthetne lényeges előrelépést, amely feldolgozná azokat a levéltárakat is, amelyeket a korábbi kutatások kihagytak. Egy ilyesfajta mennyiségi változás minőségi ugrást eredményezhetne: lehetővé válna Zoványi Jenő 1922-es monográfiájának felváltása egy modernebbel, s talán korai reformátoraink életpályája is sok tekintetben világosabbá válna.”

A végkövetkeztetéssel egyetértek, és sok sikert kívánok hozzá. Nem tagadhatja senki, hogy erre csak a református egyetem keretein belül kerülhet sor. Szabó Andrásnak, mint tanszékvezető professzornak és egyetemi vezetőnek erre nagy lehetőségei vannak. A szerző az elmúlt húsz év kutatása során bizonyára már építette ezt a bázist, és új adatsorokat fogunk látni tőle.

Míg azonban várakozunk a „Szabó” elkészültére, addig is, használjuk a „Zoványit”, amely az ETE ökömenikus szerzőgárdájának 100-120 évvel ezelőtti pozitivisták kutatásaira épült, annak minden hibájával és szemléleti túlhaladottságával együtt, ahogyan ezt tette Horváth János, Szakály Ferenc és Szűcs Jenő is.

Jegyzetek:

- [1] Szabó András: A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében. In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia-és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor. Bp., 2009. 224-231. p.
- [2] Legrészletesebben: Óze Sándor: A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon. In: Uo. 157-175. p.
- [3] Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúságai. In: *Levéltári Közlemények*, 1972. 128-163. p.
- [4] Uő: A ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció háttérében. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1974. 409-435. p.
- [5] Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995.
- [6] A vitára vonatkozó elemzés: Molnár Antal: Mezőváros és katolicizmus. *Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*. Bp., 2005. (METEM Könyvek 49.) 9-12. p.
- [7] Óze Sándor: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népeességénél. Bp., 2006. (METEM könyvek, 54.)
- [8] Mezőváros, reformáció és irodalom. (16-18. század) Szerk.: Szabó András. Bp., 2005. (Historia Litteraria 18. Mezővárosi konferencia.) A könyv a 2001. május 31-én rendezett azonos című konferencia előadásait tartalmazza.
- [9] Szűcs Jenő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció háttérében. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1974. 409-435. p.
- [10] Decus solitudinis. Pálos évszázadok. Szerk.: Sarbak Gábor, Óze Sándor közreműködésével. Bp., 2007. (Rendtörténeti konferenciák, 4.)
- [11] Wysokinski, Ireniusz OP: A magyar domonkos rendtartomány felbomlása. In: A domonkos rend Magyarországon. Szerk.: Illés Pál Attila – Zágórhidi Czigány Balázs. Bp., 2007. (Rendtörténeti konferenciák, 4.)
- [12] Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. és bőv. kiadás) (továbbiakban: Zoványi, 1977.) 147. p.
- [13] F. Romhányi Beatrix: Ferencesek a késő középkori Magyarországon. In: A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. 1. köt. Szerk.: Óze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba-Bp., 2005. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák, 1/1.) 119-121. p.
- [14] Ld.: a néhány héttel ezelőtt rendezett „800 éves a ferences rend. Tudományos konferencia a rend lelkiességéről, történeti hivatásáról és kulturális művészeti szerepéről” c. rendezvényt. (A konferencia elnökei Varga Kapisztrán OFM történész és Óze Sándor történész voltak.) E konferencián egyébként újabb hiányosságok vetődtek fel Karácsonyi „munkamódszerével” kapcsolatban. Sajnálom, hogy Szabó András nem tudott jelen lenni. A 63 előadás szerkesztése és kiadása ismét éveket vesz majd igénybe.
- [15] Szűcs Jenő: Sárospatak reformációjának kezdetei. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, II. Bp., 1982. 16-20., 22. p.
- [16] Zoványi, 1977. 586. p.
- [17] Gerézdi Rabán: Székely István: Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakko, 1559. Bp., 1960. (Faksimile kiadás kísérettanulmánya) 12. p.
- [18] Varga József: Szkhárosi Horvát András. In: *Irodalomtörténet*, 1955. 270-271. p.
- [19] Ld.: Csepregi Zoltán: A váradi vita 1544-ben. In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia-és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor. Bp., 2009. 164-186. p.
- [20] Révész Imre: Dévay Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei. Pest, 1863. 8-9. p. – Csepregi Zoltán a vitában elmondta, hogy szerinte Spervogel téved, hiszen Dévai a világi papok korábbi érvrendszerével támadja a szerzeteseket, s ezért

nem valószínű, hogy korábban ő is közéjük tartozott volna.

[21] *Bálint Sándor*: Szeged reneszánsz kori műveltsége. Bp., 1975.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMX

Szabó András: Hogyan használjuk Zoványi lexikonát? Válasz Óze Sándornak

Miért „boncoltam fel” Óze Sándor tanulmányát? Mert egy olyan névsort és hozzá tartozó elemzéseket adott közre, amelyet a tudomány jelenlegi állása szerint nem tartottam elfogadhatónak. Eközben valóban igazságtalan voltam a szerzővel, mert a tudományos közvélekedésben tovább élő legendával harcolva (mely szerint a magyar reformátorok többsége a ferences szerzetesrendből jött volna) nem jeleztem, hogy Óze Sándor tanulmánya többnyire jól látja a ferencesek szerepét a korszakban, még akkor is, ha vitatkozik Szűcs Jenő álláspontjával a Dózsa-parasztháború ideológiájával kapcsolatban. Sajnálom, s itt ezért nyilvánosan meg is követem. Némi magyarázatot ad az eljárásomra, hogy cikkem eredetileg egy olyan konferencián elhangzott előadás írásos változata, ahol Óze Sándor is meghívott, sőt előadó lett volna. Nyilván egy szóbeli vita után kiérleltebb írásbeli változatot lehetett volna készíteni. Óze azonban nem jött el a konferenciára, s a szervezők által neki eljuttatott előadásomra sem reagált a kötet nyomdába adásáig.

Ugyanakkor továbbra is jeleznem kell, hogy az ellentét köztünk elsősorban módszertani: Szerintem Zoványi Jenő lexikona nem használható olyan típusú átfogó elemzések céljaira, mint amilyenre Óze szeretné használni. Elismerve a nagy pozitívista egyháztörténész teljesítményét, ezt az alábbiakra alapozom:

1. Az egyháztörténeti lexikon egy rég elavult tudományos állapotot rögzít. 33 esztendeje jelent meg a Ladányi Sándor által szerkesztett harmadik kiadása, de az 53 esztendeje halott Zoványi nézeteit tartalmazza. Az eltelt idő alatt a kutatás számos apró és nagyobb adatáról bebizonyította, hogy nem helytálló.
2. Zoványi óriási vitában állt kora református egyháztörténészeinek többségével. Legtöbbször igaza volt, de bizonyos kérdésekben mániákusan ragaszkodott tévedéseéhez, s ez ismét csak növelte művének hibaszázalékát.
3. Mindannyian, akik tudománnyal foglalkozunk, tisztában kell legyünk azzal, hogy munkáink tartalmaznak hibákat, később tévesnek bizonyuló állításokat. Hosszabb idő elteltével ezek száma nő, ez azt eredményezi, hogy a kézikönyvek, adattárak már nem lesznek kritika nélkül használhatók. Ilyenkor új adattárat, új kézikönyvet kell írni. (Megtisztelő Óze víziója a „Zoványi” helyébe lépő „Szabó”-ról, de nem biztos, hogy ez meg fog valósulni.) Új kézikönyvek és adattárak híján viszont nem marad más módszer, mint a szakirodalom folyamatos követése, eredményeinek átvétele, önmagunk állandó revíziója.

A „ferences” reformátorok névsorával kapcsolatban továbbra is ragaszkodnék az alábbi elvekhez:

1. Azt nevezhetjük ferencesnek, akiről ez az egykorú források és a legfrissebb szakirodalom alapján bizonyítható.
2. Ha valakit a források szerzetesből lett reformátornak mutatnak, az még nem biztos, hogy ferences volt. (Ugyanakkor nyilván nem is zárható ki.)
3. Ha egy reformátor olyan helyen születik, ahol ferences kolostor működött, önmagában még semmit sem bizonyít, hisz felnevelkedése, iskoláztatása egészen más helyekhez is kötődhetett.
4. Ha egy reformátorról a hagyomány úgy tudja, hogy korábban ferences volt, az sem jelent semmit. Szűcs Jenő a sárospataki kollégium kezdeteiről folytatott vitában briliáns érveléssel mutatta ki, hogy az ún. „hagyomány” többnyire a 18. században keletkezett, s a múlt hiányos ismeretéből fakadt. (Még akkor is így van ez, ha Szűcs a végkövetkeztetés kimondásától visszariadt.)

5. Ha egy reformátor a Délvidéken született, az nem jelenti azt, hogy korábban szükségszerűen ferences szerzetesnek kellett lennie.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMX

Fazekas Csaba:

Még egyszer a *Holokauszt és a keresztény világ* c. könyvről

A 2009-es év magyarországi egyháztörténeti irodalmának egyik legjelentősebb kiadványa^[1] megítélésem szerint – a könyvismertetések, könyvbemutatók, pódiumbeszélgetések ellenére – nem kapott akkora figyelmet, mint amekkorát megérdemelt volna. Több recenzió is ismertette illetve elemezte,^[2] többek közt folyóiratunk legutóbbi számában is.^[3] Alábbiakban ez utóbbihoz szeretnénk néhány rövid megjegyzést fűzni, értelemszerűen újra méltatva ezt az egyedülállóan fontos monográfiát.

Egyedülálló, mert a magyar nyelvű holokauszt-szakirodalomban egyrészt először tesz – a korábbiakat meghaladó igényességgel – kísérletet arra, hogy a vézskorszakot a lehető legszélesebb perspektívából láttassa, másrészt pedig azért, mert nem csupán egyházakkal, felekezetekkel, országokkal vagy nemzeti közösségekkel, hanem a kötet egészének célját tekintve a „keresztény világgal” foglalkozik. E „világba” pedig egyaránt beletartoznak az egyháziak (püspökök, papok, lelkészek stb.), a hívő emberek, sőt a nem hívő névleges egyháztagok, valamint azok a politikusok és politikai erők is, melyek a kereszténységre alapozva illetve hivatkozva pozicionálják önmagukat a közéletben. Vagyis a „keresztény világhoz” kell sorolni – értelemszerűen más-más súllyal, felelősséggel és megközelítéssel – valamely Krisztus-követő egyház főpapját és falusi káplánját, a „keresztény” pártot vezető politikust és a deportáló vagonra ajtó csapó csendőrt, a zsidóság „térfoglalásáról” cikkező sajtómunkást, de a menleveleket hamisító diplomatát vagy a zsidókat rejtegető hétköznapi embereket is. Bonyolult, sokszínű „világ” ez, amelyet sokféleképp lehet nézni, értelmezni, csak azzal a ténnyel nem lehet vitatkozni: a holokauszt e világban zajlott le.

A magyar kiadás számos ponton kiegészíti az eredetit. Nemcsak a könyvet facilitátorként jegyző Heindl Péter köszönetnyilvánításáról, Schweitzer József volt főrabbi és Várszegi Asztrik pannonhalmi főpát – egymást érdekesen kiegészítő – előszaváról illetve ajánlásáról van szó. Ide tartoznak a több fejezetben szereplő magyar történeti kiegészítések (pl. a kronológiában Karsai László és Molnár Judit munkája, 49-77. old.), a kifejezetten magyar történeti tájékozódást segítő filmajánlat (392-395. old.), az internetes forrásjegyzéket hazai web-ajánlattal kiegészítő Toronyi Zsuzsanna gyűjtése (396-401. old.), az eredeti pontatlan adatait helyreigazító szerkesztői lábjegyzetek (pl. 256. old.) stb. Összességében azonban a magyar kiadás is őrzi az eredeti szövegének túlnyomó részét, és ami a legfontosabb: újszerű szemléletét. A nyolc (valójában inkább tíz) fejezetbe szerkesztett, több tucat tanulmány, az elő- és utószóval, valamint a segédanyagok terjedelmes jegyzékével együtt nem egyszerű történelemkönyv, jóllehet a magyar olvasót – különösen ebben a szerkezetben – olyan alapos információkhoz juttatja, amelyekhez eddig aligha juthatott hozzá. Képet alkothat szinte valamennyi európai ország egyházainak zsidókkal kapcsolatos magatartásáról, az ukrainai, szlovákiai, hollandiai, franciaországi, dániai, vagy épp bolgár stb. eseményekről és a történelem legfontosabb személyiségeiről, antiszemitákról és zsidómentőkről egyaránt. De körültekintő módon elemzésre kerülnek a kánonjog és a náci jogszabályok közötti párhuzamok, a zsidók iránti közöny egykori mozgatórugói, a náci ellenségkép elemei, nagyon tanulságosak (helyenként sokkolóak) a különböző oldalon állók motivációinak feltérképezése, a Vatikán sokat vitatott magatartásával kapcsolatos eszmefuttatások stb. Amitől a kötet több, mint történelemkönyv, az sokkal inkább a tanulságok számbavételében, a holokauszt következményeinek, feldolgozási kísérleteinek áttekintésében és elemzésében ragadható meg. A magyar olvasó szükségképpen meghökken a francia püspöki kar bünbánatának határozottságától, érdeklődve olvassa a külföldi protestáns „válaszokat”, ismeretlenül csodálkozik rá arra, hogy a teológusképzésben milyen kiemelt szerepet szánanak egyes helyeken az antiszemitizmussal kapcsolatos ismereteknek, milyen teológiai és közéleti viták kísérték (kísérik napjainkban) a holokausztot stb. Részletezi a megbocsátás teológiai aspektusait ugyanúgy, mint a felelősségvállalás kérdéskörét, vagy épp a mindenféle népirtások során tanúsított keresztényi magatartásmintákat. Még a kötet végén szereplő dokumentumszemelvények is a közvetlen megszólítotttság érzését keltik az olvasókban. (360-391. old.) De mástól is több történelemkönyvnél: az egyes tanulmányokhoz

jobb és baloldali lapszéleken forrásszövegekből vett, figyelemfelkeltő idézeteket szerkesztettek, további ajánlott irodalmat soroltak fel az egyes témakörökhöz (más kérdés, hogy ezek többsége angol nyelvű és/vagy nehezen hozzáférhető a magyar olvasónak), sőt „kérdések további megfontolásra” cím alatt közvetlenül megszólítják az olvasót. Reméljük, a könyv lapozgatása közben a magyar olvasók is igyekeznek – a szerkesztők szándékának megfelelően – válaszokat megfogalmazni az olvasottak alapján.

A könyvnek kétségtelenül erősek az „áthallásai”. A kelet-európai (nemcsak magyar) olvasót ugyanis lépten-nyomon azzal szembesíti, hogy mennyire mást értenek Európa nyugati felében (Németországban is) manapság „számvetésen”, „a múlt bevallásán”, mint mifelénk. A múltfeltárás Magyarországon még nem jutott el a termékenyítő vitákhoz, a nagyszámú publikáció ellenére a beismerés kínosságán való túllépés igényéhez, sőt a lelkiismeret-furdalás olykor régi, önigazoló mítoszok újratermelődéséhez vagy épp hasonló alaposságú újak kialakulásához vezet. A szlovák vagy román történelemszemlélet e szempontból bizonyosan hasonló a miénkhez: már (jobb esetben) elismerjük a holokauszt szörnyűségeit, el is határolódunk tőle és őszintén sajnáljuk a jogelőd államalakulataink területén történeteket, de mindig kínosan hozzátesszük, hogy „nem mi voltunk”, „másoknál sokkal rosszabb dolgok is történtek”, „mi mentettük a zsidókat” stb.

Hasonló hangvételűnek érzem az előző lapszámunkban megjelent ismertetést is. Nagy Antal Mihály elsősorban a református teológus[4] szemszögéből mérlegeli a kötet egyes állításait, üzeneteit, tanulságait. Főleg recenziójának 4. részével kívánok foglalkozni, mert álláspontja – megítélésem szerint – részét képezi annak a saját felelősségiünkkel csak nehézkesen szembenézni tudó, a vészkorszak történetét inkább „önfelmentő” attitűdből vizsgáló szemléletnek, mely korábban is jellemezte történetírásunk egy részét, napjainkban pedig egyre erőteljesebbnek tűnik. (Előrebocsájtom, hogy az „önsanyargató” hozzáállást legalább ennyire elítélendőnek tekintem, és megállapításaimat e szélsőségtől ugyanúgy igyekszem elhatárolni.)

A recenzens első állításával máris vitatkoznék, hiszen szerintem nincs semmi „probléma” azzal, ha – Ger van Roon nyomán – az eseményeket „nem elszigetelten, hanem a megfelelő történelmi kontextusba helyezve vizsgáljuk”. Abban persze igaza van, hogy az egyes országok számos sajátossággal bírnak (ezeket egyébként a könyv szerzői pontosan ismertetik is), vagyis pontosan tudnunk kell, milyen közállapotok jellemezték Magyarországot, Bulgáriát, Dániát stb., azonban az összegző megállapítások megfogalmazását ez nem tetszi értelmetlenné, épp ellenkezőleg. Ugyanis elég sok volt a hasonlóság is, amely összehasonlíthatóvá tesz politikai illetve egyházi magatartásokat politikai illetve egyházi magatartásokkal. Annyi különbség egyetlen esetben sem volt két ország között, hogy a zsidóság jogfosztása bármilyen módon is „érthetőbbé” vagy relativizálhatóvá váljon.

Nagy Antal Mihály azt írja (meglehetősen kiragadva a kötet egészének szemléletéből, kontextusából), hogy egyes szerzők (itt konkrétan a 97. old.-on Franklin H. Littell) megértőek a német keresztények érzéseivel kapcsolatosan (vagyis hogy revánsot akartak az első világháború elvesztéséért és ez közelítette őket a nácihoz), míg a magyaroktól ugyanezt elvitatják. Én nem éreztem efféle különbséget. A recenzens azt kérdezi: „Az viszont elítélendő, hogy a magyarok örültek a Felvidék egy része visszacsatolásának? Elvették Németország területének kétharmadát?” Miközben a kötet sehol nem említi, hogy a magyarok elítélendőbbek lettek volna, mindkét esetben a szélsőjobboldal (ezáltal az antiszemitizmus) térnyerésének *egyik* összetevőjeként tüntetik fel az első világháború vesztes országaiban megfigyelhető közhangulatot. A recenzált kötetből különösen idegennek érzem az 1919-1920. évi, egyes országokat ért területi veszteségeket összehasonlító, ezáltal a magyar politikai és egyházi elitet felmentő érvelést. (Arról nem is beszélve, hogy mit jelent a „tőlünk elvették” illetve hogy mások is ugyanilyen vesztesnek érezték magukat.) Trianon tragédiája a könyvben csak áttételesen fogalmazódik meg. Nagy Antal Mihály lesújtó kritikát fogalmaz meg a kötet magyar történelmi fejezetéről: „A magyar nép, a magyarországi egyházak megrögzött antiszemitaként és antijudaistaként való beállítása (194-201. old.) – enyhén szólva – nem felel meg a valóságnak.” E sorok írója éppen ellentétes következtetésre jutott. Nem azért, mert a szerző, Randolph L. Braham számos tanulmányban és monografikus igényű összegzésben dolgozta fel a magyarországi holokauszt szinte minden vonatkozását, hanem azért, mert e kötetben szereplő áttekintése is megfelel a forrásközpontúság és az elfogulatlan

történetírói tárgyalásmód követelményeinek. (Arról a meglehetősen ízléstelen megjegyzésről nem is szólva, hogy a recenzens Braham álláspontját születési helyével – Bukaresttel – hozza összefüggésbe...) Nagy Antal Mihály olyasmit hiányol Braham szövegében, amit nem is lehetett volna beleírni. Nincs ugyanis arról szó, hogy a magyar népet és/vagy a magyar egyházakat „megrögzött antiszemitának” állította volna be, viszont felvázolta azt az elgondolkoztató folyamatot, hogy hogyan válhatott a két világháború közötti Magyarországon (is) közvéleménnyé az antiszemitizmus. Méghozzá olyan mértékben, hogy az 1930-as évek végén – egyházi vezetők közreműködésével – zsidótörvényeket alkotott a magyar országgyűlés, a társadalom pedig legalábbis elnéző közönnyel nézte végig a jogfosztást, 1944-ben pedig a deportálásokat. Gondoljunk csak arra, hogy a vézskorszak idején úgy-ahogy megfogalmazott egyházi tiltakozásoknak miért nem lett számottevő fogantja.

Nem vitatható, hogy egyes egyházi lapok, egyházi személyiségek (protestáns és katolikus oldalon egyaránt) elhatárolódtak az antiszemitizmus bizonyos formáitól, azonban – sajnós – az sem, hogy legalább ennyien voltak, akik ezt nem tették meg, legalábbis olyan mértékben nem, hogy a „keresztény” társadalmat valamelyest áthassa a zsidóellenesség elutasításának gondolata. (A nyíltan antiszemitákról nem is beszélve.) A Horthy-korszak hivatalos „keresztény-nemzeti” ideológiájának a mérsékelt, valláserkölcsi alapú antiszemitizmus integráns részét képezte, akkor is, ha ez utóbbi nem tévesztendő össze a náci fajelmélettel. Utóbbi elutasítása (amely kétségtelenül egyértelműen jellemezte a keresztény egyházak megnyilatkozásait) nem jelentette egyúttal az antiszemitizmus elutasítását is, nem is beszélve a zsidóság asszimilációjának elfogadásáról. (Úgy tűnik, a kettőt Nagy Antal Mihály is összekeverte.) A recenzens elfogultságát jelzi, hogy azt írja: „Nem igaz, hogy »egy, csak egy legény« volt »talpon a vidéken« [...]: Éliás József.” Miközben Brahamnál eredetileg ezt olvassuk: „Éliás József [...] azon kevesek közé tartozott, akik a *nyílt kiállást* merték választani.” (Kiemelések tőlem – F.Cs. Vagyis a számszerűség mellett a hangsúly a tiltakozás nyilvánosságán volt.) A stilisztikai vonatkozásoknál fontosabb, hogy voltak egyháziak, nem is kevesen, akik akár életük kockáztatásával is részt vettek az üldözöttek bűjtatásában, mentésében, próbálták felrázni a közvéleményt stb. A könyv nemhogy eltitkolná vagy kisebbítené a „keresztény világ” áldozatvállalását az üldözöttek mentésében, ellenkezőleg, méltó emléket igyekszik állítani nekik. Azoknak, akik politikai vagy épp egyházi környezetükkel is szembeszálltak, ha kellett. Márpedig mindig kellett. Az már más kérdés, hogy e zsidósággal szemben közönyös vagy ellenséges „környezet” kialakulásáért is voltak felelősök, s a könyv ezekről sem hallgat, mi sem tehetjük.

Ne feledjük továbbá a kötet alcímét: „Szembenézés a múlttal és a jövő kihívásaival.” A kötet fogadtatása kapcsán megállapíthatjuk, hogy mindkettő fontos. Sőt, meg kell hogy előzze mindezt a jelen kihívásával való szembenézés: a kötet (és a hasonló vállalkozások) elfogulatlan, értő és érdeklődő tanulmányozása. Köszönet az Egyházfórum és a Balassi Kiadóknak a magyar nyelvű változat megjelenítéséért!

Jegyzetek:

[1] A holokauszt és a keresztény világ. Szembenézés a múlttal és a jövő kihívásaival. Szerk.: Rittner, Carol; Smith, Stephen D. – Steinfeldt, Irena. Facilitátor: Heindl Péter. Pécs-Budapest, Egyházfórum Kiadó – Balassi Kiadó. 2009. 428 old.

[2] Ld. pl.: B.I.: Kísérlet végiggondolásra. [...] In: *Magyar Narancs*, 2009. 41. sz. [Online: www.mancs.hu – 2010. január.]; Mezei Balázs: Sorsközösség. Gondolatok A *Holokauszt és a keresztény világ* című kötet kapcsán. In: *Vigilia*, 2009. 11. sz. [Online: www.vigilia.hu – 2010. január.]

[3] *Egyháztörténeti Szemle*, 2009. 4. sz. 119-125. p. A könyvismertetést Nagy Antal Mihály készítette.

[4] Vö. Nagy Antal Mihály: A szenvedés misztériuma és a holokauszt. In: *Zempléni Múzsá*, 2009. 2. sz. 22-30. p.

EPA03307_egyhaztorteneti_2010_01_141-159.htm

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
évfolyam

1. szám

A. D.
MMX

Csepregi András:

Vallási identitás és demokratikus politika - történet, tematika, párbeszéd[*]

[*] Elhangzott 2009. április 3-án, Pécsen, a Pécsi Tudományegyetem Politikai Tanulmányok Tanszéke szervezésében megrendezésre került *Vallás, politika, identitás* c. konferencián. (A Szerk.)

Konferenciánk célja a vallás, a politika és az identitás fogalmainak összekapcsolása, határterületeiknek mélyebb feltárása, egymásra hatásuk elemzése. A feltárás és az elemzés számos fontos szempontból történhet, amint azt a szakszemináriumokhoz benyújtott előadások szerteágazó témái is jól érzékeltetik. Számomra mind korábbi tanulmányaimból, mind érdeklődésemből az következik, hogy a címben jelölt összekapcsolás szerint közelítsek a területhez.

A vallási identitás és a demokratikus politika összefüggésének kutatása ma széles körben folyik, és egymással sokszor élesen vitatkozó eredményekre vezet. Az alapkérdés az, hogy a vallási identitás inkább támogatja-e, vagy pedig inkább veszélyezteti-e a demokrácia alapelveit, intézményrendszerét, magát a demokratikus életformát és szemléletmódot? A konfrontáció szinte elkerülhetetlen, hiszen nem csupán tudományos meggyőződések, kutatási módszerek ütköznek egymással, hanem világnézetek, ideológiák, hitek csaphatnak össze, ezekben pedig megjelenhetnek az egymással gyakran ellentétes tartalmakat hordozó élettapasztalatok is. A vita egyik fontos hozadéka viszont, hogy a vallásra vonatkozó reflexió mára elkerülhetetlenül a politikai elemzések része is lett, jeléül annak, hogy a vallási identitás egyre közvetlenebbül jelenik meg a közélet porondján: hatalmi tényezőként pedig, a vallás, természetesen a hatalmi harcok szereplőjévé is válik.

Nem volt ez mindig így. Az ide vezető utat egy nagyon vázlatosan ismertetett, de talán nem teljesen önkényesen kijelölt pálya bemutatása révén próbálom meg érzékeltetni, ami a második világháború éveiben kezdődik, napjainkig tart, és főleg Nyugat-Európát és Észak-Amerikát érinti.

Történet

A második világháború után Nyugat-Európában és Észak-Amerikában széles körben érvényesültek a vallásos gyermekkort kinövő „nagykorú világra”, a vallásos világszemléletből kibújó felnőtt, érett emberiségre, és akár a „vallástalan keresztyénségre”^[1] vonatkozó reflexiók. Ennek a gondolat kísérletnek megágyazott a Karl Barth nevével fémjelezhető, az első világháború után kibontakozó protestáns neo-ortodoxia azon meggyőződése, hogy a vallást és a (keresztyén, biblikus, próféta) hitet élesen meg kell különböztetnünk egymástól, hiszen amíg a vallás a homo religiosus természetéből fakadó emberi jelenség, addig a hit Isten kinyilatkoztatásának a gyümölcse. Ezen a háttéren a keresztyén hit sérelme nélkül fel lehetett adni a tágabb értelemben vett vallásosságot, sőt, a vallási elem visszaszorulása pozitív értékelést is kaphatott, hiszen ezáltal a tiszta, isteni kinyilatkoztatásra alapuló hit tere növekedhetett meg. A „nagykorú világ” és a hozzá illő „vallástalan keresztyénség” képzete elemi erejű támogatást kapott a német evangélikus mártír teológus, Dietrich Bonhoeffer börtönben írott leveleiből. Bonhoeffer, aki a protestáns neo-ortodoxia sajátos színekké gazdagított változatát képviselte (gondolatai forrásvidékén megtaláljuk a misztikába hajló evangélikus pietizmust, a szekularizációs folyamatot üdvözlő intellektuális liberalizmust és a porosz felső-középosztály küldetéses politikai konzervativizmusát), fogsága második évének elején, 1944. április 30-án ezt írta barátjának, volt tanítványának és sógorának, később szellemi öröksége gondozójának, Eberhard Bethge-nek:

„Mostanában ugyanis folyvást azon töprengek, hogy igazából mit is jelent ma nekünk a keresztyénség, sőt kicsoda nekünk Krisztus? Elmúlt már az az idő, amikor ezt az embereknek még szavakkal (teológiai, vagy akár kegyes szavakkal) el lehetett mondani; elmúlt a belső élet és a lelkiismeret ideje is, vagyis általában a vallás ideje. Egy teljességgel vallástalan korszak előtt állunk; az emberek a maguk valójában immár képtelenek a vallásosságra. Egyáltalán nem viselkednek vallásosan azok sem, akik pedig őszintén annak vallják magukat; a »vallásosság« tehát vélhetően valami egészen mást jelent nekik.

1900 éves keresztyén igehirdetésünk és teológiánk azonban teljes egészében az emberek »vallásos apriori«-jára épül. A »keresztyénség« mindig is a »vallás« egyik formája (talán igazi formája) volt. Ám ha egyszer csak kiderül, hogy ez az »apriori« egyáltalán nem létezik, ha kiderül, hogy csak egy történelmileg meghatározott, mulandó emberi kifejezésmóddal volt dolgunk, tehát az emberek csakugyan gyökeresen vallástalanok lesznek – ami azt hiszem, többé-kevésbé be is következett már (hogy lehet az például, hogy ennek a háborúnak – eltérően minden eddigitől – nincsen »vallási« visszhangja?) – nos, mi lesz akkor a »keresztyénség«-gel?”[2]

Bonhoeffer kérdése szinte lavinát indított el a nyugat-európai és észak-amerikai háború utáni teológiai útkeresésben: a nagykorú világról, a vallás nélküli keresztyénségről, a szekularizációs folyamat megfordíthatatlanságáról, egyenesen az „Isten haláláról” szóló teológiai tanulmányok tömege született meg.[3] Érdekesség, hogy ez a hullám először Európában jelentkezett, és a hatvanas évek elejére alábbhagyott; a kevésbé szekularizált Észak-Amerikában viszont a hatvanas évek első felében jelentkezett elemi erővel, ahol húsz évvel később jelentek meg a vallás közéletbe és közgondolkodásba való visszatérésének első komoly teológiai reflexiói. A folyamat érzékeltetéséhez elég Harvey Cox, a Harvard Divinity School professzorának munkásságára utalni, aki mind tisztelői mind kritikussai szerint nem annyira normatív, rendszeralkotó teológus, mint inkább folyamatok és változások érzékeny interpretátora. Cox 1965-ben jelentette meg híres könyvét *The Secular City – Urbanization and Secularization in Theological Perspective* címmel, hogy majd 1984-ben előálljon a folytatással: *Religion in the Secular City – Toward a Postmodern Theology*.^[4] Szűkebb témánk szempontjából ennél is fontosabb, hogy ugyancsak 1984-ben jelent meg Richard John Neuhaus könyve, *The Naked Public Square – Religion and Democracy in America*. Az első kiadás előszavában a szerző félreérthetlenné teszi álláspontját:

„A könyvem vallásos politikáról és politikai vallásról szól. A politika és a vallás különböző törekvések, és érthető módon sok ember annyira el szeretné őket különíteni egymástól, amennyire csak lehet. Mégis, a politika és a vallás folytonosan összekapcsolódik és keveredik egymással. Ebben nincsen semmi új. Úgy tűnik, hogy mindig és minden társadalomban ez történt és történik.

Ami viszonylag új, az a pusztává lett közös tér. A pusztává lett közös tér annak a politikai filozófiának és politikai gyakorlatnak az eredménye, amely kizárja a vallást és a vallásban gyökerező értékeket a közéletből. Eszerint a politikai filozófia szerint Amerika szekuláris társadalom, ennek a politikai filozófiának az elméleti magja pedig a szekularizmus ideológiája. Azt fogom megmutatni, hogy ez a politikai filozófia nyilvánvalóan hamis, elméleti magja pedig kiváltképpen veszélyes.”^[5]

Szakítsuk meg egy pillanatra a nyugat-európai és észak-amerikai folyamatok vizsgálatát, és összehasonlításképpen nézzük meg, hogy mit történik 1984-ben ezen a téren Magyarországon. Cox és Neuhaus fent említett könyvei kiadásának évében nálunk is megjelent egy szerény küllemű, de témánk szempontjából annál fontosabb publikáció. A Filozófiai Oktatók Továbbképző és Információs Központja

Debreceni Munkabizottságának Füzetei 2. kötetét tartjuk a kezünkben, amelyben Jánossy Imre debreceni református teológiai tanár válogatott Bonhoeffer-szövegek fordítását adja közre, Poór József filozófiaprofesszor pedig Bonhoeffer munkásságát és magyar recepcióját értelmező tanulmányát közli. A kötet, társaival, a hasonló szerkezetű Karl Barth és Paul Tillich munkásságát bemutató 1. és 3. kötettel együtt, a korabeli „marxista-keresztény párbeszéd” értékes gyümölcse és ünnepele eseménye: akkoriban komoly vívmánynak számított, hogy marxista filozófusok és keresztény teológusok közös, érdemi és nyilvános munkát végeznek. A kötet, és különösen Poór professzor tanulmánya ugyanakkor szomorú dokumentuma is annak az eltökélt, önként, sőt büszkén vállalt elszigeteltségnek, amellyel az akkori vezető értelmiség elfordult azoktól a világban zajló folyamatoktól, amelyek gondolati sémáiba nem illettek bele. Poór József Bonhoeffer-értelmezésének hangsúlyai a húsz évvel korábbi nyugat-európai és észak-amerikai várakozásokat tükrözik, azokat, amelyek felett addigra régen eljárt az idő. Természetesen nem kérem rajta számon a kortárs amerikai irodalom ismeretét, viszont ő maga jelzi, hogy ismeri a változást reflektáló tanulmányokat. Idézem egy jellemző bekezdését:

„Mielőtt tovább haladnánk Bonhoeffer teológiájának rövid vázolásában, szükségesnek látunk egy utalást tenni arra, hogy a szekularizáció előrehaladásával összefüggésben, s ennek megfelelően Bonhoeffer jelentőségének megítélésével kapcsolatban neves protestáns teológusok különböző időszakokban nagyon eltérő véleményt képviselnek. Talán elég a mondanivaló tartalmát is megragadó két cikk címének jelzése ennek illusztrálására. Az egyik cikk Helmuth Thielicke »Das Ende der Religion« (A vallás vége) c. írása. [1956-ban jelent meg – Cs.A.] A szerző e címmel elemzi Bonhoeffer hagyatékát. A másik cikk Dieter Marsch »Abschied von der religionlosen Theologie« (Búcsú a vallástalan teológiától) c. írása 1972-ből. A két neves nyugatnémet teológus írásainak megjelenése között eltelt tizenhat év alatt az egyházak és a vallásosság helyzetében bekövetkezett változások aligha vitatható konzekvenciája jut ebben kifejezésre. Ezzel összefüggésben is meg kell említenünk: a hazai protestáns egyházak némileg másképpen ítélik meg a helyzetet. Fentebbi idézeteink Nagy Gyula püspök, valamint Jánossy Imre és Szigeti Jenő professzorok tollából mindenképpen erről tanúskodnak.”^[6]

Ha előadásom tárgya az egykori pártállam és a korabeli protestáns egyházak kapcsolata volna, akkor ez az idézet izgalmas gondolatok kiindulópontja lehetne. Mai témánk összefüggésében viszont kizárólag illusztrációként szolgál arra, hogy a vallás és a politika összefüggéseinek megítélésében az önként és büszkén vállalt megkérdettségnek és elszigeteltségnek hazánkban komoly múltja van.

Ha most visszatérünk Észak-Amerikába, azt láthatjuk, hogy Harvey Cox és Richard John Neuhaus könyvei máig tartó vitát generáltak. Azt talán ma már senki nem vitatja, hogy a szekuláris Amerika abban az értelemben, ahogyan a hatvanas évek elején a keleti-parti tudós társadalom elképzelte, nemcsak eltűnni látszik, hanem talán általános érvénnyel még akkor és Amerikában sem létezett, annak megítélése viszont, hogy Amerika, az amerikai demokrácia számára mit jelent a vallási érvelésmód megerősödése a közéleti és a szűkebb értelemben vett politikai diskurzusban, igen széles határok között mozog. A szélsőséges, és az ellenkező véleményt kategorikusan elutasító álláspontokat nem tartom érdekesnek, bármennyire erős pozíciót foglaljanak is el az amerikai kulturális élet egyik vagy másik szegmensében. Nem foglalkozom tehát sem a vallást mindenestül, minden kritika nélkül elfogadó és a szekularizációs folyamatot ideológiai alapon elutasító álláspontokkal, sem az azokkal homlokegyenest ellenkező véleményekkel, amelyek szerint a vallás közéleti megerősödésében az amerikai demokráciára nézve kizárólag veszélyes fejleményt kell látnunk. Az Egyesült Államok hatalmas ország, sok minden kényelmesen elfér egymás mellett: az egyes álláspontoknak úgy lehet erőteljes, akár intézményes képviselője, hogy képviselői nem is akarnak tudomást venni egymásról, megelégszenek azzal, hogy saját közösségüket (a médiával elérhető közönségüket) lássák el szellemi munícióval. Ezt a nem tudományos előadásba illő mondatot azért volt fontos megfogalmaznom, hogy

érzékeltessem, hogy bármely amerikai forrásra való hivatkozás számomra önmagában nem hordoz tekintélyt. Ki-ki megtalálhatja magának azt, amit keres: az „Amerikából jöttem, mesterségem címe:...” gyermekjáték tehát tetszés szerint bármivel konkretizálható, hiszen Amerikában minden és mindennek az ellenkezője megtalálható. A valóban beszélgetésre hívó érvelés viszont megkívánja, hogy a hivatkozást lássuk el értelmező jegyzetekkel is: miért kerestük azt, amit megtaláltunk, s hogyan érintette, befolyásolta, esetleg módosította a talált információ azt, amit a keresés előtt és során tudtunk, vagy tudni véltünk.

Az amerikai vallásosságról szóló diskurzusba való elemi bevezetést, érdeklődésem és kutatási területeim szerint, Bonhoeffer-értelmezőkön és Bibó-értelmezőkön keresztül kaptam. Bonhoeffer kutatásának Észak-Amerikában több évtizedes múltja van, az ide tartozó tudósok Bonhoeffer értelmezései és újraértelmezései során, Bonhoeffer örökségéhez méltóan, reagálnak a környezetük vallási összefüggésben megragadható jelenségeire is. Mint láttuk, a világ vallásos vagy nem vallásos értelmezése Bonhoeffer teológiájának egyik érzékeny, távolról sem lezárt, és közös gondolkodásra inspiráló területe, amely a kutatókat kezdettől fogva a saját vallásos környezetük kritikus reflexiójára készítette és készíti. Bibó István értelmezésével pedig folyamat-filozófusok és folyamat-teológusok között találkozunk: a Highlands Institute for American Religious and Philosophical Thought egy magyar származású tagja oltotta be ezt a kört Bibó iránti érdeklődéssel, és hozta kapcsolatba Bibó szellemi örökségét azzal a sokirányú érdeklődéssel, amellyel ezek a kutatók a saját szűkebb és tágabb környezetük szellemi változásait követik.

A továbbiakban a Bonhoeffer-kutatók közül mutatok be egy szerzőt, majd rajta keresztül egy másik író, akik az amerikai vallásosság és demokrácia kapcsolatának olyan aspektusait tárják fel, amelyekkel a témáról folyó hazai diskurzusban még nem találkozhattunk.

Az 1958-ban született Charles Marsh, aki ma a vallástudomány professzora Virginia állam egyetemén, 1988-ban, az amszterdami nemzetközi Bonhoeffer-konferencián jelent meg először a Bonhoeffer-kutatók között, kezdetben Bonhoeffer teológiájának filozófiai aspektusai iránt érdeklődött.[7] Teológiai alapképzését a Gordon College-ben (Wenham, Massachusetts) kapta, mesterképzésben a Harvardon részesült, PhD-jét a Virginiai állam egyetemén védte meg. Bonhoeffer teológiája filozófiai aspektusainak kutatása idején a Baltimore-i Loyola College oktatója, virginiai működése óta pedig főleg szűkebb pátriájának, az egykori amerikai délnak a közelmúltját kutatja: érdeklődésének középpontjában a fekete polgárjogi mozgalom vallási dimenziója áll.[8] Ez az elmozdulás csak látszólag különös: az amerikai Bonhoeffer-recepció évtizedek óta foglalkozik a faji és a szociális feszültségek problematikájával. Két kapcsolópont is adódik az értelmezés számára: Bonhoeffer 1930-31-es amerikai tartózkodása és kapcsolata a New York-i fekete keresztyén közösséggel, valamint a németországi náci zsidóüldözést reflektáló gondolatai és cselekedetei.

Ilyen előzmények után született meg Marsh legújabb könyve: *Wayward Christian Soldiers: Freeing the Gospel from Political Captivity*. [9] Az előzmények ismeretében a munkát úgy is felfoghatjuk, mint a két korábbi kutatói fázis termékeny ötvöződését: Bonhoeffernek a diktatúrával és a sodródó német protestáns egyházzal szemben kialakított teológiai kritikája találkozik itt az amerikai evangélikál keresztyénség folyamatait belülről vizsgáló tanú személyes és gyakran igen szenvedélyes kritikájával. Marsh fő tétele, hogy az evangélikál mozgalom olyan mértékig összeszövődött az amerikai politikai jobboldallal az elmúlt évek során, hogy az már alapvetően fenyegeti mind elemi keresztyén identitását, mind pedig a szélesebb társadalom felé szóló missziói küldetését. Célja, hogy felmutassa a hagyományos evangéli-kalizmusnak azokat a belső lehetőségeit, amelyekre építve a mozgalom kibújhat a jobboldal halálos öleléséből és újra a mindenkinek szóló örömhír képviselője lehet.

A könyv a vallásos érvelésmód izgalmas, és mifelénk szokatlan regisztereket is használó lehetőségeit mutatja fel. Élesen kritikus és részletekbe menően konkrét, amikor a *Keresztyének lenni Bush után* című fejezetben az ifjabb George Bush hitét és vallásosságát bemutató irodalmat elemzi. Széles ismeretanyaggal dolgozik, amikor feltárja az evangélikalizmusnak a hatvanas években kezdődő útját, amely az egykor tudatosan apolitikus és magát a kulturális élet főáramaiból is szinte önként kirekesztő mozgalomtól mára elvezetett

ahhoz a politikailag aktív, kultúrharcos és küldetéses társadalmi erőhöz, amely gyakorlatilag a Republikánus Párt egyik szellemi motorjává lett. A Déli Baptista egyházban szolgáló lelkész fiaként és a déli protestantizmus múltját kutató teológusként Marsh tisztában van azzal a hagyományos rasszista fertőzöttséggel, amelyet az evangélikál mozgalomnak fel kell dolgoznia, látja a kellően át nem gondolt múlt és a jelen politikai elkötelezettsége közötti kapcsolatot, éppen ezért ajánlja társainak a múlt hátrítástól és öngigazoló büszkeségtől szabad újragondolását – keresve múltban és jelenben egyaránt az evangélium közös nevezőjét. Ugyanakkor messze túllát az észak-amerikai evangélikalizmus világán, az európai protestantizmusban, sőt, a katolicizmusban is keres és talál vele együtt gondolkodó teológusokat. Végül, de nem utolsósorban, a szigorúan tárgyilagos elemzés és a dogmatikai-etikai háttérrel felrajzoló teológiai érvelés mellett időnként a bibliai narratívák és a hagyományos protestáns lelki élet egyszerűbb, de elemi erejű nyelvvel is él, megmutatva, hogy mennyire komplexek és sokrétűek vagyunk.

Marsh hívta fel a figyelmemet Jim Wallis 2005-ben megjelent fontos könyvére, amely „számos amerikai ismertettet meg a progresszív keresztyénség erőteljes kultúrájával, amely felkészült arra, hogy növekvő befolyását a nemzeti politikában is érvényesítse, azáltal, hogy mozgósítja az egyházakat a globális szegénységgel és az AIDS-cel szembeni küzdelemre, és új életet lehel a Demokrata Pártba”.^[10] Jim Wallis, akinek a nevével a hazai valláspolitikai szakirodalomban még nem találkoztam, több évtizedes munkával alapozta meg ezt a figyelmet. Evangélikál háttérű teológus hallgatóként 1971-ben megalapította és azóta is szerkeszti a baloldalinak tartott *Sojourners* folyóiratot, irányítja a *Call to Renewal* nevű, szegénység ellen küzdő szervezetet. Könyveinek címei jól érzékeltetik azt a törekvését, hogy közvetítsen a vallási és a politikai élet között. 1994-ben: *The Soul of Politics: Beyond Religious Right and Secular Left*;^[11] 2005-ben: *God's Politics: Why the Right Gets it Wrong and the Left Doesn't Get It*;^[12] legújabb könyve pedig 2008-ban ezzel a talányos címmel jelent meg: *The Great Awakening: Reviving Faith and Politics in a Post-Religious Right America*.^[13]

A *God's Politics* 2005 januárjában jelent meg, és széles körű érdeklődést keltett: márciusban a New York Times bestseller-listájának ötödik helyén állt. Wallis ezidőtájt országsszerte számos előadást tartott és interjúkat adott, egy ekkor folytatott beszélgetésből emelek ki néhány gondolatot.

Könyve címének magyarázataként – a jobboldal miért érti félre és a baloldal miért nem érti meg „Isten politikáját” – Wallis elmondta, hogy míg a jobboldal, otthonosan használva a vallásos nyelvezetet, szinte kisajátítja Istent, de közben a vallást le is szűkíti néhány számára kedves témára, az abortuszra és a meleg házasságára, addig a baloldal teljesen lemond a vallási nyelv használatáról, átengedve ezt a nyelvi terepet a jobboldalnak. Pedig, folytatta Wallis, a vallásos nyelven kommunikáló jobboldal hosszú távon elveszítheti a küzdelmet, hiszen maga a nyelv előhív egy sor olyan kérdést, amivel a jobboldal nem szívesen foglalkozik, a szegénység, a háború, a társadalmi egyenlőség témáit; ezekben a témákban a baloldal erősebb lehet, feltéve, ha meg tud szólalni. A Demokrata Párt viszont, Wallis szerint, elszakadt a saját progresszív múltjától, amelynek során a rabszolgák felszabadítása, a nők választójoga, a gyermekmunka visszaszorítása, és leginkább a polgárjogi mozgalom, döntően vallási karakterű küzdelem volt. „Hol tartanánk, ha Martin Luther King megtartotta volna a hitét saját magának?” Mára viszont a Demokrata Párt olyan távol került régi önmagától, hogy a jobboldal sikeresen süti rá a vallásellenesség bélyegét.

Wallis, aki az amerikai társadalom erőteljesen vallásos karakterét arra vezeti vissza, hogy az állam és az egyházak kezdetől fogva el voltak választva egymástól (szemben Európával, ahol az intézményes összefonódás során eljelentéktelenedett a vallási élet),^[14] és természetesnek tartja, hogy nem vallásos és vallásos emberek találhatnak közös erkölcsi értékeket és politikai célokat, hamar világossá tette azt is, hogy nem a szóhasználat a fontos, hanem a mögöttes tartalom. „A jobboldal azzal vádol engem, hogy azért próbálom a demokratákat megtanítani a vallási nyelvre, hogy megnyerjék a választást. A demokratáknak viszont azt mondom: ha néhány bibliai idézetet, vagy olcsó vallásos fordulatot akartok tőlem, akkor nem vagyok partner. Nem rövidtávra, hanem maratonra kell készülnötök, nem egy-egy választókerületi gyűlésre, hanem hosszú távú párbeszédre. Nem a nyelv, sokkal inkább a tartalom foglalkoztat. De mi a politikánk

tartalma? Ha a vallás arról szól, hogy vissza kell szorítanunk a szegénységet, akkor ezt mind a két párttól elvárom.”[15]

Érdeemes volna egyszer komolyan megvizsgálni, hogy Barack Obama választási győzelmében milyen szerepet játszott az, hogy kampánya során bátran és sokak számára hitelesen élt a vallási nyelv adta lehetőségekkel, visszahódítva ezzel a demokraták számára egy jelentős területet a vallásos jobboldaltól. Rövid nemzetközi sétánk utolsó állomásához közeledünk. Gondolatmenetünket Dietrich Bonhoefferrel kezdtük, aki a Hitler-ellenes összeesküvés résztvevőjeként, jogászok, katonák és állami hivatalnokok között arra a meggyőződésre jutott, hogy az emberiség vallásos korszaka a végéhez ért. A séta utolsó állomásán visszatérünk a mai Németországba, és meghallgatunk egy jogászprofesszort arról, hogy milyen szerepe lehet ma a vallásnak a közélet területén.

„Religion matters again” – kezdte bevezető előadását Gerhard Robbers, a Trieri Egyetem professzora az Európai Unió egyházi kapcsolatokkal foglalkozó szakembereinek konferenciáján, mintegy megadva az alaphangját annak a beszélgetésnek, amely a vallásszabadság jogi aspektusait volt hivatott körüljárni. Természetesen, folytatta, „a vallás mindig számít, és eddig is számított. Mégis, sokan azt mondták, hogy a társadalom szekularizációja növekszik. A vallás, legalábbis Európában, nem jelent meg a közbeszédben, megfeledkezett róla a média is. Ennek ellenére, a vallás fontossága növekszik, a vallás újra számít”.[16]

Részletes előadásában Robbers nem becsülte le a vallások közéleti megerősödésének a veszélyeit, hanem felhívta a figyelmet a vallási identitások közötti feszültség potenciálisan erőszakos természetére. Éppen ezért, hangsúlyozta, a pluralista európai demokrácia egyensúlya fenntartásának szempontjából döntő fontosságú, hogy a közélet szereplői komolyan vegyék az egyéni és közösségi vallási identitást.

„A pluralizmus első feltétele, hogy legyen tekintettel a vallási közösségek különböző identitására. Mivel a vallási közösségek autonómiája nélkülözhetetlen a demokratikus társadalom pluralizmusa számára, az államnak tolerálnia kell és figyelembe kell vennie a vallási közösségek közötti különbségeket. Ez nem csak az istentiszteletről és a rítusra vonatkozik, hanem a hitnek azokra a területeire is, amelyek a vallási közösség szerkezetét határozzák meg. Ugyanezt az elvet egy adott vallási közösség és az állam általános törvényeinek a különbségeire is alkalmazni kell. Ha a pluralizmus nincs tekintettel a vallási közösségek és az általános szekuláris magatartás közötti különbségekre, akkor üres szó marad, és nélkülözi az intézményes alapokat.”[17]

Szemlénk elején a teológust hallgattuk meg, aki 1944-ben azt kívánta kora keresztyén embereitől, hogy egy egészségesen pluralista, nagykorú társadalom reményében fogadják el azoknak a nézeteit, akik többé nem képesek vallásos módon gondolkodni. Az út végén pedig annak a jogásznak adtunk szót, aki 2008-ban a szekuláris Európa közéleti szereplőit szólítja fel arra, hogy a pluralista demokrácia megerősítése érdekében vegyék figyelembe a vallásos emberek sajátos gondolatait és szempontjait. Két különböző helyzet, két különböző irányú korrekció kísérlete, de talán ugyanaz a cél.

Tematika

Gondolatmenetem második részében arra teszek kísérletet, hogy leíró módon fogalmazzam meg azokat a szempontokat, amelyek alapján felismerhetjük a demokráciát erősítő vallási identitás elemeit. Döntő, hogy milyen megközelítéssel kísérjük meg a demokrácia értelmezését: az első lépésben egy lehetséges megközelítést vázolok.

A demokrácia teológiai reflexiójában John de Gruchy dél-afrikai református teológus használta először a demokrácia kettős megközelítésének lehetőségét: a demokrácia rendszer és jövőkép.[18] Megközelítésének a magyar helyzetre való adaptálása során szükségesnek láttam, hogy további két megközelítés lehetőségével éljek, s a demokráciára mint hagyományra és mint folyamatra is reflektáljak.[19] Így alakult ki a négyes megközelítés, amelyben a megközelítések sorrendje is kötött, egyik a másiktól építkezik: demokrácia mint hagyomány, mint rendszer, mint jövőkép és mint folyamat. Néhány mondattal mutatom be a bennük rejlő lehetőségeket.

A demokrácia, mint hagyomány a liberalizmus, a szociáldemokrácia és a konzervativizmus tradícióit jelenti. Egymással konfliktusban álló hagyományokról van szó, mégsem nehéz felismerni az európai modernitás kezdetétől fogva tartó egymásra utaltságukat, úgy is, mint egymás gondolkodásra, önreflexióra készítő kihívói, és úgy is, mint egymás korrektívumai, azzal a veszéllyel szemben, hogy a politikai élet valamilyen irányban elmozdulva elhagyja a demokrácia kereteit. A három hagyományt társíthatjuk a Nagy Francia Forradalom hármasságával: a liberalizmus a szabadság, a szociáldemokrácia az egyenlőség, a konzervativizmus a testvériség megvalósításának a kísérlete lehet. Történeti eredetére nézve máig heves vita folyik: az egyik álláspont szerint a demokratikus hagyományok Európa fejlődése során a középkori egyháztól történő emancipáció gyümölcsei, mások szerint viszont éppen azoknak a bibliai eredetű közösség-szervező lehetőségeknek a szekuláris megvalósulásai, amelyek a középkori egyház erőszakkal és aránytalan hatalomkoncentrációval való fertőzöttsége ellenére is éltek és hatottak az egyházon belül és kívül egyaránt.

Egyszerű, de a történeti tényektől talán nem nagyon messze elrugaszkodó modellel élve a három hagyomány egymásra utaltságát úgy írhatjuk le, hogy bármelyik szempont egyoldalú érvényesülése a másik kettő ellensúlya nélkül diktatúrához vezethet: a szabadság egyenlőség és testvériség nélkül vadkapitalizmushoz, az egyenlőség szabadság és testvériség nélkül kommunizmushoz, a testvériség szabadság és egyenlőség nélkül fasizmushoz.

Ennek a szemléletnek fontos magyar forrása lehet Bibó István politikafilozófiája is. Bibó explicit módon a liberalizmus és a szocializmus (szociáldemokrácia) feloldhatatlannak mondott ellentétét vonta kétségbe utolsó nagy esszéje, *Az európai társadalomfejlődés értelme* számos pontján, ami a hetvenes évek Magyarországnál önmagában is tabudöntögetésnek számított. A konzervatív hagyományra nevesítve nem utal, de implicit módon mindannyiszor megidézi, ahányszor az európai társadalom kívánatos „organikus” fejlődéséről beszél, szemben mind az öncélú forradalmi erőszakkal, mind pedig azokkal a változásokkal, amelyek során a hatalomgyakorlás módja nem módosult a hatalom humanizálásának az irányában, csupán a hatalmat gyakorló szereplők cserélődtek. Érdeemes volna egyszer az esszét a három hagyomány érzékeny összjátékára figyelve újraolvasni.

A demokrácián, mint rendszeren az elválasztott és egymással mégis együttműködő hatalmi ágakat, a fékeket és az ellensúlyokat, a versengő és a kormányzásban egymást váltó pártokat, a választók és a képviselők plurális rendszerét értem.

A demokrácia, mint jövőkép arra utal, hogy a demokratikus hagyományokból táplálkozó demokratikus rendszer a lehetőségei határait feszegeti, olyan kérdéseket is feltesz, amelyekre az adott pillanatban nincs

tapasztalaton alapuló válasza, ennek ellenére szükségesnek tartja ezeket a kérdéseket fenn- és nyitva tartani, ha nem akar megcsontosodni, illetve, ha el akarja kerülni, hogy még a reális lehetőségei határaiig se jusson el. A demokráciának ezt a karakterét nevezhetjük bátran utópikusnak is, abban az értelemben, hogy a még nem létező pusztá elképzelése és megnevezése az első lépés ahhoz, hogy ami ma hihetetlennek tűnik, holnap valóra váljon. Utópikus perspektíva nélkül, a „történelem véget ért” hangulatban a demokrácia előbb-utóbb megszűnik, még éppen fenn tudja tartani a rendszert működtető közéleti elitet, de a tágabb közösség számára már nem hordoz ígéretet. A demokráciák történetében számos olyan valamikori vággyal találkozunk, amelyek egykor utópikus reménynek tűntek, mára intézményesen biztosított lehetőségek, legyen ez a nők választójoga, a fogyasztóvédelem intézményei, vagy a nemzeti kisebbségek autonómiája. A hasonlóan merész reményeknek ma is helyük van, hogy érettebb, felelősebb, szolidárisabb, az egyén és a közösség építő lehetőségeit jobban ismerő, hatalmi viszonylataiban humánusabb világ felé haladhassunk.

A hagyomány, a rendszer és a jövőkép a múlt, a jelen és a jövő hármasságával is összefogható: a demokráciáról beszélve arról beszélünk, róla együtt gondolkodva arról gondolkodunk, hogy miként formálhatja a jövő ígérete a múltból örökölt elemekből válogatva a jelent.

Végül a demokrácia mint folyamat: maga a formálódás. Ha a demokráciáról hagyományként, rendszerként, jövőképként *állításokat* közölhetünk, akkor a demokrácia mint folyamat, az állítások *stílusa*. Ha az első három a tartalmat fejezi ki, a negyedik a módszert fedi fel. Ha a hagyományra, a rendszerre és a jövőképre való utalással azt áruljuk el, amit a demokráciáról tudatosan gondolunk, a minket is magába foglaló folyamat azt mutatja meg rólunk, amit a demokráciáról öntudatlanul hiszünk. A folyamat vajon konfrontatív, vagy konszenzuskereső? Erőszakos, vagy az erőszak csökkentésére törekvő? A másikat elutasító, vagy a másikat elfogadó? Bűnbakképző, vagy önkritikus? Felelősség-hárító, vagy felelősség-vállaló? Gyors sikerre tör, vagy van bátorsága hosszú, alapokat érintő átmenetben gondolkodni? A bennünk élő félelemre épít, vagy a bennünk élő szeretetre épít?

A vallási identitás a demokráciához mind a négy megközelítése szerint megtalálhatja a kapcsolópontot. A három *hagyomány* a szabadság, az egyenlőség és a testvériség hívószavain keresztül közvetlenül kapcsolódik a biblikus (zsidó-keresztény) tradícióhoz, amelyet a liberalizmus, a szociáldemokrácia illetve a konzervativizmus mai formái születésénél bábáskodó vallásos gondolkodók sokszorosan megerősítenek. A *rendszer* koherenciája sem nélkülözi a vallási hátteret. Érdemes erre nézve Bibót szó szerint idézni:

„A szabadságjogok kialakult, polgárinak bélyegzett, de valójában egyetemes nyugati technikája; a parlamentarizmus, többpártrendszer, sajtószabadság, bírói jogvédelem, független bíróság, a közigazgatással szemben való bírói jogvédelem együttes rendszere az egész nyugati kultúrkör egyik legnagyobb, legmaradandóbb és legsikeresebb társadalomszervezési teljesítménye, és egyben a maga távoli keresztény gyökereivel tulajdonképpen az egyetlen reális és tartósan eredményes társadalomszervezési lecsapódása a keresztény erőszakmentesség programjának.”^[20]

A *jövőkép* is megtalálhatja a gyökereit ismert prófétai látomásokban, vagy Jézusnak az Isten Országáról szóló szavaiban. A mi nemzedékünk drámai erejű alkalmazást is ismer: a hidegháború idején a két Németország egymást kereső, alulról építkező békemozgalmai Ézsaiás próféta szavaiban találták meg jelmondatukat: „Kardjaikból kapákat kovácsolnak, lándzsáikból metszőkéseket” (2,4). Ami az egymás felé fordított atomtöltetek árnyékában üldözendő elhajlásnak, jobb esetben megmosolyogtató naivitásnak számított, az mára hétköznapi tény.

A vallási identitás és a demokratikus politika a legizgalmasabb módon talán a negyedik megközelítés lehetőségein belül találkozhat egymással. A *folyamat* a demokráciának az a dimenziója, ahol az elvek és a deklarált szándékok találkoznak azzal az emberi tényezővel, amely lényegében és hosszú távon eldönti, hogy egy adott, a demokráciával kísérletező közösség fejlődőképes-e, vagy megtorpan, zsákutcába kerül, esetleg a demokráciát megelőző parancsuralom felé sodródik. Ha az egyéni és a közösségi vallási meggyőződés hozzáférhetővé tehet olyan forrásokat, amelyekből merítve valaki teherbíróbbá is, befogadóbbá is, önkritikusabbá ugyanakkor cselekvőképesebbé is válik, akkor az ebből kialakuló emberi tényező a *folyamat* olyan alanyává lehet, amely képes beváltani a *hagyományban*, a *rendszerben* és a *jövőképben* rejlő ígéretek.

Párbeszéd

A történeti és a tematikus szakasz során a vallási identitásnak kizárólag olyan megjelenéseiről beszéltem, amelyek a demokráciát erősíthetik, átélhetőségét növelhetik, határait kiterjeszthetik. Természetesen ismerek mélyen antidemokratikus vallásosságot is, a demokráciát határozottan elutasító vallási elméletet és a demokratikus magatartással szemben álló vallásos életformát. A magyar nyelvű vallásfilozófiai-valláspolitikai szakirodalom bőségesen tárgyalja ezeket a jelenségeket, ehhez nem szükséges újabb tanulmányt hozzá tennem. Ami engem jobban érdekel, és, véleményem szerint, mélyebb feltárássra vár, az a vallásos és a szekuláris világszemlélet határán folyó párbeszéd kísérlete, a másik pozíció iránt felébredő kíváncsiság és a saját álláspont újragondolásának a készsége.

A vallási identitást a szekuláris világszemlélet felől megközelítő érdeklődés példája lehet Jürgen Habermasnak az elmúlt években folytatott munkája. Habermas egy tavaly megjelent és magyarra is lefordított tanulmányában^[21] a szekularizációról mint „komplementer tanulási folyamatról” beszél, amelynek az egyik oldala „a vallási tudat reflexív átalakulásának folyamata” a másik oldala pedig a szekuláris polgárok tanulásának igénye. Habermas a „befogadó polgári társadalom” nevében megkérdőjelezi a vallás szekuláris leértékelését, és olyan államhatalom kialakítása mellett érvel, amely nem nyitja meg magát „a különböző hitközösségek vitái előtt”, ennél fogva nem válik „a vallásos többség végrehajtó szervévé”, ugyanakkor elég nyitott ahhoz, hogy a politikai nyilvánosságban a vallásos nyelv megjelenhessen, sőt, közvetítő, fordítói felületet teremtsen, amely a vallásos megnyilvánulásokat mintegy értelmezi a szekuláris közösség számára. Tanulmányát ezekkel a gondolatokkal fejezi be:

„Két ok szól egy ilyesfajta liberális nyitás mellett. Először is lehetővé kell tenni olyanok számára, akik erkölcsi meggyőződéseikben nem akarják és nem is képesek szétválasztani a profán és szakrális elemeket, hogy vallásos nyelven is részt vehessenek a politikai véleményformálásban. Másrészt nem lenne jó, ha a demokratikus állam a nyilvánosan megszólaló hangok polifon sokféleségét elhamarkodottan leegyszerűsítene, mert nem tudhatja, hogy ezzel nem vágja-e el a társadalmat az értelem- és az identitásalapítás szűkös tartálékaitól. Különösen a társadalmi együttélés sebezhető területein rendelkezik a vallásos hagyomány olyan erővel, amely meggyőzően képes artikulálni erkölcsi intuíciókat. A szekularizmus eközben nehezen felel meg annak az igénynek, hogy a civiltársadalomban és a politikai nyilvánosságban a szekuláris polgárok azonos szemmagasságban, egyenrangúként érintkezzenek vallásos polgártársaikkal. [Nem zárható ki,] hogy vallásos megnyilatkozások is képesek feltárni szemantikai tartalmakat, sőt talán a szekuláris polgárok saját elhallgatott intuícióit is, és hogy ezek a megnyilatkozások lefordíthatóak, bevonhatóak a nyilvános érvelés közegébe. Ahhoz, hogy minden jól menjen, mindkét félnek a maga perspektívájából bele kell bocsátkoznia a hit és a tudás viszonyának értelmezésébe, ebből fakad az önreflexíven felvilágosult együttélés lehetősége.”

Az „önreflexíven felvilágosult együttélés”-ben a habermasi figyelmet tanúsító szekuláris polgár partnere a saját hagyományára rugalmasan reflektáló vallásos gondolkodó. Gondolatmenetem végén néhány olyan teológust mutatok be, akik a vallás és a szekuláris világ találkozásakor meggyőzően mutatják be az önreflexió képességét. Hangjuk és életművük nem csupán cáfolja azokat a vallásfilozófiai elképzeléseket, melyek szerint a vallásos gondolkodás olyan mértékig irracionális, hogy eredendően képtelen a párbeszédre, hanem fel is mutat valamit a vallásoknak abból az önmegújító képességéből, amely a szabadság és a széles körű elkötelezettség erőterében virágozhat.

Daniel L. Migliore református teológus Princetonban, egy hagyományos református dogmatika keretein belül, Kálvin és Karl Barth nyomdokain haladva, de mindkettőjüket bátran kritizálva is, képes megszólaltatni a szabadság, az egyenlőség és a testvériség késő huszadik századi tapasztalatoknak is megfelelő igényét. Könyvének címéül Anselmus mondatát választotta: *Fides Querens Intellectum*,^[22] azaz értelmet, megértést kereső hit. A hit számára kérdező hit, amely soha nem szűnhet meg kérdezni, nemcsak azért, mert a világ és benne mi magunk folytonosan változunk, hanem azért sem, mert Isten új meg új kérdéseket ébreszt fel bennünk. Migliore komolyan megvizsgálja, hogy hogyan lehet Istenről beszélni Auschwitz után, integrálja a latin-amerikai felszabadítás teológiák tapasztalatait, férfi létére elmélyülten foglalkozik a feminista teológiákkal is, s azokat nemcsak megérteni igyekszik, amolyan elnéző paternalizmussal, hanem megtalálja bennük azokat az indításokat is, amelyek őt férfiként teljesebbé, teológiai kifejezéssel élve, Isten képéhez hasonlatosabbá teszik. Amerikai teológusokra jellemző nyíltsággal elemzi a teológiában és az egyházi életben kialakult hatalmi játékokat, és azért lehet kritikus a saját vallási közege iránt, mert elkötelezett iránta, szívből szereti, sokra becsüli, és még többet vár tőle. Könyvét, amelyet 1991-ben adott ki, egy ma már szinte érthetetlen optimizmus jellemzi; ez az optimizmus viszont abban a hitben gyökerezik, amely bátorságot adott neki ahhoz, hogy szembenézzen a nyugati világot a második világháború után gyötrő súlyos kérdésekkel, Auschwitz emlékével, a hidegháborúval és a fegyverkezéssel, a vietnami háborúval, a feketék polgárjogi mozgalmával és a fogyasztói társadalom térhódításával. Ezt az optimista hangot egyébként – mint erre a történeti részben néhány példát is láthattunk – kihallhatjuk sok, 2001. szeptember 11. után született amerikai kísérletből is, ha recepciónk, akár önkéntelenül, nem zárja ki ezt a hangot, amely annyira kihívó lehet a mi sérelmeket ápoló és elkeseredésre, pánikra hajlamos kultúránk számára.

A második teológusunk Miroslav Volf, szintén Amerikában él, de közelebb, a szomszédos Horvátországban született, és egy fontos könyve magyarul is megjelent 2001-ben *Ölelés és kirekesztés*^[23] címmel. Hadd idézzek az előszavából:

„Miután befejeztem előadásomat, Jürgen Moltmann professzor fölállt, és a rá jellemző módon föltette az elevenre tapintó kérdést: »De vajon egy *csetniket* átölelnél-e?« Mindez 1993 telén történt. Akkor a hírhedt szerb csetnikiek már hónapok óta dúlták szülőhazámat, koncentrációs táborba zártak embereket, nőket erőszakoltak meg, templomokat gyújtottak lángra és városokat romboltak le. Én éppen azt magyaráztam, hogy ellenségeinket épp úgy át kell ölelnünk, ahogyan Isten Krisztusban átölelt minket. Átölelhetek-e egy csetniket: az úgymond teljességgel más embert, a gonosz másikat? Mivel igazolhatnám ölelésemet? Miből meríthetnék hozzá erőt? Hogyan hatna ez a tett emberi és horvát azonosságomra? Egy darabig szótlanul álltam, pedig tudván tudtam, mit akarok mondani. »Nem, nem ölelném meg, bár Krisztus követőjeként meg kellene tennem.« Ez a könyv voltaképpen érvelésem igazsága és a moltmanni ellenvetés ereje közötti küzdelem nyomán született meg.”^[24]

Volf ezután felsorolt néhány alapvető gondolati feszültséget, majd így folytatta: „E súlyos ellentét[ek] feloldásának könnyű módjait természetesen ismertem. De tudtam azt is, hogy azért látszanak könnyűnek, mert hamisak.”^[25] Az „azonosság, a másság és a kiengesztelődés” tárgyában folytatott teológiai vizsgálódása tehát

egy megszokottan brutális közép-európai történet személyes reflexiójaként indul, amit mi rendszerint – feltéve, ha túléljük – éppen csak elviselni szoktunk, s többnyire nem jutunk messzire az események ki- és megbeszélésében. Volf viszont, a nem könnyű és nem hamis válaszok kitartó keresése során széles értelmező keretet hoz létre, amellyel arra hívja az olvasót, hogy merjen először gondolkodni, később akár beszélni is azokról a nyomasztó élményeiről, amelyekhez addig talán megfelelő szavakat sem talált. Szinte csoda, hogy ez a könyv magyarul megjelent, még ha csonkított változatban is, [26] de még sokat kell tennünk azért, hogy a benne feltett kérdések (és a kritikával kezelt válaszok) honi vallásfilozófiai és valláspolitikai diskurzust is megtermékenyítsék.

A harmadik teológusunk a német katolikus Johann Baptist Metz, „az új politikai teológia” atyja. Több könyve is megjelent már magyarul, de a legfontosabb, összefoglaló munkáját csak tavaly vehettük kézbe, *Memoria passionis* [27] címmel. Metz, aki életformáló élményeit tizenéves diákként a második világháborúban szerezte, ahol katonai századából egyedül ő maradt életben, később pedig teológiai eszmélődése középpontjába az emlékezés, mégpedig a szenvedésre való emlékezés témája került, a zsidó-keresztyén tradícióban a *compassio*, az együtt-szenvedés lehetőségét tartja különösen értékesnek, és a demokratikus gondolkodást és gyakorlatot is elmélyítő forrásnak.

„Az új politikai teológia” kifejezés magyarázatra szorul. Tartalma szerint felfogható a Carl Schmidt nevével fémjelzett politikai teológiával szembeni elhatárolódásként is, nem a teológia és az egyház átpolitizálása a célja, éppen ellenkezőleg, mindkettőt a különböző politikai programok hatásaitól kívánja függetleníteni. [28] Ezt is szolgálja a szenvedők és a szenvedés témájának középpontba állítása (azáltal, hogy Jézusra, mint a szenvedők felé fordulóra, és mint szenvedőre mutat). A győzelemre koncentráló és csak a győztesekre emlékező politika ugyanis hajlamos megfélemezni a szenvedőkről; ha pedig az egyház rájuk emlékeztet és emlékezik, nekik biztosíthat hangot, megszólalási lehetőséget a társadalomban, ezáltal pedig erősíti a demokrácia plurális karakterét. Ez az igény, és nem a régi típusú kultúrharc jelentkezik abban a gondolatmenetben is, amelyben Metz komplexebb emlékezettel kívánja megerősíteni Európát, és pluralista Európát szeretne látni a laicista Európa helyett. [29] Az emlékezés, a másik szenvedésére való emlékezés teremthet közösséget egészen különböző identitású emberek, csoportok között is.

Metz számos kritikusa közül kettőre szeretnék röviden utalni. 2000 nyarán, a berlini Bonhoeffer konferencián Metz tartotta az egyik főelőadást, az előadást követő vitában pedig a magyar olvasó számára sem ismeretlen Wolfgang Huber [30] berlin-branderburgi evangélikus püspök szemére vetette, hogy emlékezése során kizárólag a szenvedésre koncentrál, és nem reflektál az öröme, ami pedig az emberi élet – és kiemelten a keresztyén élet – ugyanolyan meghatározó tartalma. Mezei Balázs pedig Metz munkásságát ismertető tanulmányában azt a kérdést vetette fel, hogy szabad-e a *memoria passionist* csak kibeszélt, kikiáltott emlékezetként gyakorolni? „Aki Auschwitzból hazajött, csak a karját mutatta, de nem beszélt; aki a börtönből szabadult, forrón ölelt át, de nem beszélt. A kiáltás helyett hallgatás uralkodott. [...] Ez a hallgatás nem azért mély, mert nem képes a szenvedést kifejező élességgel kiáltani. Hanem azért is, mert a szenvedés sokszor megtanít annak észrevételére, amit egyébként nem észlelünk: ami értelmet ad, táplálékot, vezetést és vigaszt. [...] A szenvedés kibeszélhetetlen valóságában több rejlik, mint egy elnyomott kiáltás. A szenvedés mélyén hála van.” [31]

Úgy gondolom, hogy mind a hangosan kifejezett öröm, mind a ki nem mondható hála a kibeszélt szenvedés korrektívuma lehet, esetenként talán annak is kell is lennie. A mi kultúránkban viszont, azt hiszem, még mindig leginkább a szenvedés elhallgatásának a veszélye fenyeget, a kimondást szimpla félelem béníthatja, vagy felszínesen fecsegő örömködés akadályozhatja meg. Féltő, hogy a korrektívum elnyomja azt, amihez viszonyulnia kellene, a szenvedésről, s jelesen a *másik* szenvedéséről szóló kitartó és tárgyilagos beszédet. Nem vagyok biztos benne, hogy a Mezt által mutatott úton olyan messze jutottunk már, hogy figyelmünket döntően a korrektívumoknak kellene szentelnünk. A vallás és a szekuláris világ közötti párbeszéd ebben az összefüggésben a vallás és az egyéni-közösségi tapasztalatok közötti párbeszédként konkretizálódik, aminek elemi feltétele a tapasztalatok nyugodt, tárgyilagos, részletes, s ha kell, ismételt elmondása, elsorolása.

Összegzés

A vallásos identitás és a demokratikus politika lehetséges összefüggéseit egy történeti áttekintés keretében, a kapcsolat témáit megmutatva, végül pedig a vallásos és a szekuláris világszemlélet párbeszédére figyelve igyekeztem felvázolni. Előadásomban tudatosan kerültem az antidemokratikus vallásosság és a demokrácia konfliktusainak bemutatását, nem azért, mert nem tartom őket jelentősnek, hanem azért, mert a vallásossággal foglalkozó magyar nyelvű szakirodalom és publicisztika túlnyomórészt ezzel foglalkozik, a demokráciát erősítő vallásosság viszont alig kap figyelmet. A vallásról és a demokráciáról szóló észak-amerikai és nyugat-európai diskurzus jóval kiegyenlítettebb, ezért is igyekeztem az ott folyó munkára támaszkodni, abban a reményben, hogy a nyelvi határok eltűnése után egyszer a kulturális és mentális határok is átjárhatóak lesznek annyira, hogy a közös gondolkodásba saját tapasztalatainkkal, érdemben is bekapcsolódhassunk. Munkámmal azokat a tanulni vágyó olvasókat szeretném megszólítani, vallásosokat és nem vallásosokat egyaránt, akik tenni szeretnének a magyarországi demokrácia kiteljesítéséért.

Jegyzetek:

[1] Tanulmányomban a „keresztény” kifejezést a magyar nyelv adta egyik lehetőségként, de – bizonyos vélekedésekkel szemben – nem szűkítő, csak a protestantizmusra vonatkozó megjelölésként, hanem a „keresztény” kifejezés teljes jogú alternatívájaként használok. Idézetben természetesen megtartom a szerző által alkalmazott írásmódot.

[2] Bonhoeffer, Dietrich: Börtönlevelek. Bp., 1999. 122k.

[3] Meg kell jegyeznünk, hogy a „vallás nélküli kereszténység”, és egy másik, talán pontosabb bonhoefferi kifejezés, „a bibliai fogalmak nem-vallásos értelmezése” (például az 1944. július 8-i levélben) évtizedeken keresztül úgy hatott és lett a szekularizáció elméletét támogató teológiák egyik gyakran idézett kiinduló pontja, hogy a kutatók nem tisztázták, hogy Bonhoeffer mit ért a vallás fogalma alatt, a bonhoefferi mondatokat tehát gyakorlatilag szabadon, bármilyen vallás-értelmezésre vonatkoztatták. A nemzetközi Bonhoeffer-kutatásnak 1996-ig kellett várnia arra, hogy egy 1965-ben született teológus alaposan átvilágítsa Bonhoeffer vallás-értelmezését, megmutatva, hogy az mennyire kötődik Bonhoeffer sajátos tapasztalataihoz, és mennyire nem alkalmas arra, hogy egy általános igényű vallás-elmélet meghatározó eleme legyen. Ld.: Wüstenberg, Ralf K.: *Glauben als Leben: Bonhoeffer und die nichtreligiöse Interpretation biblischer Begriffe*. Frankfurt, 1996. Angolul: *A Theology of Life: Dietrich Bonhoeffer's Religionless Christianity*. Michigan, 1998.

[4] Cox, Harvey: *The Secular City – Urbanization and Secularization in Theological Perspective*. New York, 1965. Uő: *Religion in the Secular City – Toward a Postmodern Theology*. New York, 1984.

[5] Neuhaus, Richard John: *The Naked Public Square – Religion and Democracy in America*. Michigan, 1984. ix. p.

[6] Poór József: Dietrich Bonhoeffer. In: Szöveggyűjtemény Dietrich Bonhoeffer műveiből. Szerk.: Poór József. Debrecen, 1984. (Filozófiai Oktatók Továbbképző és Információs Központja Debreceni Munkabizottságának Füzetei 2.) 79k.

[7] Ld.: Marsh, Charles R. Jr: *A Quiet Revolution: Bonhoeffer's Reading of Heidegger*. A tanulmányt a szerző az Ötödik Nemzetközi Bonhoeffer Konferencián mutatta be Amszterdamban, a New York-i Union Theological Seminary Bonhoeffer-archívuma őrzi. PhD disszertációját 1989-ben védte meg Virginia állam egyetemén „Philosophy and Community in the Early Theology of Dietrich Bonhoeffer” címmel. Ugyanebben az évben az American Academy of Religion Bonhoeffer-szekciójának ülésén „Community, World and the Unity of Revelation: Bonhoeffer's Theological Critique of Hegel” címen adott elő, a tanulmány szintén a Bonhoeffer-archívumban található. 1990-ben, szintén az American Academy of Religion ülésén, de ezúttal a „Teológia és vallási reflexió” szekcióban „The Overabundant Self and the Transcendental Tradition: Bonhoeffer and Luther Against the Self-Reflective Subject” címen tartott előadást (archívum). 1992-ben, a Hatodik Nemzetközi Bonhoeffer Konferencián, New Yorkban „Barth and Bonhoeffer on the Worldliness of Revelation” címmel adott elő (archívum), és még ebben az évben három tanulmányt publikált: a *Modern Theology* júliusi számában „Bonhoeffer on Heidegger and Togetherness” címen, a *Scottish Journal of Theology* 45. számában

„Human Community and Divine Presence: Bonhoeffer’s Theological Critique of Hegel” címen, a *Journal of the American Academy of Religion* téli számában pedig „The Overabundant Self and the Transcendental Tradition. Dietrich Bonhoeffer on the Self-Reflective Subject” címmel. Bonhoeffer teológiájának filozófiai aspektusai kutatásában elért eredményeit végül 1994-ben megjelent könyvében összegzi, amely egyrészt meghozta neki a nemzetközi (el)ismertséget, ugyanakkor, úgy tűnik, le is zárta a szűkebb értelemben vett filozófiai kutatás folyamatát: *Reclaiming Dietrich Bonhoeffer: The Promise of His Theology*. New York – Oxford, 1994.

[8] Ld.: Marsh, Charles R. Jr.: *God’s Long Summer: Stories of Faith and Civil Rights*. Princeton, 1997.; Uő: *The Last Days: A Son’s Story of Sin and Segregation at the Dawn of a New South*. New York, 2001.; Uő: *The Beloved Community: How Faith Shapes Social Justice from the Civil Rights Movement to Today*. New York, 2005.

[9] Megjelent: Oxford, Oxford University Press, 2007.

[10] Marsh: *Wayward Christian Soldiers*, 4.

[11] Megjelent: New York, Maryknoll, Orbis Books, 1994.

[12] Megjelent: New York, HarperCollins, 2005.

[13] Megjelent: New York, HarperCollins, 2008.

[14] Ennek a tételnek a részletes kifejtéséhez lásd: Berger, Peter – Davie, Grace – Fokas, Effie: *Religious America, Secular Europe? A Theme and Variations*. Adershot, 2008.

[15] *God’s Politics: An Interview With Jim Wallis*. In: *Mother Jones*, 2005. Politics. Mar. 10. [<http://www.motherjones.com> – 2009. április.]

[16] Robbers, Gerhard: *Legal aspects of religious freedom*. In: *Legal Aspects of Religious Freedom. International Conference, 15-18 September, 2008*. Ed.: Cepar, Drago – Ivanc, Blaz. Ljubljana, 2008. 11. p.

[17] Uo. 16.

[18] De Gruchy, John W.: *Christianity and Democracy: A Theology for a Just World Order*. Cambridge, 1995. 13kk.

[19] Csepregi, András: *Two Ways to Freedom: Christianity and Democracy in the Thought of István Bibó and Dietrich Bonhoeffer*. Bp., 2003. (Acta Theologica Lutherana Budapestiensia, Vol. 2.) 28kk.

[20] Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme*. In: *Bibó István – Válogatott tanulmányok*. Szerk.: Huszár Tibor., Bp., 1986. III. köt. 59. p.

[21] Habermas, Jürgen: *A szekularizáció dialektikája*. In: *2000*, 2008. november. 3kk.

[22] Migliore, Daniel L.: *Faith Seeking Understanding. An Introduction to Christian Theology*. Michigan, 1991.

[23] Volf, Miroslav: *Ölelés és kirekesztés. Teológiai vizsgálódás az azonosság, a másság, és a kiengesztelődés tárgykörében*. Bp., 2001.

[24] Uo. 11. p.

[25] Uo.

[26] Ld.: Csepregi András: *Jézus Krisztus keresztje: befogadás?* Miroslav Volf: *Ölelés és kirekesztés* című munkájának ismertetése. In: *Lelkipásztor*, 2002. 10. sz. 370kk.

[27] Metz, Johann Baptist: *Memoria Passionis. Veszélyes emlékezet a pluralista társadalomban*. Bp., 2008. (továbbiakban: Metz, 2008.)

[28] Görföl Tibor: *Utószó*. In: Metz, Johann Baptist: *Az új politikai teológia alapkérdései*. Bp., 2004, 201k.

[29] Metz, 2008. 238kk.

[30] Ld.: Huber, Wolfgang: Az egyház a korszakváltás idején. Társadalmi átalakulás és az egyház megújulása. Bp., 2002.

[31] Mezei Balázs: A szenvedés mélyén hála van. Néhány gondolat J. B. Metz *Memoria passionis* című könyvéről. In: *Vigilia*, 2009. 1. sz. 18k.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMX

Lőkös Péter: A barcasági Feketehalom toronygombirata

Az erdélyi szász történetírásban a 16. század óta kedvelt műfaj volt az annales. Legkorábbi emlékei még a Hungarus-szemlélet szellemében írott krónikák (például Thomas Bomel[1] vagy Michael Siegler[2] krónikája), amelyek Magyarország és Erdély történetét foglalják össze a hunoktól kezdve. Később megjelennek a már transzilvánus-tudatról tanúskodó alkotások is, ezek között a 17. századtól egyre gyakoribbak lesznek az egy-egy régió, vagy település történetét összefoglaló írások.[3] Ez utóbbiak közé tartozik Georg Draudt *Diejenige Schrift, welche im August 1794 in den Turmknopf der evangelischen Kirche des Marktes Zeiden gelegt worden ist und den Herrn Georg Draudt, damaligen Zeidner Pfarrer, zum Verfasser hat* című krónikája, amelynek külön érdekessége, hogy toronygombirat.

Draudt 1729. december 9-én született Brassóban. Szülővárosa iskoláiban tanult, majd 1748-tól a hallei akadémián kezdte meg tanulmányait, de mivel ugyanott tanuló bátyja megbetegedett, ezért szerzőnknek haza kellett őt kísérni. Bátyja azonban útközben, Pozsonyban elhunyt. Georg ekkor (1750 áprilisában) Jénába ment, és ott folytatta egyetemi tanulmányait, ahonnan 1753-ban tért haza. A brassói gimnázium tanára volt tizenkét évig, de két és fél évig a rektori tisztelet is betöltötte. Sokat tett az iskolai könyvtár fejlesztéséért. 1771-ben a városi templom prédikátora lett. 1774 márciusában Szászvolkányban (Wolkendorf) lett lelkész, majd még ugyanebben az esztendőben Feketehalomban (Zeiden) is. Gyakran küldték Berethalomba (Birthälm) és Nagyszébenbe színódosokra és egyéb ügyek elintézésére. 1777-től közsvényben, majd később vízkórban szenvedett. 1798. március 6-án halt meg, felesége nem sokkal később hunyt el.[4]

Ránk maradt tőle többek között egy halotti beszéd, egy rövid értekezés a barcasági szászok eredetéről, amely a *Siebenbürgische Quartalschrift*-ben jelent meg. A feketehalmi toronygombirat (1794) kéziratban maradt és csak a 20. század elején adták ki a *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó* című forrástörténeti gyűjteményben.[5]

A toronygombirat forrása az egykor a feketehalmi lelkészségen őrzött *Annales Czeidinenses* nevű évkönyv volt.[6] E szöveg 1768-tól 1904-ig terjedő részét a mindenkori lelkész írta, így az 1774-től 1797-ig terjedő időszak szerzője maga Georg Draudt.[7] Draudt azonban forrását lerövidíti és nyelviileg kissé modernizálja. Ugyanakkor néha tévesen adja vissza annak adatait.[8] A feketehalmi toronygombirat – sok magyar toronygombirattal ellentétben – mellőzi a bibliai idézeteket, parafrázisokat.[9]

A toronygombiratok elhelyezése jó 400 éves múltra tekint vissza. Keszeg Vilmos említi, hogy az erdélyi és partiumi forrásokban felbukkanó legkorábbi emlékirat a marosvásárhelyi vártemplom gömbjében 1601-ben elhelyezett toronygombirat. De emellett említ további három 17. századi toronygombiratot is.[10] A Keszeg által feldolgozott 59 darabos korpuszban egy 17. századi és négy 18. századi irat van, a többi 19–20. századi.[11] Ez a feketehalmi toronygombirat jelentőségét emeli, hiszen a műfaj korai képviselői közé tartozik.

„A toronygombirat létrejöttét, terjedését a protestantizmus erdélyi kiterjedése, a felekezeti iskolák s a bennük tanító kántorok és mesterek számának növekedése, akárcsak a virágzó emlékirat-irodalom egyaránt befolyásolta.”[12] Szerzőik a helyi társadalom tagjai voltak, általában valamilyen közéleti szerepet töltöttek be. Ezek az iratok a helyi történelmet örökítették meg. Leggyakrabban település-, helyi társadalom és gyülekezet-, templom- illetve oktatás- és iskolatörténeti eseményeket örökítenek meg az utókor számára.[13] Draudt művében az összes témakör jelen van, bár az iskolatörténeti eseményekről keveset ír. A Keszeg által vizsgált 59 darabos korpuszban e négy fő témakör összesen öt iratban fordul együtt elő.[14] A feketehalmi irat tehát e tekintetben is értékes képviselője a toronygombiratoknak.

Draudt krónikája 459 évet fog át. „A toronygombiratok fontos törekvése a korabeli társadalom számbavétele, áttekintése.”[15] Megadják például a lakosság számát, egyházi, világi előljárók, mesteremberek számát. Felsorolhatják, hogy kik járultak hozzá a toronyépítéshez. Ez a helyi társadalom szerkezetét teszi láthatóvá.[16] Mindez egy patriarchális szemléletet tükröz, ennek jegye a titulusok használata is. Draudt az irat elején beszámol az elhelyezés aktusáról, arról, hogy miért volt szükség az új toronytetőre és arról is, hogy ki készítette ezt a toronygombot. Felsorolja, hogy kik voltak az egyházi és világi előljárók, akik hivatali ideje alatt ez megvalósult. A torony és a toronygomb állapotára ugyanis a falvak és városok lakói gondot fordítottak, és ha megrongálódott, vagy elöregedett, felújították.

Fontos jellemzője az ilyen iratoknak a nagy dimenziók keresése, a közösség távoli múltba való gyökereztetése. Ezek az iratok a helyi közösségek múlt-igényét, a múlttal való rendelkezés igényét jelenítik meg.[17] Draudt az 1600 előtti időkből csak néhány eseményt (tatár és török betöréseket) emel ki. Az 1600-as évek eseményeit már elég részletesen tárgyalja, így szól Mihai Viteazul, Báthory Gábor seregeinek pusztításáról, a Rákóczi György kancellistái és a helybeliek közötti viszályról, a török és tatár pusztításról és Erdély Habsburg fennhatóság alá kerüléséről (1687). E mellett már itt is szó esik járványról, tűzvészekről.

1687 után *viszonylag* nyugodtabb lett az élet Erdélyben. Ez jól tükröződik Draudt toronygombiratán is. A kuruc-labanc harcok elmúltával gyakorlatilag alig esik szó politikai dolgokról (nem szól a Horea felkelésről sem), főleg természeti csapásokról, olyan helyi eseményekről (például harangöntés, drágaság, paplak újjáépítése, hadi beszolgáltatások, újoncozás) tudósít, amelyek a többi toronygombira is jellemzőek. Beszámol viszont az erdélyi közigazgatás II. József uralkodása alatti átszervezéséről, megemlítve, hogy a szászok ősi privilégiumaik sorát veszítették ezzel el.[18] És ugyanígy tudósít Draudt a régi rend 1790-ben történt visszaállításáról is. A szöveg e tekintetben is megfelel a toronygombiratok hagyományának, hiszen sok más toronygombiratban is megfigyelhető a jelenhez illetve a frissen leköszönt múlthoz való kritikus viszonyulás.[19]

„A nyelvezet legünnepélyesebb retorikai eljárása az *utódok megszólítása*.” Ez „az emlékiratba foglaltakat szimbolikusan a jövő kontextusába helyezi, a jövő perspektívájából, múltként látatja.”[20] Draudtnál ez megszólítás a mű végén található, emlékezésre szólít fel és a világ mulandóságára emlékeztet.

A 20. század első felétől kezdődik meg a toronygombiratok másodlagos kontextusba, exogén szférába helyezése. Leggyakrabban folyóiratokban, könyvekben közlik őket.[21] Így került sor – mint már fent említettük – a feketehalmi toronygombirat közlésére is a *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó* című sorozatban. Az alábbiakban közöljük a toronygombirat magyar fordítását.[22]

DOKUMENTUM

Az az írás, amelyet 1794 augusztusában a feketehalmi evangélikus templom toronygömbjébe helyeztek, és amelynek szerzője Georg Draudt úr, az akkori feketehalmi lelkész [1335–1794][23]

Az utókor számára ezennel a következőket adjuk tudtul:

Krisztus 1794. évében (miután a régi toronytető a fedélszékkal együtt öreg kora miatt roskatag lett, és ezért mindkettőt újra el kellett készíteni, amely munkát Martin Schnell brassói ácsmester úr jól el is végzett) ezt a gömböt, amelyet Albelius Fronius brassói városi rézműves úr készített el és Riemer illetve Paul Schnell aranyműves urak aranyoztak be, erre a harangtoronyra felhelyezték. Feketehalom szabad királyi mezőváros előljárói és hivatalnokai, akiknek a működése alatt ezt a fontos dolgot véghez vitték, a következők voltak:

Egyháziak: Georg Draudt, lelkész. Samuel Dresnandt úr, legidősebb prédikátor. Johann Ziegler úr, második prédikátor. Michael Schulerus úr, rektor. Michael Frank úr, harangozó. Michael Sutoris úr, kántor.

Világiak: Johann Daniel úr, hivatalban lévő bíró. Paul Meed úr, volt bíró. Andrea Preidt úr, főnagy. Johann Preidt, Peter Müll, Michael König, Georg Zermen, Georg Zeides, Johann Müll, Johann Barf, Johann Klees és Martin Cloos esküdttanácsos urak. Michael Klees úr, jegyző. Johann Plajer, „faluszája”. Caspar Riemesch, a „faluszája” segédje.

Ez alkalomból hasznosnak tartottuk, hogy erről a mezővárosról – ameddig története visszanyúlik – néhány nevezetes eseményt mellékeljünk és az utókor számára itt megőrizzünk.

Hogy Zeiden (latinul Czeida, korábban Cidinum) honnan lapta a nevét, nem tudni. Magyar nevét (Feketehalom) viszont egy Schwarzburg nevű várról kapta, amely e várostól délnyugatra, egy elég magas hegyszírtén fekszik és amelynek néhány maradványa még meg van. Építésének igazi idejét megbízható híradások híján szintén nem lehet meghatározni.

Krisztus

1335. évében a tatárok az egész települést porrá égették.

1421-ben és 1432-ben a török Murád szultán dúlta fel kegyetlenül.[24]

1530-ban a törökök ismét elpusztították a mezővárost és sok embert vittek rabszolgaságra.

1599-ben Mihai havasalföldi vajda 50000 emberrel betört a Barcaságba, és tűzzel-vassal feldúlta többek között Feketehalmot is.[25]

1600. szeptember 20-án a moldvaiak rátörtek a mezővárosra és teljesen porrá égették.

1601-ben Mihai vajda ismét kegyetlen dúlást végzett a Barcaságban.

1612. március 23-án Báthory Gábor[26], Erdély fejedelme, megostromolta az itteni erődtemplomot, és miután a harangtorony egy részét lerombolta, az itteni lakosok 25-én átadták neki az erődöt az abban található városi őrséggel, amely 32 emberből állt. Mihelyt az erőd a birtokába került, az egyezség ellenére minden feketehalmi férfit kikergetett onnan, és őrségül egy kapitányt helyezett bele 100 emberrel. Ámde nem sokkal ezután, miután a városból[27] segítség érkezett, az erődöt csellel ismét elfoglalták, és az őrséget megölték.

1619-ben a szétlőtt harangtoronyt ismét kijavították és 1622-ben a szintén szétlőtt középső harangot újra öntötték.

1628 farsangján (a Hátsó utcát kivéve) az egész város hamuvá lett egy szolga elővigyázatlansága miatt, aki elsütött egy puskát, amelyből az erős szél a töltés egy darabját a Malom utca egy szalmafedelére vitte.

1633. Pünkösdi hétfőjén Rákóczi erdélyi fejedelem[28] néhány kancellistája és az itteni lakosok között heves vita támadt, amiből nagy zavargás keletkezett. Mindkét oldalon megsebesült néhány ember, sőt néhányan életüket is veszítették. Az ügy a fejedelem elé került. De az akkori városbíró, Christian Hirscher úr, a fejedelem titkos tanácsosa, elintézte a dolgot a fejedelemnél, úgy hogy a város megúszta 600 tallér büntetéssel. Mivel a fent említett városbíró úr ezt az összeget a feketehalmiak pénztelensége miatt saját maga fizette meg, ezért a feketehalmiak elzálogosították neki bükkerdejük egy részét, amelyet Hamaretz-nek hívnak, és a megelőlegezett tőke törlesztéséig a kamatok helyett átengedték neki a haszonélvezetét.

1635-ben a Hátsó utca elővigyázatlanúság miatt teljesen leégett.

1658-ban a török vezír és a vele lévő törökök, tatárok és havasalföldiek Vidombák és Keresztényfalva között táboroztak. A feketehalmiaknak, hogy a pusztítást elhárítsák, minden, a bástyában, a falak között található jószágukat a török táborba kellett szállítani. Közben a török táborból néhány előkelő havasalföldi a mezővárosba jött, és megígérték, hogy megkímélik, ha a bástyából elegendő pénzt adnak nekik. Így történt. Csakhogy alig távoztak el a havasalföldiek, a város különböző helyeken lángolni kezdett.

1660-ban áprilistól szeptemberig olyan heves pestis tombolt, hogy Feketehalomban körülbelül 750 embert elragadott a járvány.

1683-ban a tatárok, akiknek a tábora Feketehalom és Höltövény között volt, minden jószágot elraboltak, amit a földeken és az erőkben találtak.

1685. november 3-án egy erős szélviharban majdnem az egész város leégett a bástyával és a templommal együtt. Csak a harangtornyot kímélte meg a tűz az alatt lévő pincékkel, valamint a legszélső házsort a Hátsó és a Malom utcában. Mivel ezen felül a termények árának drágulása is nagyon nagy volt (egy köből búza hét magyar forintba is került), az itteni lakosok nagy ínségre jutottak.

1686-ban egy itteni lakos, Jacob Kolf, a leégett templom helyreállítására 1000 magyar forintot hagyott örökül, amelyet halála után aranyban fel is vettek és a fent említett nemes célra fel is használtak.

1687-ben egész Erdély alávetette magát a császári jogarnak. Ezzel azonban meg is kezdődtek az igen súlyos terhet jelentő szállítások a császári hadak számára. Feketehalomnak 200 guldent, 182 szarvasmarhát, 396 ²/₄ köből gabonát, 468 köből zabot, 42 negyvenes hordó bort és 288 szekér szénát kellett egyszerre beszolgáltatni.

1688-ban a városra kirótt terményeket Nagyszebenig, Szászsebesig, Déváiig, Kolozsvárig, Besztercégig stb. kellett szállítani, ami az emberek számára nagy terhet jelentett. Szeptemberben 11 század lovas katona jött ide, és december 24-ig itt voltak elszállásolva. Minden takarmányt feléltek. Miután innen elvonultak, a városnak azt a rész szénát, amit nem tudott természetben beszolgáltatni, készpénzben kellett kifizetni, ami miatt nagyon eladósodott.

1689 júliusában nagy jégeső esett (dió nagyságú jégdarabok) és elpusztította az itteni földek termését. Októberben a Hosszú utcában, a Hosszú köztől a Templom közíig minden csűr és istálló leégett a betakarított terménnyel együtt.

1691. május 31-én rettenetes jégeső esett. A gabonát a felső határban a földdel tette egyenlővé, de az alsó határban a vetemény nagy részét is, illetve a felső erdőt is, úgy hogy a fák még a következő évben sem tudtak kizöldülni. A vetemények még csak kiheverték valamennyire, csakhogy augusztus hónapban hatalmas sáskarajok jöttek, amelyek mindent elpusztítottak, mert a frissen kihajtott növények még zöldek voltak. Mivel ezen felül majd minden házban egy katona volt elszállásolva, akit a gazdáknak kellett ellátni, akiknek egy véka terményért 150 magyar forintot kellett fizetniük (és általában a hadiadót is kicsikarták a végrehajtok),

Feketehalomban rendkívül nagy lett az ínség.

1695. július 10-én egy heves jégeső nagyrészt elverte a gabonát a középső határban és a veteményt a felső határban.

1697-ben majdnem teljesen elverte a jégeső a veteményt az alsó határban és a gabonát a felső határban. Ugyanez történt 1698. július 23-án is.

Augusztus 12-én, szeptember 19-én, valamint október 5-én és 21-én tűz volt a Piac utcában. Ezt a négy tüzet állítólag a Heinrichék okozták, amiért ők megkapták megérdemelt büntetésüket.

1701. június 17-én éjjel leégett az itteni templom a munkások figyelmetlensége miatt.

1704. január 16-án első ízben jöttek a kurucok a mezővárosba (és ebben az évben még máskor is), raboltak és kifosztottak, amit találtak, ráadásul a várostól még tetemes pénzösszeget is kicsikartak.

Áprilisban, amikor a mezővárosba nyomultak, a császáriak is annyi lovat és élelmiszert vittek el, amennyit csak tudtak.

Április 12-én a mezőváros felett összecsaptak a császáriak és a kurucok. Utóbbiakat megverték, és 409 embert vesztettek. A császáriak közül csak egy ember esett el.

1705. április 19-én a városi martalócok és a rácok kifosztanak és elrabolnak mindent, amihez csak itt hozzájutnak. Augusztus 19-én az itteni lakosoktól elrabolják marháikat.

1706-ban az itteni hivatalnokoknak nagyon sok sanyargatást kellett elszenvedni. Hol a kurucok, hol a császáriak hurcolták el őket ide-oda, a legkegyetlenebbül bánva velük.

1707-ben a Göbbel közben becsapott a villám, ettől leégett az iskola és mellette még négy ház.

1712. július 15-én este 10 órakor rettenetes jégeső esik heves dörgés és villámlás közepette, ettől a termények nagyjából ismét tönkre mennek.

1713-ban nyolc különböző helyen tűzfészek támadt, mindannyiszor tűzrakásból. A legutolsóban, amely augusztus 24-én történt, a lelkészlak is leégett, mellette még 79 ház a csűrökkel együtt, amelyek többségét már megtöltötte a termény.

1714. június 6-án Erdély három nemzetének küldöttei által megtörtént a határjárás Szunyogszék és Feketehalom között. Akkor állítottak fel a határhalmokat is a Dannseifennél.^[29]

1715. június 27-én éjfélkor becsapott a villám a Hátsó utcában, emiatt két csűr leégett.

1716-ban majdnem egész nyáron igen nagy áradások voltak, ami nagy károkat okozott.

1717. május 5-én és 6-án olyan heves jégeső volt, hogy a Barca kilépett medréből és a tavaszi és őszi vetést legnagyobb mértékben elöntötte.

1718. március 5-én délben tűz keletkezett a Hosszú utcában, amitől a Hosszú köz végig, a Hátsó utcában pedig öt ház leégett. Áprilistól novemberig olyan tartós aszály volt, hogy a Barca teljesen kiszáradt. A széna és a termény emiatt nagyon ritka és drága lett. Egy köből gabona 6–7 magyar forintba került.

Május 6-án éjféltkor a Hosszú utca másik oldalán öt ház leég. A pestis miatt, amely a városban[30] és a vidék más helyein hevesen dúlt, a mezővárost[31] vesztegzár alá helyezték, jóllehet az itt nem volt olyan heves. A nyilvános istentiszteletet is teljesen megtiltották október 1-jétől 1720. Húsvétjáig.

1719. augusztus 19-én elkezdett esni és hét napon keresztül éjjel-nappal esett. Az árvíz olyan nagy volt, hogy a határhalmok a negyedik, ötödik fordulónál és a bodza-fordulónál[32] víz alatt álltak, és a negyedik forduló halmai közül többet elmosott.

1722 áprilisában olyan heves vihar volt, hogy a templom kórusa fölötti tetőt a rajta lévő harangtornyocskával együtt lesodorta.

1723. március 10-én éjjel 11 órakor a Kereszt utcában tizenhárom ház leég.

Április 1-jén a piacon minden csűr, istálló és pajta leég a lelkészlaktól a Malom utcáig.

1724-ben elkezdődött az új városháza építése a várkapu felett; ezt az építkezést (valamint hozzá a két új fogdáét is) az 1726. évben fejezték be.

1725. május 20-án harangozás közben szétreped a nagyharang, miután 295 évig szólt. Szeptember 19-én újra öntötték. Csak az a kár, hogy az öntésnél a fülei nem teljesen öntődtek ki!

1730-ban nagyon csapadékos tavasz volt. A tavaszi vetés az alsó határban Jakab napjáig[33] jobbra víz alatt állt. A len és az egyéb vetés ezért nagyon rosszul termett. Október 7-én és 20-án egész nap havazott, emiatt a második szénatermés teljesen tönkre ment.

1732 tavaszán tartós aszály volt. János napig[34] szinte egyáltalán nem esett eső. Ezen felül a tavaszi vetést a csigák is pusztították. Csak nagyon kevés szénát lehetett kaszálni, főleg mert az egerek is nagy kárt tettek a kaszálóban. Az árpát és a zabot leginkább kézzel kellett tépni. Amit a csigák megkíméltek, azt az egerek tették tönkre.

Június 10-én a Piac utca teljesen leégett. Georg Stolz gyújtotta ezt a tüzet, amint ezt utólag maga bevallotta.

Szeptember 7-én a Hosszú utca felső oldalán leég 21 csűr az istállókkal és pajtákkal együtt. A gyújtogató itt is a fent említett Georg Stolz volt.

December 1-jén nagyon nagy hó esett, és meg is maradt a következő év március 19-ig. A tél is szokatlanul kemény volt. A hideg és a takarmány hiánya miatt sok ló elpusztult.

1733. augusztus 28-án a Hosszú utcában tizenhárom ház leégett. A tűz alul, a Hosszú köznél támadt.

1736. október 29-én a Malom utcában öt udvar leégett. November 20-án a tekintetes városi magisztrátus[35] jogellenesen magához akarta vonni a lenkereskedelmet és meg akart tiltani az itteni lakosoknak mindenféle leneladást.

1737-ben a hernyók majdnem az összes fejeskáposztát elpusztították.

1738-ban a havasalföldi katonák behurcolták a pestist Feketehalomba és ezért a várost január 16-án lezárták, de május 23-án a zárat ismét feloldották.

1739-ben a Hosszú köztől a Templom közig teljesen leégtek a csűrök, istállók és pajták.

1740-ben a tél az előző évtől rendkívül kemény volt. Ezen kívül szeptember 7-től három éjjel egymás után igen erős dér volt, október 7-én hóvihár volt, mint télen. A földeken a termésben nagy kár keletkezett, a búza ára 7–8 magyar forintig emelkedett.

1742. június 2-án a mezővárosnak olyan szerencséje volt, hogy a Hamaretz-et, amit az 1632-es esemény óta és Christian Hirscher úr halála után néhány városbíró erővel tulajdonává tett, és akiknek a birtoklása miatt a mezővárosnak eddig sok bosszúsága volt, a két városbíró, Tit. Samuel von Herbertsheim úr és Paul Chrestels úr, miután elismerték a Hamaretz-re tartott igényünk jogszerűségét és tekintettel a tekintetes Szász Univerzitás által nekünk ítélt tulajdonjogára, azt ismét véglegesen a mezővárosnak adták. És ezt egy a mezőváros számára kibocsátott és a két városbíró úr által aláírt írással is teljesen átadták.

Július 21-én Caspar Weidenbaeher csűrjében, a piacon tűz keletkezett, amitől a Templom köztől a Malom utcáig a lelkész csűrje mellett még 21 csűr és 13 háztető égett le.

1743. július 11-én a hírhedt gyújtogatót, Georg Stolzot végre nagy nehézséggel és veszély közepette elfogják és ezt követően 23-án megfojtják és elégetik.

1744. november 29-én az itteni oláhok teljesen leégtek.

1746. május 24-én becsap a villám a Göbbel közben és ettől két csűr az iskolaudvarral együtt leég.

1747. augusztus 14-én iszonyúan sok sáska jön az itteni középső határba és nagy kárt tesznek a zabban és a kölesben.

1748. július 29-én ismét sok sáska jelent meg földjeinken, de nem tudtak különösebb kárt tenni, mert az itteni lakosok a vidombákiai segítségével Szunyogszék felé elűzték őket.

1749. október 3-án délben Michael Könignél, a templom mögött rettenetes tűz keletkezett, amely a széllel elterjedt a Hosszú és a Hátsó utcákon és sok embert igen nagy ínségre juttatott. A tüzet azok a katonák okozták, akik itt voltak elszállásolva.

1751. június 18-án és azt követően a sok esőtől kiöntött a Vidombák és a Barca, ami a földeken és a mezőkön jelentős kárt okozott.

1754 decemberében nagy hideg kezdődött, ami 1755 februárjáig tartott, és sok fát tönkre tett.

1755-ben a terményeknek nagyon alacsony ára volt. Egy köből búza egy magyar forintba került, az árpa 72 dénárba, a len 34 dénárba és a többi termény is aránylag olcsó volt.

1756-ban és 1757-ben a Brassóban és néhány más barcasági faluban tomboló pestis miatt, valamint a Barca folyó emiatt történt lezárása miatt sok katona, városi polgár és idegen sereglett ide össze.

1769. szeptember 11-én becsapott a villám Jakob Riemer (akit egyébként Michelchennek hívtak) csűrjébe a piacon, amitől minden csűr a lelkészlakig és a Malom utcáig terményestül hamuvá lett.

1770-ben a Barcaságban a lelkészekről három quartát^[36] elvettek és a császári kincstárnak adták. Ezáltal az itteni szászok meglehetősen nagy rabságra jutottak.

1774. június 16-án iszonyatos jégeső esett, ami az egész búzaföldet és a tavaszi vetés nagy részét tönkre tette, és a tetőkön sok cserepet összetört. Három jégdarab egy fontot nyomott.

Október 23-án a Malom utcában a felső oldalon tíz csűr és néhány háztető leégett. A tüzet egy oláh fiú csinálta, akit ezért itt élve elégettek.

1775. július 23-án és 24-én olyan heves eső esett, hogy minden barcasági folyó kilépett a medréből és a földek valamint a mezők nagy részét elöntötte. A Barca hídját is elmosta akkor.

1776. szeptember 3-áról 4-ére virradó éjjel olyan heves szélvihar volt, hogy a mezővárosban majdnem minden csűr tetejét lerombolta, a zenepavilont feldöntötte, a kertekben sok fát részben gyökerestől kitépett, részben kettétört, a zab- és kölesmagok legnagyobb részét a földeken kiverte.

1777 áprilisában a bástyában található raktárt felújították és cseréppel fedték be.

1778. április 24-én Feketehalomban három fiatal férfit újoncnak soroztak be.

Július 13-án ismét nagy árvíz volt, ami a mezőkön sok kárt tett.

Október 26-án kezdték el ebben a mezővárosban megszámozni a házakat. E hónap végén megtörtént a remonda lovak[37] elhelyezése is a cs. és k. hadsereg számára Csehországba.

1779. január 30-án különböző városi személyek jelenlétében két kancellista kihirdette itt a vásárt (amely miatt sok éven át ment a pereskedés a várossal[38]) és április 24-én valóban meg is tartották.

Július 29-én a tartós, kiadós eső miatt ismét nagy árvíz volt. Keresztényfalvát az iszap és az uszadék majdnem betemette. Tizenhárom ember vesztette életét ennek következtében.

Ebben az évben elképesztően nagy számú egér volt, amelyek a terményeket jelentős mértékben elpusztították.

1780-ban igen kemény volt a tél. Még április 8-tól 12-ig is állandóan havazott és kemény fagy volt. Az őszi vetés rendkívül megcsínylette ezt, az alacsonyabban fekvő helyeken a zöld vetés csaknem teljesen tönkre ment.

Május 31-én az elől, a templomnál lévő magtárákat lebontották és elkezdték lerakni egy folyosó és cseréptető alapjait a körfal menti házak fölé.

Július 25-én, 27-én, 28-án és augusztus 5-én iszonyú nagy sáskahadak jöttek Feketehalomra, de Isten segítségével minden alkalommal elűzték őket, úgy hogy az itteni terményben nem tudtak különösebb kárt tenni.

November 29-én meghalt a mi nagy és legjobb fejedelemasszonyunk, Mária Terézia.

1781-ben a tél ismét kemény és hosszú volt. Az őszi vetés emiatt annyira tönkre ment, hogy az elvetett magot csak nagyon kevesek nyerték vissza. Az aszályos tavasz miatt a len is nagyon kicsi maradt. A kölesben és a zabban az egerek tettek nagy kárt.

Október 14-én hódolatot mutattak be Ő Császári Felségének, II. Józsefnek a feketehalmi templomban.

1782-ben, szeptember 10-e körül éjjel a vledényiek a brassóiak bujtogatására elvitték a Homoródnál lévő határkövünket, elhajtották marháinkat a mi földünkről és az övéiket hajtották oda. És mivel figyelmeztetésünk ellenére megtagadták, hogy mindent visszaállítsanak úgy, ahogy az korábban volt, a mezőváros kénytelen volt a Tekintetes Guberniumnál Dersi ügyvéd által panasszal élni.

December 21-től 30-ig tartósan igen heves szélvihar volt, ami különösen az utolsó éjjel olyan rendkívüli módon tombolt, hogy itt a mezővárosban vagy 48 csűrűt ledöntött és ezen kívül is még sok csűrű, istálló és ház teteje erősen megrongálódott. Akkor zuhant le az egyik szélkakas is a harangtoronyról.

1783. május 25-én becsapott a villám a volt főnagy, Riemer Jakob úr csűrűjébe is, a Hosszú utcában, amelyik csak egy nappal előtte készült el. Ettől leégett az ő és a szomszédjának a csűrűje az istállóval és a fészerekkel együtt.

Június 2-től 13-ig szinte állandóan és igen hevesen esett, ettől ismét nagy árvizek voltak. Július 12-én becsapott a villám Georg Plontsch-hoz a Hátsó utcában, ettől három csűrű a fészerekkel együtt porig égett.

Október 12-én felszentelték a sziléziai Prause úr által készített és a brassói Oehlhan úr által festett szép új orgonát. A ráfordított költség összesen 2185 rajnai forintot és 34 ²/₄ krajcárt tett ki.

November 9-én megérkeztek a Tekintetes Gubernium által a vledényiekkel való határvitánk ügyében kinevezett, Erdély három nemzetéből való biztos urak és az elvégzett vizsgálat alapján november 15-én a javunkra döntöttek róla. A másik fél fellebbezett. A vizsgálat és az ítélet meghozatala ugyanazon a helyen történt, ahonnan a határkövet eltávolították.

1784. október 4-én Erdélyt császári rendeletre 11 megyére osztották. A barcasági vidéket Háromszékkal egy megyévé alakították és e megye főispánjává Halmágyi[39] urat iktatták be. E vidék élére, amelyet hat járásra osztottak, helyettesként egy alispánt és egy vidéki bírót állítottak. A feketehalmi járás élére (amelyhez Feketehalom, Barcaújfalu, Krizba és Vledény tartozott) egy szolgabíró és egy biztost rendeltek, akiknek állandó székhelye Feketehalomban volt. Ez által a berendezkedés által a szász nemzet elveszítette ősrégi kiváltságait és előjogait, a helyi tisztviselők elveszítették eddigi tekintélyüket és hatalmukat.

1785. május 1-jén este 9 óra után a Weyer utcában gyújtogatás miatt nagy tűzvész támadt, amitől porig égett a Weyer és a Piac utca mindkét oldala, a kis sor a piacon, valamint a templom mögötti udvarok, és hasonlóképpen az istállók és fészerek a rektor és a kántor portáján. A szerencsétlenség összesen 97 udvart érintett. Egy sárkányi béreslegényt, aki ezzel kapcsolatban gyanúba keveredett, 7-én letartóztattak és miután bevallotta gaztettét és elismerte, hogy több más helyen is gyújtogatott, a megyei tábla jogerős ítélete alapján augusztus 6-án itt megégették.

1786. november 1-jén e mezőváros házait újra számozták és összeírták a bennük lakó lelkeket. Számuk 3054-et tett ki.

Június 10-én megkezdtek a mezővárosban a szántók, mezők, kertek és erdők felmérését. Ez a tevékenység sok fáradsággal és nagy költséggel járt.

Szeptember 11-én a szolgabíró kihirdette a megyei tábla által a határvitánk ügyében hozott, a mezőváros számára kedvező ítéletet. A másik fél ezután a Tekintetes Guberniumhoz fellebbezett.

Október 3-án a mezőváros malmaikat és kocsmáikat haszonbérbe adták a legtöbbit kínálóknak.

Október 24-én Feketehalom pestis sújtotta helynek nyilvánították és lezárták, megtiltották a nyilvános istentiszteletet, az iskolába járást és minden nagy összejövetelt.

December 18-án Feketehalom vesztegár alá helyezték, miután előtte minden lakost meglátogattak.

December 31-én először tartottak ismét vecsernyét, miután megkapták az engedélyt a nyilvános istentiszteletekre.

1787. január 20-án feloldották a mezővárost az eddigi zár alól. 19 fertőzöttnek tartott személy közül ez idő alatt 10 halt meg és 9 gyógyult meg. Hogy a lakosoknak ez idő alatt milyen kellemetlenségeket és gyötrelmeket kellett kiállniuk, azt nem lehet leírni.

Július 28-án délben heves jégeső esett, ami a felső határban az őszi vetést ugyan csak a fűrészmalomig, a tavaszi vetést a legalsóbb határban viszont teljesen elverte, kivéve az úgynevezett újhatárt.

Október 31-én az itteni lakosokat a fenyegető török háború miatt 4110 porció széna, 150 köböl búza és 244 köböl zab szállítására kötelezték.

November 25-én a mezővárosnak nyolc újoncot kellett állítani, akiket úgy fogtak.

1788. február 22-én a mezőváros ismét 434 köböl zabot és 379 mázsa szénát szállított a katonai hadtáp-raktárba.

Május 5-én folyamatosan havazott, ezt követően néhány napon át erős fagy volt, amitől a fák virágai a kertekben és az erdőkben teljesen tönkrementek.

Augusztus 10-én nagyon illetlen módon, épp egy vasárnap a prédikáció után, a templomban, a bezárt ajtók mögött újoncokat fogtak. A mezővárosnak nyolc férfit kellett kiállítani.

Október 13-án egy császári leirat megtiltott minden temetést a templomokban és a templom körüli temetőekben. Ebben az esztendőben az itteni lakosoknak nagy rettegésben kellett élniük a törökök várható betörése miatt, és a török háború miatt leírhatatlanul sok kellemetlenségük volt.

1789. január 20-án a mezőváros a Tekintetes Gubernium előtt a másik fél által megfellebezett határvitában azt a számára rendkívül hátrányos döntést kapta, amely a vitatott földtől őt megfosztotta és azt a vledényieknek ítélte. Állítólag két brassói kormányzótanácsos tett jelentést ez ügyben.

Február 11-én Vledényben – figyelmen kívül hagyva a mi az Udvarhoz beérkezett folyamodványunkat – megtörtént az említett föld formális átadása a vledényieknek.

Március 31-én egy villámcsapás felgyújtotta Peter Müll esküdttanácsos csűrét a Hosszú utcában. Ettől ugyanazon az oldalon egészen a Templom közig, valamint a Hátsó és Új utcában minden csűr, nem kőfalú istálló és fészter kevés kivétellel leégett.

Mivel az elmúlt esztendőben az őszi vetést a katonaság számára történt sok szállítás miatt nem tudták kellően megművelni, és a tél is korán beköszöntött, igen kemény volt és soká tartott, tavasszal és nyáron viszont a szárazság volt nagyon nagy, ezért szinte alig termett. A vetőmag egyáltalán nem kelt ki. De a tavaszi vetés nagyon bőven termett. Ebben a katonai évben a mezőváros a katonai hadtáp raktárba a következőket szállította: 933 ²/₄ köböl kenyérgabona, 2805 köböl zab, 2725 mázsa széna.

November 1-én a császáriak benyomultak Havasalföldre. A parasztnak ez igen nagy kellemetlenséget okozott.

November 23-án a várost – az elkövetkezendő esztendőre – a következők szállítására kötelezték: 503 köböl kenyérgabona, 3870 ²⁸/₆₄ köböl zab, 2083 mázsa 70 font széna.

Ebben és az előző esztendőben a Barcaságban az élelmiszerek drágulása nagyobb volt mint valaha. A tiszta búza ára 15 magyar forintra, a vegyesé 12–13 forintra, a rozsé 8–10 forintra, a kölesé 5–7 forintra, az árpáé 5 forintra, a kukoricáé 4 forint 80-ra, a zabé pedig 3 forintra meg még afölé is emelkedett. Egy közepes

nagyságú kőszó 3,60 magyar forintba, egy nagy 5 magyar forintba került.

1790. január 28-án József császár kiadta azt a dekrétumot, amely szerint az 1784-ben Erdélyben a közigazgatásnak és bíróságoknak általa bevezetett formája megszüntetett és visszaállított a korábbi állapot. Ezt a dekrétumot március 22-én a szentgyörgyi mezővárosi-kongregációban tették közzé és május 1-jével ismét életbe lépett a régi alkotmány.

Február 20-án meghalt II. József császár. Őt II. Lipót, az addigi toszkánai nagyherceg követte a trónon.[\[40\]](#)

Április 22-én a középső harangon egy nagy repedés keletkezett, éppen amikor először harangoztak a megboldogult császár halálára.

Augusztus 20-án sikeresen újra öntötték és szeptember 11-én húzták meg először. A harangöntő mester Andreas Bömches úr volt Brassóból. A harangöntő forma három perc alatt tele lett a nagy tisztiszállás udvarán.

1791 júniusában elkezdték a bástyán az eddigi fa folyosót lebontani és helyette egy újat építeni kőből és cseréppel befedni, továbbá egy új szobát építeni a bástyaőr számára, alatta egy fogdával.

Június 10-én délután két óraker jégeső esett, ami az őszi vetésben a középső határban és részben az árpában a felső határban nem kis kárt okozott.

Augusztus 4-én megkötötték a béke a császáriak és a törökök között.

December 11-én este kilenc óraker tűz keletkezett Peter Foit istállójában a Hátsó utcában a Templom köznél, amitől az utca alsó oldalán két, a jobb oldalán pedig hat csűr leégett a szalmával fedett istállókkal és fészerekkel együtt.

1792. március 1-én gutaütés következtében meghal II. Lipót császár. Őt fia, II. Ferenc követi a trónon.[\[41\]](#)

Május 7-én kibővítik a temetőt és egy fedett folyosót építenek benne. A körfalat[\[42\]](#) felosztották a tízesek[\[43\]](#) között és egy nap alatt felhúzták.

Október 4-én a mezőváros malmait és kocsmáit hat évre hasznóbérbe adták a legtöbbet kínálóknak, a hasznóbért nagyon magasra srófolták.

1793. január 10-én a francia háború miatt éjjel hét fiatalembert fogtak újoncnak és a városba szállították.

Május 31-én az úgynevezett Viertelcher-en, a mezőváros alatt, a len a jégeső miatt némi kárt szenvedett.

Június 10-én megkezdték a harangtorony tetejének felújítását.

Augusztus 25-én estefelé az itteni orgonista Johann Rosenauer, amikor a toronyba fel akart menni, egy nyíláson át, amelyet a torony padlójába vágtak, hogy azon a fődélszékhez szükséges fát felhúzzák, leesik egészen a toronypincéig és egy negyedóra múlva meghal.

Szeptember 17-én este hét és kilenc óra között rendkívül erős szélvihar tombolt nagy dörgés és villámlás közepette. Az újonnan elkészült fődélszék a tornyon teljesen lesodorta és faanyagát javarészt használhatatlanná tette.

December 8-án este hét óra után nem kis földrengés volt, amitől a templom oltárboltozatán új repedések keletkeztek.

1794. január 10-én és február 8-án ismét újoncoztak és innen hetet soroztak be.

Április 28-án megkezdték egy új fődélszék felállítását a harangtornyon a lesodort helyett.

Mivel a télen nagyon kevés hó esett, a tavasz viszont Szent János napja utánig nagyon forró és száraz volt, és csak április 3-án és május 13-án volt némi rövid ideig tartó eső, teljesen tönkrement a len, de a többi termés is nagyon ritkán kelt ki és kicsi maradt, széna rendkívül kevés nőtt.

Augusztus 1-én ezt a gömböt sikeresen a toronyra helyezik, egyszersmind kimeszelik és megjavítják az egész tornyot.

Olvasó! Ha a jövőben valakinek a kezébe kerülne ez az írás, az lássa ebben a rövid beszámolóban, milyen volt a sorsa ennek a mezővárosnak kezdettől fogva és imádkozva csodálja az isteni gondviselést, ami mindenképpen közepette jólétben megtartotta. Tanuld meg belőle egyszersmind újra minden emberi dolgok forgandóságát, [tanuld meg belőle], hogy szíved ne ragaszkodjon semmihez e világban, hanem oda emelkedjen, ahol nem aggasztanak káros változások, hanem egészen bizonyosan örökké tartó boldogság várható. Éljd boldogul és tarts meg jó emlékezetedben minket, akiknek a csontjai már rég elporladtak.

Ezt az írást azért fogalmazták, hogy egy másolatát a toronygömbben elhelyezzék, ami valóban meg is történt.

Jegyzetek:

[1] Magyarul ld. Lőkös Péter: Thomas Bomel magyar krónikája. In: *Néprajzi Látóhatár*, 2007. 209–225. p.

[2] Magyarul ld. Krónikáink magyarul. Vál. és ford.: Kulcsár Péter. Bp., 2007. (Történelmi források, III/2.) 67–108. p.

[3] Ld. erről az alábbi monográfiát: Szegedi, Edit: *Geschichtsbewußtsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*. Köln-Weimar-Wien, 2002. (Studia Transylvanica, 28.)

[4] Trausch, Joseph: Georg Draudt. In: *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen: Bio-bibliographisches Handbuch für Wissenschaft, Dichtung und Publizistik*. Begr.: *Trausch, Joseph*. Fortgef.: *Schuller, Friedrich – Hienz, Hermann A.* Köln-Weimar-Wien, 1983. Bd. 1: Unveränd. Nachdr. der 1870 in Kronstadt ersch. Ausg. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 7/III.) (továbbiakban: Trausch, 1983.) 258–259. p.

[5] Múveit ld. Trausch, 1983. 259–260. p.

[6] Vö.: Gross, Julius: *Annales Czeidinenses*. In: *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*. Hg. auf Kosten der Stadt Brassó von dem mit der Herausgabe betrauten Ausschuss, 5. Band (Chroniken und Tagebücher Zweiter Band). Brassó, 1909. (továbbiakban: Gross, 1909.) LIV. p. – Ez a krónika volt a fő forrása egyébként Joseph Dürr (1814–1883) *Zeidner Denkwürdigkeiten* című 1877-ben kiadott krónikájának is, amely az 1335-től 1847-ig terjedő időszak eseményeiről tudósít.

[7] Gross, 1909. LV. p.

[8] Gross, 1909. LIV. p.

[9] Vö.: Keszeg Vilmos: Egy Hír adás a' Késő Maradékhoz. 17–20. századi erdélyi toronygombiratok. Marosvásárhely, 2006. (továbbiakban: Keszeg, 2006.) 57. p.

[10] Keszeg, 2006. 33. p. – Magyarországon is szokás volt toronygombiratokat elhelyezni, ld. ehhez: Dankó Imre: A toronygombokról és a toronygombiratokról. In: Vallási néprajz 5. Szerk.: Dankó Imre – Küllös Imola – Molnár Ambrus. Debrecen, 1991. 177–201. p.; Dankó Imre: A református toronygombok elhelyezésének szokásai és a toronygombiratok műfaji sajátosságai. In: Folklorisztika 2000-ben. Folklor – Irodalom – Szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára. Szerk.: Balázs Géza et al. 2. köt. Bp., 2000. 284–308. p.

[11] Keszeg, 2006. 24–26. p.

[12] Uo. 33. p.

[13] Uo. 35. p.

[14] Uo. 40–42. p.

[15] Uo. 69. p.

[16] Uo. 70–87. p.

[17] Uo. 44. p.

[18] II. József ezen és más intézkedései különösen fájdalmasan érintették a szászokat, egész sor röpirat, történeti munka született a privilégiumok védelmében. Ld. ezekről: Bíró Annamária: Szász-magyar eredetviték a 18. század végén. In: *Erdélyi Múzeum*, 2007. 18–32. p.; Uő: 1790 körüli szász röpiratok. In: *Erdélyi Múzeum*, 2008. 64–76. p.; Uő: Sächsische Volksschriften um 1790. In: WEBFU. Wiener elektronische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik, 3/2008. [Online: <http://webfu.univie.ac.at> – 2009. szeptember.]

[19] Keszeg, 2006. 45. p.

[20] Uo. 55. p.

[21] Uo. 52–53. p.

[22] A fordítás Lőkös Péter munkája. Ehelyütt szeretnék köszönetet mondani Gernot Nussbächernek (Brassó), aki sok tanáccsal volt segítségemre a fordítás során.

[23] A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: *Diejenige Schrift, welche im August 1794 in den Turmknopf der evangelischen Kirche des Marktes Zeiden gelegt worden ist und den Herrn Georg Draudt, damaligen Zeidner Pfarrer, zum Verfasser hat.* In: Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. Hg. auf Kosten der Stadt Brassó von dem mit der Herausgabe betrauten Ausschuss, 4. Band (Chroniken und Tagebücher Erster Band). Brassó, 1903. 86–98. p.

[24] II. Murád (1421–1451).

[25] Mihai Viteazul: 1593–1601 havasalföldi vajda, 1599–1660 Erdély császári helytartója, 1600 moldvai vajda.

[26] Báthory Gábor: 1608–1613 erdélyi fejedelem.

[27] Ti. Brassóból.

[28] I. Rákóczi György: 1630–1648 erdélyi fejedelem.

[29] Egy kis patak.

[30] Ti. Brassóban.

[31] Ti. Feketehalmot.

[32] Nem azonos Bodzaforduló (Întorsura Buzăului) helységgel.

[33] Július 25.

[34] Június 24.

[35] Ti. a brassói.

[36] A tized negyede, ami a középkorban a plébánosoknak járt.

[37] A már eleve katonalónak szánt lovak, amelyeket a nagyobb vásárokon vagy kijelölt helyeken egy katonai bizottság vásárolt meg.

[38] Ti. Brassóval.

[39] Halmágyi István (1719–1785). Több naplót is írt külföldi útjairól, Erdély közállapotairól.

[40] II. Lipót (1790–1792).

[41] II. Ferenc (1792–1835).

[42] Ti. az építését.

[43] A polgárok tíz fős csoportja (Zehntschaft).

[a cikk elejére.](#) **[a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)**

11. évfolyam
1. szám
A. D.
MMX

**Professor Historicus Ecclesiae. Egyháztörténeti tanulmánykötet
Csohány professzor tiszteletére.
Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 2009. 272 old.**

Tartalmas, esztétikus és teológiai veretű tanulmánykötet jelent meg a közeli napokban Dr. Csohány János tiszteletére. A kötet tisztelgés a 75 éves Csohány professzor előtt, aki a következő mondatokkal foglalja össze a szaktudomány lényegét, vagyis a tanulmánykötet tömör tartalmát és jellegét: *„Korunkban megnőtt az egyháztörténet iránti érdeklődés. Az egyháztörténészek elégíthetik ki avatottan azt. Az egyháztörténelem teológiai tudomány. Műveléséhez nem csupán teológiai ismeret kell, hanem a história és az egyház iránti elkötelezés is szükséges. Teológiát és így egyháztörténetet csupán az egyházon belül lehet művelni.”*

A kötetet Kováts Dániel szerkesztette, Bojtor István és Kiss Endre József közreműködésével. A kitűnő munkáról szólva e sorok írója indítatva érzi magát annak elmondására, hogy Bojtor István, Kováts Dániel, Hőgye István és barátai kezdeményezésére megalapított Kazinczy Ferenc Társaság kezdeti – legendás – időszakában a Hajdúságnak és Zemplénnek tudós, irodalmár és teológus tagjai fogtak össze, és most újra szemtanúi, átélői lehetünk annak, hogy az összefogás megismétlődött. Hiszen a Hajdúság kiváló fiát, Csohány professzort Észak-Magyarország elkötelezett szellemi emberei tanulmánykötettel köszöntötték, a címlapján pedig a Sárospatak és Debrecen városneveket lehet olvasni. A kötet megszületése bizonyosága annak, hogy Csohány professzor munkássága érdemes és ihlető tevékenység. Éppen ezért hangsúlyoznunk kell, szólnunk kell az általa vezetett munkaközösségről, ami a kötet megszerkesztését és kiadását motiválta. Az egyik szerkesztő erről a következőket állapítja meg: *„Az Egyháztörténeti Szekció felekezetre, világnézetre, nemre, korra tekintet nélkül gyűjtötte össze a hasonló érdeklődésűeket, és tette lehetővé a kutatásban egymásra utaltak találkozását, a szakmai tapasztalatszerését. Az egyháztörténeti tanszékek munkatársai, a világi historikusok, a lelkipásztor és a tanár, nyelvész, néprajzos, könyvtáros, levéltáros, külföldi szaktekintély és határon túli magyar, nyugdíjas és pályakezdő, intézmények és szervezetek képviselői, kutatók és laikus érdeklődők egyformán megfordulhattak itt, hogy felvillantsák az egyházi élet múltjának egy-egy szeletét, vagy pusztán tanuljanak belőle, vagy credit-pontokat szerezzenek.”* Majd így folytatja a háttér feltárását: *„A családok, gyülekezetek, egyházzrészek története, az egyházi élet kiemelkedő hazai és nemzetközi személyiségeinek munkássága, egy fél évezred egyháztörténeti emlékeinek folyamatosan növekvő adattára rangos szakmai műhelyt teremtett. Mindez azonban nem működött volna jól, ha nem szervezi és irányítja a szekcióelnök.”* (224. p.), aki nem más, mint Csohány János professzor.

A kötetben olvasható tanulmányok írói – helyesen – nem titkolják, hogy sok mindent nyertek Csohány professzortól és az általa vezetett munkacsoporttól. Volt, aki utat talált, volt, aki egész sor publikációs lehetőséget kapott. E sorok írója számon tartja, hogy a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciójában kezdettől mindvégig munkálkodhatott, ez a munkakapcsolat megmaradt akkor is, amikor a Néprajzi Szekcióban feladatot vállalt majd az Irodalmi Szekciót megalapította és vezette. Hadd legyen ez a szerény könyvismertetés köszönete kifejezője mindazért a lehetőségért, amiben ott része lehetett.

A kötet megszerkesztésének rendje logikus és áttekinthető, nemzeti, teológiai és egyháztörténeti igényességgel a következő beosztást követi: Ajánlás (Fehér József) és Előszó (Tóth Albert) után először a *Magyar múlt* címmel összefoglalható tanulmányok olvashatók: Az Árpád-házi királyok és Sárospatak koráról (Hörcsik Richárd), a Rákóczi-szabadságharc eseményeiről (Ladányi Sándor, Martoni Molnár Sándor és Ágoston István György), Csokonai Vitéz Mihály abonyi kapcsolatairól (Varga Gábor), szó van még a fejezetben Kossuth koráról, a katolikus-protestáns unióról és a levante mozgalomról is. A *Kálvinista világ* címet adták a tanulmányok második tematikai egységének, ahol Sárospatak reformációja (Dienes Dénes), Protestánsok a Temesi Bánságban (Higyed István), Megtorló intézkedések az 50-es és 60-as években, Kivándorlás Amerikába (Benke György), Mórág (Keresztes Hajnalka), Pitypalaty völgye reformátussága (Várady Zsolt), Hatalom és vezetés (Szabó Zoltán József) és Lengyel reformátusok (Kis Sándor) témájú

dolgozatok találhatók.

Az *Alkotó emberek* című harmadik egységben olvashatunk a Bibliáról és Tóth Endréről (Pótor Imre), az egyház fogalmáról (Sándor Balázs), Makkai Lászlóról és Szabó Mihályról (Bojtor István), a Doktorok Kollégiuma negyedszázadáról (Kiss Endre József). A neves egyháztörténészről, Csohány professzorról személyes hangvételű írást olvashatunk Fábíán Tibortól. A Utószót Kovács Dániel főszerkesztő készítette, ezt követik az idegen nyelvű összefoglalók.

A kötet közli Csohány János professzor életrajzi adatait, amiből kiemeljük, hogy Hajdúnánás indította útjára a gazdálkodó családban született történétíró, aki érettségi, teológiai és bölcsészeti tanulmányai után filozófiai és egyháztörténeti doktori fokozatok megszerzése mellett nagy elődök (Balogh Ferenc, Zoványi Jenő, Révész Imre, Tóth Endre, Makkai László) után professzorként tanított a Debreceni Református Teológiai Akadémián, majd a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen 1971 és 1996 között. Előzőleg lelkési szolgálatot végzett különböző gyülekezetekben, vezette a debreceni esperesi hivatal, majd az Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, professzori munkája mellett igazgatta a Kollégiumi Nagykönyvtár. Hazai és külföldi tanulmányai befejezésétől folyamatosan folytatott tudományos történetírói és szakavatott újságírói, lapszerkesztői tevékenységet, aminek gyümölcseit önálló és szerkesztett mintegy félszáz kötet, több száz nagyobb tanulmány és különböző írárok jelzik, mindezeknek válogatott bibliográfiáját – az ismert kötet – harminc lapon közli.

Mit mondhatunk ezek után? Azt, hogy Csohány János professzor munkásságával öregbítette szülőföldének, a Hajdúságnak és a Debreceni Református Hittudományi Egyetemnek a hírnevét, és jelentősen gazdagította a hazai és egyetemes egyháztörténeti, valamint publicisztikai, zurnalisztikai irodalmunkat. Kívánjuk, hogy Isten segítségével tovább gyarapodjon az eddigi gazdag életmű az elkövetkezendő időkben.

(Ism.: Ötvös László)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
évfolyam
1. szám
A. D.
MMX

Gäbler, Ulrich: Huldrych Zwingli. Bevezetés életébe és munkásságába. Martin Sallmann utószavával és kiegészítő irodalomjegyzékével.

Budapest, Kálvin Kiadó, 2008. 190 old.

Lutherrel és Kálvinnal ellentétben, akiről könyvtárnyi irodalom született,[1] a 16. századi reformációs folyamatok fontos, kiemelkedő és kisebb-nagyobb mértékben meghatározó személyiségei iránt sokkal mérsékeltebb a modern kutatók érdeklődése. Ezen személyiségek közé tartozik a zürichi reformátor, Huldrych Zwingli is. Ily módon jobban érthető, hogy Ulrich Gäbler[2] neki szentelt műve közel három évtized után sem veszítette el az időszersűségét.[3] Pedig „ez a Zwingli életébe és munkásságába való bevezetés nem átfogó értekezés – írja a szerző az előszóban –, hanem vázlata a téma egészének, áttekintés a kutatás helyzetéről és segítség a további önálló munkához”. [4] (5. p.) Ami egyben azt is jelenti, hogy a Zwingli életét, teológiáját, és esetleg hatástörténetét, a korabeli társadalomtörténeti kontextusba ágyazottan tárgyaló monográfia még mindig várat magára. Ez talán a szerzőnek a magyar kiadáshoz írt előszavában megfogalmazott kitétele ellenére is igaz. Eszerint könyvének tárgya „Huldrych Zwingli, tetteinek mozgatórugói, teológiai elképzelései, fejlődése, az egyházi, politikai, társadalmi és gazdasági környezet, a személyiség és társadalom kölcsönhatása, a zürichi reformátor és a zürichi reformáció sajátos vonásai, határai éppúgy, mint sikerei és kudarcai”. (7. p.)

Az időrendi felépítést követő mű első fejezete a környezetet vázolja. Ennek keretében az olvasó megismerkedhet a svájci államszövetség („*Eidgenossenschaft*”) sajtósági jogi struktúrájával, illetve annak 16. század eleji helyzetével, amelybe Zürich a maga politikai, gazdasági és egyházi intézményeivel beágyazódott.

Ezt követően indul Zwingli életének bemutatása, a második fejezet tehát értelemszerűen a reformátor ifjúkori és diákéveit (1484–1506) ismerteti. Mindez természetesen felszínre hozza a nehézségeket, mindazt, ami problémát jelent egy Zwingli-életrajz megírásakor. Ez elsősorban azt jelenti, hogy a kutatás „egészének nincs nagyon kifejtett módszertudata”. (26. p.) Arról nem is beszélve, hogy „az egész Zürich előtti időszakra vonatkozóan rendkívül szűkösek a források. Zwingli szüleitől és testvéreitől, valamint ifjúkori éveiről fennmaradt néhány adat, de ezek oly kevésbé szembetűnők, hogy nem kínálkozik belőlük semmiféle összekötő vonal – vagy akár magyarázati lehetőség – a későbbi tevékenységére nézve”. (26. p.) A szerző ezt az első periódust két időszakra osztja: gyermekkor és diákévek (1484–1498), illetve egyetemre járás Bécsben és Bázelen (1498–1506). Ennek eredményeképpen Zwingli megszerezte a magiszteri fokozatot, így bekerült az egyetemet végzetek szűk – és képzett –, mindenképpen kisebbséget alkotó kategóriájába.

A harmadik fejezetben már a Glarusban és Einsiedelnben (1506–1518) katolikus papként működő Zwinglivel találkozunk. Ekkorra datálható első politikai állásfoglalása: az idegen szolgálatra küldendő zsoldosok kérdésében a római Szentszék mellett foglalt állást, amit a pápaság egy 50 forintos évjáradékkal honorált. Az ebben az időszakban keletkezett írásai is ekörül a kérdés körül forognak. (Például fabula az ökörről, vagy beszámoló a franciák és a svájciak közötti katonai összecsapásokról.) Ugyanakkor a harctereken szerzett tapasztalatai hatására a gondolkodása egyre inkább a pacifizmus és a zsoldos szolgálat elutasítása irányába fejlődött. (*Dulce bellum inexpertis*: „a háború [csak] azoknak vonzó, akik sohasem éltek át” – 34. p.) 1515 őszen azonban gyökeres fordulat állt be a glarusi közvéleményben. I. Ferenc francia király ugyanis Marignanónál megsemmisítő vereséget mért a svájci csapatokra. Ennek hatására megerősödtek a franciabarát nézetet képviselők, s a pápa iránti hűségéről ismert Zwinglinek végül távoznia kellett Glarusból. Az einsiedelni bencés apátságban lett világi pap. Feladata volt a völgy lakói és a zarándokok lelki gondozása. Ebben az időszakban az egyházi tevékenységek és a személyes tanulmányok háttérbe szorították a politikai érdeklődést. Gäbler szerint Zwingli élete 1506 és 1518 közötti szakaszának „három döntő fontosságú összetevője van: klasszikus, patrisztikus és skolasztikus írások olvasása [könyvtára részben fennmaradt a mai zürichi Zentralbibliothek állományában], a svájci humanisták köréhez tartozás, valamint irodalmi és

személyes találkozás Erasmusszal”. (35-36. p.)

A negyedik fejezet a zürichi indulást taglalja. Ez az 1519 és 1522 közötti időszak Zwingli meghívásával kezdődik a Grossmünster világi papi állásába, ami egyben összekötő szerepet is betöltött a káptalan és a város között. Ekkorra tehető az a „reformatori fordulat”, amely saját teológiai nézeteinek kikristályosodását jelenti. Ebben a fejlődési folyamatban – amelynek részelemei a kritikus ígéhirdetések és az első nyilvános viták (például a bűjt és a szentek tisztelete körül, összeütközés a koldulórendekkel, szembefordulás a püspöki tekintéllyel) – még nagyon sok a vitatott kérdés (például pestises megbetegedés egzisztenciális tapasztalata, Augustinus hatása). Annyi azonban bizonyos, hogy Zwingli végeredményben „a reformatori Szentírás-elvet teszi a tan és az élet egyedüli alapjává”. (48. p.)

Az ötödik fejezetben a szerző már a „zürichi áttörés”-ről (1523–1525) ír. Ennek első állomása az 1523. január 29-én megrendezett első zürichi disputa, amelyre mintegy 600 személy gyűlt össze. Döntésében a Tanács megvédte Zwinglit az eretnokség vádjával szemben, aki 67 tételben foglalta össze korábbi ígéhirdetéseit alapvető mondanivalóját. A vitát követően Zwingli értekezéssé bővítette a röviden megfogalmazott nézeteit (*A tételek magyarázata és okai*). Alaptételei (1. az Isten és a teremtmény között éles ellentét áll fenn; 2. a bűn a látható természet gyógyíthatatlan törése; 3. az úrvacsora nem áldozat; 4. különbség van a láthatatlan „katolikus” egyház és a konkrét gyülekezet között; 5. az „isteni” és az „emberi” igazság különböznek egymástól, más-más dimenzióhoz tartoznak) azonban elválasztották mind Erasmustól, mind pedig Luthertől.

1523. október 26–28-án került sor a második zürichi disputára. Ezen mintegy 900 személy vett részt, köztük hozzávetőlegesen 350 pap. Napirenden szerepelt a „képek” kérdése is. Zwingli megerősödve került ki a vitából. Egyértelművé vált, hogy számára a „reformáció” egyrészt a haszontalan gyakorlatoktól és előírásoktól való megszabadulást, másrészt pedig a nép erkölcsi-morális megjavulásának elvárását jelentette. A vitát követően azonban Zürichnek politikai fenyegetéssel kellett szembenéznie (kantonok intervenciója); miközben a város vezetése és lakossága teológiailag is megérett a reformokra (mise eltörlése, illetve a képek és a szobrok eltávolítása). Zwingli ekkor jelentette meg (1525 márciusában) a *Commentarius de vera et falsa religione* (Kommentár az igaz és a hamis vallásról) c. értekezését, amelyet I. Ferenc francia királynak ajánlott, s amelyben a pápát az Antikrisztussal azonosította.

A hatodik fejezetben a szerző a tényleges egyházi reformokat taglalja Zürichben (1524–1526), melyek szorosan összefüggtek a társadalmi viszonyokkal. Annál is inkább, mivel a városi felsőbb réteg és vezetés szerepe meghatározó volt a reformáció áttörésében. Az átalakulás-átalakítás folyamatában feloszlatták a kolostorokat és a káptalanokat, intézkedéseket hoztak a szegények támogatásáról, felállították a házassági és erkölcsbíróságot, illetve szabályozták az istentiszteletet és az egyházi művészetet.

A hetedik fejezetben már kitágul a horizont, hiszen a reformáció ügye a svájci államszövetség szélesebb kontextusában kerül bemutatásra (1524–1529). 1524. április 8-án Luzern, Uri, Schwyz, Unterwalden és Zug katolikus kantonok szövetségre léptek a zürichi reformációval szemben. A szövetséghez később Freiburg és Solothurn is csatlakozott. Ilyen körülmények között került sor az 1526-os badeni disputára, amely a katolikusok (Johannes Eck) és a protestánsok (a bázeli Johannes Oecolampadius) között zajlott. Zwingli nem vett részt a vitában, amely róla is szólt. Tanítását tévesnek ítélték, Glarus és Appenzell is. Ezt Bern, Bazel, Schaffhausen, és természetesen Zürich küldöttségei nem fogadták el. Ennek eredményeképpen Svájc felekezetiileg kettészakadt. Ebben az is szerepet játszott, hogy Bern határozottan a reformáció mellett kötelezte el magát, ami kihatással volt az erőviszonyokra is. Mindkét oldalon lázasan folyt a katonai szövetségi rendszerek kiépítése, ami elvezetett az első kappeli ütközethez. (1529. június.) A háromszoros túlerőben levő berniek és zürichiek győzelme az – Ausztria által cserbenhagyott – belső-svájciakkal szemben tovább erősítette a reformációt, jóllehet Zwinglit elkésértette a katolikusok iránt mutatott engedékenység.

A nyolcadik fejezet szintén az 1520-as évek időszakát tárgyalja, de most teológiai megközelítésben, hiszen ekkor zajlottak a szentségek (sákramentumok) körüli viták. Itt már a protestáns táboron belül is törésvonalak

jelentkeztek. Zwingli ugyanis összeütközésbe került egyrészt az anabaptistákkal (a gyermekkereszttség kérdésében), másrészt pedig magával Lutherrel (az úrvacsora és a krisztusi jelenlét – test és vér – problémáiban).

A kilencedik fejezetben a szerző a hitvallás (*Fidei ratio* és *De providentia Dei*) és a politika kérdéskörét veszi górcső alá (1529–1531). Ennek hátterében természetesen az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlés áll. V. Károly császár magatartása ugyanis kikényszerítette a protestánsok katonai szövetkezését. Mivel a reformáció léte volt a tét, a „lutheránusok” és a „zwingliánusok” túlléptek a teológiai megosztottságukon. Ugyanakkor Zwingli Zürichet a politikai elszigetelődés útjára kényszerítette egy olyan pillanatban, amikor az ismételt szembekerült a katolikus kantonokkal (Luzern és Schwyz), ez alkalommal a Sankt Gallen-i apátság miatt. Zürich ugyanis ezen a „csatlakozott területen”, minden tiltakozás ellenére, „eltúrta az apát elűzését, a kolostor eladását és az egyházi terület szekularizálását”, miközben elutasította egy „svájci államszövetségi döntőbíróóság felállítását” a vitás kérdés rendezése érdekében. Emiatt „a kortársak szemében Zürich hatalmaskodó és törvénszegő volt”. (136. p.) Bern kihátrált a körvonalazódó fegyveres konfliktusból, aminek következtében „1531. október 11-én Kappelnél 3500 zürichi állt szemben, rosszul diszponáltan, kétszer annyi belső-svájccal. Egy viszonylag rövid, még egy óráig sem tartó ütközetben eldőlt a csata. Ötszáz zürichi, köztük huszonöt lelkész vesztette életét.” (137. p.) Maga Zwingli is a halottak között volt.

A tizedik fejezet értelemszerűen a hatástörténettel foglalkozik. Ennek első vonatkozása éppen a kappeli vereség feldolgozása, amelynek keretében feltűnik Heinrich Bullinger alakja, illetve előtérbe kerül a Genffel és Kálvinnal való kapcsolat. Ezt követően a szerző röviden vázolja a Zwingliről a 16. és a 20. század között alkotott képet. A tizenegyedik fejezet egy alapos bibliográfiai áttekintés (bibliográfiák, forrásgyűjtemények, Zwingli műveinek kiadásai, átfogó művek) – jóllehet az egyes fejezeteket a tárgyalt kérdésre vonatkozó széleskörű, szinte kizárólag német nyelvű, szakirodalom-jegyzék zárja –, míg a tizenkettedik fejezet lényegében Zwingli életének időrendi táblázata.

A mű végén található a Martin Sallmann által jegyzett utószó és kiegészítő irodalomjegyzék (1983–2003), amely egyrészt pontokba szedve ismerteti kb. 20 évnyi Zwingli-kutatásnak a markánsabb előrelépéseit (például egyházatyák Zwingli általi recepciója, Zwingli ellenfeleinek pontosabb megértése, teológiájának kiindulása és tartalma, lelkipásztori működése, hatástörténet), másrészt pedig, a jobb áttekinthetőség kedvéért, magának a monográfiának a fejezeti beosztását követi (a környezettől egészen a bibliográfiai áttekintésig).^[5]

A munkát, amely magyar nyelven mindenképpen hiánypótlónak minősíthető,^[6] a használatot megkönnyítő név- és tárgymutató zárja. Dicséret érte a kiadónak, valamint azért is, hogy ezt a művet – igényes formában – a hazai olvasóközönség számára hozzáférhetővé tette.

(ism.: *Jakab Attila*)

Jegyzetek:

[1] Hazai viszonylatban a nemzetközi szakirodalomhoz való hozzáférés természetesen korlátozott, és sok esetben nehézkes, miközben a magyar nyelvű szakirodalom – nyugat-európai összehasonlításban – nagyon szerénynek mondható. Ld. pl.: Friedenthal, Richard: Luther élete és kora. Bp., 1983. (3. kiadás); Erikson, Erik Homburger: A fiatal Luther és más írások. Bp., 1991.; Ebeling, Gerhard: Luther. Bevezetés a reformátorok gondolkodásába. Bp., 1997.; Tomlin, Graham: Luther és kora. Bp., 2003.; Gritsch, Eric W.: Isten udvari bolondja – Luther Márton korunk perspektívájából. Bp., 2006.; Cadier, Jean: Kálvin. Egy ember Isten igájában. Bp., 1980.; McGrath, Alister E.: Kálvin. A nyugati kultúra formálódása. Bp., 1996 & 2001.; Niesel, Wilhelm: Kálvin teológiája. Bp., 1998.; Zsengellér József, Kálvin mozaikok. Tanulmányok a nagy reformátor életéről és munkásságáról. Pápa, 2000.; Van't Spijker, Willem: Kálvin élete és teológiája. Bp., 2003.; Busch, Eberhard: Istenismeret és emberség. Betekintés Kálvin teológiájába. Bp., 2009.; Huszár

Pál: Kálvin János élete, teológusi, reformátori és egyházszervezői munkássága (1509-1564). Bp., 2009.

[2] A szerző 1996 óta a KGRE HTK díszdoktora.

[3] A magyar fordítás a harmadik német nyelvű kiadás alapján készült.

[4] Mindezt Kristó Gyula a következőképpen fogalmazta meg: „Időről időre el kell végezni az addigi ismeretanyag kritikai átrostálását, ki kell jelölni a továbblépés útjait, meg kell kísérelni az ismert adatok alapján az összegzést, még akkor is, ha tudjuk, ez csak alkalmi, időleges lehet.” Kristó Gyula: A székelyek eredetéről. Szeged, 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 10.) 135. p.

[5] Az utóbbi évek vonatkozásában ez még kiegészíthető az alábbi művekkel: Ronchi, Sergio: Zwingli e Calvino nel contesto elvetico. Bologna, 2005.; Scholl, Hans: Verantwortlich und frei. Studien zu Zwingli und Calvin, zum Pfarrerbild und zur Israeltheologie der Reformation. Zürich, 2006.

[6] Ld. az általam talált egyetlen művet: Zsirka László: *Zwingli Ulrik élete és munkássága*. Debrecen, 1992. (Teológiai Önképzőköri Társulat Füzetei, 1)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
évfolyam

1. szám

A. D.
MMX

Patay Pál: Zempléni harangok.

Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatóság, 2009.

(Officina Musei, 18.) 280 old.

A *Zempléni harangok* szerzője pont 50 esztendővel ezelőtt jegyezte fel Kesznyétenben az első harangokat. Azóta folyamatosan, szívós kitartással gyűjtötte, majd rendszerezte és dolgozta fel az adatokat.

A harangnak mindenkor fontos szerepe volt egy-egy település életében. Hírt adott, jelezte az istentiszteletek kezdetét, a temetést, de azt is, ha veszély, ellenség közeledett, esetleg ítéletidő volt várható. Árvíz, tűz, vihar, ellenség közeledtével félreverték a harangot.

Hazánkban a keresztyén egyház a 12. századtól tette kötelezővé a felszentelt harangok használatát. Voltak falvak, ahol nem épültek templomok, de voltak harangjaik és a haranglábak környékén tartották a falu közösségének a különféle társas alkalmait.

A református egyház története során mindenkor gondot fordított a harangozásra és a harangozói tisztségre. A 17. században a harangozást nemcsak a harangozó, hanem a deákok és szükség szerint az iskolamesterek is végezték. Sőt a rangosabb eklézsiákban a harangozó kötelessége volt a toronyórák felügyelete, gondozása. A gyülekezetekben a presbitériumok pontosan szabályozták a harangszó számát, idejét és a csendítést. Halálesetkor a gyülekezeteinkben a nőnek kettőt csendítenek, a férfinak hármat. A csendítés már a 17. században szokás volt.

Szécskeresztúr, (Szk. Zemplinska Teplica) Zemplén vm. 1641: „Az mester tartozik a halottnak harangozni, mikor meghal csendíteni”. A tolcsvai gyülekezetben pedig, arról panaszkodtak a hívek, hogy a harangozó temetéskor sokáig, hosszan harangoz. Ezt sürgősen meg is tiltották.

Határtalan öröm volt számomra, amikor a kezembe vettem Dr. Patay Pál: *Zempléni harangok* című munkáját. Tudjuk mindannyian, hogy évtizedek óta szívügye a szerzőnek a „harangok”. Ebben a témakörben több munkáját ismerjük, olvashattuk már. Külön öröm számunkra, hogy a szerző szeretett szülőföldünk, munkaterületünk „Édes Zemplén”, régióink harangjait tárja elénk. A teljesség igényével íródott a könyv. Pontos, precíz, hatalmas tudásanyagot megjelenítő, de lelki élményt, lelki üzenetet is hordozó munka.

A könyv előszavában pontos meghatározást kapunk azokról a falvakról, ahol az adatfelvétel történt. Együtt egy-egy település római katolikus, görög katolikus, református, evangélikus harangjainak sora. Így ökumenikus is ez a munka. Tudomást szerzünk a levéltárakban és a gyülekezetek irattárában végzett hatalmas kutatómunkáról, a felekezetek 18-19-20. századi összeírásainak feldolgozásairól, az adatok forrásainak pontos közléséről.

A könyv terjedelmes része maga a *harangállomány* számba vétele. Ez ABC-sorrendben történik, arra is ügyelve, hogy az anyaegyházhoz tartozó filia (társegyház) közvetlenül az anyaegyház után szerepeljen. A harangok számbavételénél a jelenkorban meglévő sorszáma kiemelve, megvastagított betűkkel vannak jelölve. Fontos a harangok nagysága, átmérőjük, koruk, írott forrásuk, az adatfelmérést végző személyek neveinek rövidítésével szerepeltetve. A harangállomány fényképekkel illusztrálva színesen vetíti elénk a harang palástjának ornamentikáját, jelképeit, a harangok koronájának szépségét. A sok-sok adat kalauzol bennünket az elmúlt évszázadok történelmében. Tudjuk, hol van Rudabányácska, de nem biztos, hogy azt is tudjuk, hogy itt van az ország egyetlen olyan temploma, amelynek tornyában három 18. századi, 302, 300 és 236 éves harangok vannak.

A szerző a harangok állományban történő felsorolása után egy alapos történeti áttekintést ad. Zemplén legöregebb 376 éves harangjától kezdve a mai kor harangjáig. Tudomást szerzünk az adományozókról, a harangöntő műhelyekről, név szerint a mesterekről, a harangok hadi célra történő rekvirálásáról is. A lábjegyzetben pedig megtaláljuk az egyházközségek neveit és a harangokat felekezeti besorolásuk szerint. A következő fejezetben bepillantást nyerhetünk a *harangok felirataiba*. Külön ki van emelve, hogy az elmúlt századok során mikor voltak német, latin, magyar nyelvűek a feliratok.

A *domborművek* című fejezetben megtudjuk, hogy a harangöntők a 14. század óta milyen díszítéseket alkalmaztak harangjaikon. A könyv címlapján láthatjuk az Erdőhorváti rk. harang koronáját emberfej alakú fülekkel. Mások női fejet alkottak. Vannak figurális dombormű ábrázolások: Mária, a szentek, Krisztus a kereszten. Református harangokon kehely, szőlő és búzakaralász. Az egyik leggyakoribb református jelkép az Agnus Dei (Isten Báránya), de megtalálható a kézben tartott égő szív is. Gyakran címerek díszítik a harangokat és különféle növényi ornamentika. A monokiak harangján Kossuth Lajos domborműve van, más harangon nyitott Biblia. A pácini katolikusok harangján pedig, a trianoni Magyarország térképe.

Külön fejezet foglalkozik a harangok pusztulásával. A természetes elhasználódással, a tűzvészsel és a hadi célokra történő rekvirálással. A harangok pusztulásának legújabb formájával, a harangok ellopásával. (Zalkod, 2006.)

Utolsó fejezetben a haranggal kapcsolatos hiedelmekről van szó. Ezeknek a hiedelmeknek csokorba foglalása még színesebbé teszi a harangról szerzett információinkat. A könyvet irodalomjegyzék és német nyelvű összefoglaló zárja.

A szerző összesen 701 harangról számol be. Ezek közül 391 ma is létező harang, 303 pedig már nem létező.

A Patay család jeles tagjai az elmúlt évszázadok során mindenkor hűségesek voltak egyházukhoz. Hűségüket, hitüket úgy is megmutatták, hogy harangot adományoztak egyházközségüknek, Taktabájnak. Patay Sámuel és felesége Udvarhelyi Mária; Patay József és felesége Szirmabesenyői Szirmai Anna.

Református egyházunk és a magam nevében is hálásan megköszönöm Dr.Patay Pál munkáját. Tisztelettel és szeretettel ajánlom a könyvet a taktabáji Anna harang feliratával: „Harangozzál kis harang az élőknek és hűséges megemlékezéssel a holtaknak.”

(ism.: Pocsainé Eperjesi Eszter)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)